

UNIVERZITET U BEOGRADU
MULTIDISCIPLINARNE DOKTORSKE STUDIJE PRI UNIVERZITETU
ISTORIJA I FILOZOFIJA PRIRODNIH NAUKA I TEHNOLOGIJE

Olga D. Mirković Maksimović

Istorijsko-filozofski aspekti vrednovanja kulturnog
nasleđa u kontekstu informaciono-komunikacionih
tehnologija (studija slučaja kulturnih dobara u Srbiji i
Crnoj Gori pod zaštitom Uneska)

doktorska disertacija

Beograd, 2025

UNIVERSITY OF BELGRADE
MULTIDISCIPLINARY DOCTORAL STUDIES AT THE UNIVERSITY
HISTORY AND PHILOSOPHY OF NATURAL SCIENCES AND TECHNOLOGY

Olga D. Mirković Maksimović

Historical-philosophical aspects of cultural heritage
evaluation in the context of information and
communication technologies (case study of cultural
heritage in Serbia and Montenegro under the
protection of UNESCO)

doctoral dissertation

Belgrade, 2025

Mentori

Ime i prezime: Milan Popadić

zvanje: redovni profesor, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Ime i prezime: Ilija Antović

zvanje: vanredovni profesor, Katedra za softversko inženjerstvo, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Članovi komisije

1. prof.dr Milica Božić Marojević, vanredni profesor na seminaru za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u
-

2. dr Miloš Milić, vanredni profesor, katedra za softversko inženjerstvo, Fakultet organizacionih nauka u Beogradu
-

3. docetkinja Željka Manić, odeljenje za Sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu
-

*Prabakama Jovanki, Đuji i Olgi,
Bakama Ljubici i Marici
Majci Mileni
Ćerki Mili
Lučonošama*

Reči zahvalnosti

Svojim mentorima, prof. dr Milanu Popadiću i prof. dr Iliji Antoviću, izražavam duboku zahvalnost za neiscrpno strpljenje, posvećenost i mudro vođstvo tokom celokupnog istraživačkog puta. Njihova podrška bila je presudna za oblikovanje svakog segmenta ove disertacije.

Posebno sam zahvalna celom timu kompanije Videobolt na višegodišnjem razumevanju i fleksibilnosti, koji su mi omogućili da uskladim profesionalne obaveze sa akademskim radom.

Zahvalnost dugujem prijateljicama Nadi i Ani za pažljivo uvođenje u svet objavljivanja naučnih radova, čime su značajno doprinele kvalitetu mojih istraživačkih rezultata. Kumama Biljani i Zorici zahvaljujem što su, čak i kada nisu razumele stručne detalje, uvek pažljivo slušale i pružale podršku koja mi je bila neophodna.

Hvala na ohrabrenju, savetima i ljubavi koja me je motivisala da istrajem do samog kraja ovog rada.

Istorijsko-filozofski aspekti vrednovanja kulturnog nasleđa u kontekstu informaciono-komunikacionih tehnologija (studija slučaja kulturnih dobara u Srbiji i Crnoj Gori pod zaštitom Uneska)

Sažetak: Disertacija istražuje na koje načine savremene informaciono-komunikacione tehnologije utiču na procese vrednovanja kulturne baštine. Polazeći od interdisciplinarnog okvira heritologije, rad kombinuje kvalitativne (analiza sadržaja institucionalnih dokumenata) i kvantitativne metode radi empirijskog povezivanja zvaničnih OUV kriterijuma sa digitalnim tragovima posetilaca – 22.097 ocena posetilaca i 8394 utisaka sa Gugl mapa prikupljenih 2005–2022. Metodološki okvir spaja bottom-up i top-down pristup: komentari se čiste, lematizuju i induktivno kodiraju, a zatim se deduktivno ukrštaju sa zvaničnim Unesko kriterijumima i periodičnim izveštajima, stvarajući dvosmernu vezu između glasova posetilaca i institucija. Model je validiran na Kotoru, a zatim primenjen na lokalitete iz Srbije koji su na listi Svetske kulturne baštine, potvrđujući prenosivost i doprinos dvosmernoj komunikaciji između institucija i posetilaca. Zaključuje se da integracija digitalnih indikatora velikog obima sa tradicionalnim metodama omogućava još dinamičniji, interaktivniji i održiviji sistem vrednovanja kulturne baštine, u skladu sa smernicama Unesko Budimpeštanske deklaracije i principima digitalne humanistike.

Ključne reči: kulturna baština; heritologija; veliki podaci; mašinsko učenje; Google mape; Unesko; vrednovanje; analiza sentimenta; Kotor; Srbija

Naučna oblast: Istorija i filozofija prirodnih nauka i tehnologije

Uža naučna oblast: Heritologija i digitalna humanistika

UDK broj:

Historical-philosophical aspects of cultural heritage evaluation in the context of information and communication technologies (case study of cultural heritage in Serbia and Montenegro under the protection of UNESCO)

Abstract: The dissertation explores how contemporary information and communication technologies influence cultural-heritage valuation processes. Grounded in an interdisciplinary heritological framework, it combines qualitative methods (content analysis of institutional documents) with quantitative techniques to empirically link official Outstanding Universal Value (OUV) criteria to visitors' digital traces—22,097 ratings and 8,394 textual reviews from Google Maps collected between 2005 and 2022. The methodological design merges bottom-up and top-down perspectives: visitor comments are cleaned, lemmatized, and inductively coded, then deductively cross-referenced with UNESCO's official criteria and periodic reports, creating a two-way bridge between visitor voices and institutional viewpoints. The model is validated on Kotor and applied to Serbian World Heritage Sites, confirming its transferability and contribution to bidirectional communication between institutions and visitors. The study concludes that integrating large-scale digital indicators with traditional methods enables a more dynamic, interactive, and sustainable heritage-valuation system, in line with the UNESCO Budapest Declaration and the principles of digital humanities.

Key words: cultural heritage; heritology; big data; machine learning; Google Maps; UNESCO; valorisation; sentiment analysis; Kotor; Serbia

Scientific field: History and Philosophy of Science and Technology

Scientific subfield: Heritage studies and digital humanities

UDC number:

Sadržaj

Poglavlje	Strana
I. Uvod	1
II. Istorijsko-filozofski osnovi vrednovanja baštine	4
Od opšte teorije baštine do baštinske informacije	7
Unesko zaštita baštine i geneza nastanka	11
Kotor – lokalitet na Listi svetske kulturne baštine	15
Lokaliteti u Srbiji na Listi svetske kulturne baštine	19
III. Posetioci kulturnih dobara i uticaj IKT na razvoj vrednosnog sistema: aksiološki aspekti	29
Posetioci danas i šta se promenilo razvojem IKT	29
Istorijsko-filozofski razvoj komunikacija, interpretacija i povezivanje između posetilaca i lokaliteta	31
Istorijsko-filozofski razvoj poverenja u institucije i interpretacije koje nude	34
IV. Prostor jednog lokaliteta i kulturnog dobra danas	37
Istorijski grad kao sklad mreža i ljusaka	37
Uticaj informaciono-komunikacionih tehnologija na širenje mreža i ljusaka kulturne baštine	38
V. Tehnološki aspekti obrade podataka: <i>Big Data</i> , algoritmi mašinskog učenja i softverska infrastruktura	40

Poglavlje	Strana
VI. Model prepoznavanja univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti uz pomoć primene koncepta velikih podataka i IKT	47
VII. Studija slučaja istorijskog grada Kotor	58
VIII. Primena modela na lokalitetima u Srbiji	69
IX. Zaključak i smernice za dalji tok primene modela prepoznavanja univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti	101
X. Spisak literature	107

I. Uvod

Proučavanje baštine u savremenom dobu neizostavno uključuje informaciono-komunikacione tehnologije (IKT), koje oblikuju način na koji pojedinci percipiraju, vrednuju i komuniciraju sa nasledem. Ova disertacija istražuje istorijsko-filozofske aspekte vrednovanja kulturnog nasleđa kroz prizmu digitalnih tehnologija, s posebnim fokusom na kulturna dobra u Srbiji i Crnoj Gori koja se nalaze na Uneskovoj listi Svetske kulturne baštine. Na osnovu interdisciplinarnog pristupa koji spaja heritološke teorije sa savremenim metodama analize podataka, istraživanje ima za cilj da razmotri kako savremeni tehnološki alati mogu doprineti interpretaciji kulturnog nasleđa. Jedan od ključnih izazova u ovom istraživanju jeste sagledavanje dvosmerne interakcije između posetilaca kulturnih lokaliteta i institucija koje upravljaju baštinom. Posetioci, kao aktivni učesnici u interpretaciji i vrednovanju nasleđa, često kreiraju nove narative i dele ih putem društvenih mreža i digitalnih platformi. Ovaj fenomen postavlja pitanje adekvatnosti institucionalnih pristupa i njihove sposobnosti da odgovore na promene u komunikaciji i očekivanjima savremene publike. U tom kontekstu, rad istražuje kako umrežavanje i digitalne tehnologije omogućavaju prikupljanje i analizu velikih količina podataka koji doprinose oblikovanju vrednosnih sistema baštine.

Tomislav Šola posetioce definiše kao ključne aktore u interpretaciji baštine. Vidi ih ne samo kao pasivne primatelje informacija već i kao aktivne učesnike, koji svojim iskustvima, znanjima i emocijama doprinose celokupnom muzeološkom procesu. On naglašava važnost interakcije između muzeja/ kulturnog dobra i posetilaca, pri čemu muzej mora biti otvoren za različite interpretacije i perspektive koje posetioci donose sa sobom. Kroz ovaj pristup, muzej postaje dinamičan prostor u kojem se kontinuirano kreira i reinterpreтира značenje baštine.¹ Pod posetiocima se ovde ne misli na stručnu ili naučnu javnost, već na građanstvo – bilo da su u pitanju stanovnici određene oblasti ili oni u turističkoj poseti. „Naučnik reaguje mozgom, ne osjećajima. Ali, većina posetilaca nisu naučnici niti intelektualci, što je činjenica koju muzeji vanredno dugo nisu shvatili.”² Uzeći u obzir ovo zapažanje, opravdano se postavlja pitanje na koji način danas sa veoma složenim, višeslojnim načinom komunikacije koji se dešava i van tradicionalnih okvira muzeja, uspostaviti kvalitetan proces interpretacije baštine i omogućiti da ono što čini suštinski doživljaj baštine nastavi da živi i transformiše se i izvan okvira muzeja, kroz svakodnevni život posetilaca. Digitalizacija baštine, dostupnost informacija putem interneta i interaktivne platforme transformisale su način na koji se nasleđe doživljava, konzumira i prenosi budućim generacijama. Digitalne tehnologije omogućavaju posetiocima aktivnije učešće u interpretaciji kulturnog nasleđa, ali istovremeno postavljaju nova pitanja o autentičnosti, verodostojnosti i institucionalnoj ulozi u zaštiti i promociji baštine.

Ključno pitanje koje se postavlja jeste kako se vrednovanje kulturnog nasleđa menja u digitalnoj eri i na koji način se može ostvariti dijalog između tradicionalnog, institucionalnog pristupa i sve prisutnijeg korisničkog iskustva u proceni vrednosti kulturnih lokaliteta. Ova disertacija analizira upravo taj odnos, oslanjajući se na studiju slučaja istorijskog grada Kotora, kao i Unesko lokalitete u Srbiji, kako bi istražila kako se digitalni tragovi, poput komentara i ocena posetilaca na platformi Gugl mape u periodu od 2005. godine do 2022. godine, mogu integrisati u procese vrednovanja i interpretacije kulturnog nasleđa. Kako je baština, po rečima D. Bulatovića, „aktivno sećanje i živo trošenje iskustva”, a sama heritologija „relativno mlada nauka, koja proističe iz kritike muzeologije kao „nauke o muzejima” i potrebe za stvaranjem opšte nauke o nasleđu, koja bi

¹ Tomislav Šola, B. Radaković i I. Kiš. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003. <https://books.google.rs/books?id=Of-2OQAACA AJ>.

² Kenneth Hudson, *Museum for the 1980s: A Survey of the World's Trends* (Paris and London: McMillan Press, 1977), 198.

obuhvatila različite discipline”³, uticaj umrežavanja, IKT i samog softverskog inženjerstva, kao načina izvedbe, na nju je veliki.

Polazne hipoteze rada usmerene su na ispitivanje mogućnosti uspostavljanja veze između institucionalnog vrednovanja baštine i digitalnih interakcija korisnika. Rad polazi od pretpostavke da digitalni podaci koji nastaju kroz korisničke interakcije mogu pružiti dragocene uvide u percepciju i značaj kulturnih lokaliteta iz perspektive savremenog posetioca. Takođe, istražuje se da li je moguće razviti metodološki okvir koji bi omogućio dvostranu komunikaciju između institucija i posetilaca, čime bi se doprinosilo dinamičnijem i inkluzivnijem obliku vrednovanja baštine.

Metodološki pristup obuhvata kombinaciju kvalitativnih i kvantitativnih metoda, uključujući analizu sadržaja komentara i ocena posetilaca, komparativnu analizu između institucionalnog i korisničkog vrednovanja, kao i modeliranje podataka kroz pristup obrade velikih podataka (*big data*). Na primeru Kotor, inicijalno se testira model koji potom biva primenjen na Unesco lokalitete u Srbiji, sa ciljem utvrđivanja univerzalnih obrazaca u interakciji između digitalnih korisničkih podataka i institucionalnih kriterijuma vrednovanja. Ova disertacija se oslanja na dva komplementarna istraživačka okvira. Prvi okvir obuhvata institucionalne pristupe vrednovanju nasleđa, analizirajući ulogu institucija u očuvanju i promociji kulturnih dobara. Drugi okvir fokusira se na korisničko iskustvo, ispitujući uticaj digitalnih platformi na percepciju i angažovanje posetilaca. Kombinovanjem ovih perspektiva istraživanje nastoji da doprinese razvoju modela koji integriše tradicionalne i savremene pristupe, omogućavajući bolje razumevanje kompleksnih odnosa između nasleđa, tehnologije i društva.

Disertacija je podeljena u devet poglavlja koja obrađuju određene segmenta istraživanja i daju odgovore na ključna pitanja vezana za vrednovanje kulturne baštine u savremenom digitalnom kontekstu, a prati ih odeljak sa pregledom korišćene literature.

Drugo poglavlje ispituje istorijsko-filozofske osnove vrednovanja baštine, analizirajući razvoj teorijskih pristupa i kriterijuma koji su korišćeni u proceni kulturnih dobara kroz vreme, sa posebnim osvrtom na ulogu Unesco konvencija u očuvanju i zaštiti baštine. Daje osvrt i na Kotor, istorijski grad – lokalitet na Listi svetske kulturne baštine kao i pregled svih lokaliteta u Srbiji koji su na pomenutoj listi.

Treće poglavlje istražuje kako savremene IKT transformišu **vrednosni sistem posetilaca** kulturnih dobara i na koji način se ti individualni, digitalno potpomognuti uvidi ukrštaju sa institucionalnim modelima vrednovanja. Analizira se evolucija komunikacije između posetilaca i lokaliteta, pri čemu se posebna pažnja posvećuje istorijsko-filozofskom aspektu interpretacije i poverenja u institucije. IKT omogućavaju obradu velikih količina podataka prikupljenih od strane ustanova i pojedinaca, čime se unapređuje korisničko iskustvo i prilagođava interpretacija baštine različitim potrebama posetilaca. Posebno se razmatra način na koji savremene digitalne platforme oblikuju percepciju nasleđa i omogućavaju dvosmernu interakciju između institucija i publike.

Četvrto poglavlje istražuje pitanje prostora jednog lokaliteta i kulturnog dobra danas razmatrajući kako digitalne platforme redefinišu pojam istorijskih gradova i na koji način se granice fizičkog i digitalnog prostora preklapaju u doživljaju posetilaca. Dobija se odgovor na pitanje šta danas čini mrežu jednog grada, odnosno infrastrukturne i komunikacione puteve koji povezuju različite ljuske unutar grada.

Peto poglavlje fokusira se na tehnološke aspekte obrade podataka u domenu kulturne baštine, posebno na primenu koncepta velikih podataka (*Big Data*), algoritama mašinskog učenja i softverske

³ Dejan Bulatović, *Od trezora do tezaurusa: Teorija i metodologija izgradnje baštinjenja* (Beograd: Filozofski fakultet, 2017).

infrastrukture. *Big Data* omogućava analizu velikih i heterogenih skupova podataka, što doprinosi razumevanju obrazaca u ponašanju posetilaca i efikasnijem upravljanju kulturnim dobrima. Geografski informacijski sistemi (GIS) koriste se za mapiranje i praćenje stanja lokaliteta, dok Internet stvari (IoT) platforme omogućavaju prikupljanje podataka u realnom vremenu. Integracija API (Application Programming Interface) rešenja i veb-servisa poboljšava interoperabilnost različitih softverskih sistema, čime se unapređuje pristup podacima i njihova analiza.

Šesto poglavlje predstavlja model prepoznavanja univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti kroz primenu koncepta velikih podataka i IKT. Model se zasniva na prikupljanju, obradi i analizi podataka iz različitih izvora, uključujući digitalne arhive, društvene mreže i turističke aplikacije. Ključni cilj modela jeste kreiranje dinamičnog i prilagodljivog sistema koji omogućava interpretaciju i vrednovanje kulturnog nasleđa u skladu sa savremenim potrebama korisnika. Ovaj model doprinosi očuvanju i promociji kulturne baštine kroz interdisciplinarni pristup, povezujući heritologiju, računarske nauke i digitalnu humanistiku.

Sedmo poglavlje predstavlja studiju slučaja Kotora, analizirajući podatke prikupljene sa digitalnih platformi i njihov uticaj na percepciju baštine. Analizom ovog lokaliteta rad osvetljava složenost odnosa između fizičkog i digitalnog prostora, kao i način na koji nove tehnologije oblikuju percepciju i vrednovanje baštine. Rezultati istraživanja u ovom delu pružaju uvid u korisničke reakcije i evaluaciju institucionalnih interpretacija.

Osmo poglavlje se bavi testiranjem razvijenog modela prepoznavanja kulturno-istorijskih vrednosti na lokalitetima u Srbiji sa Uneskove Liste svetske baštine. Analizirani su konkretni podaci o posetama i interakcijama korisnika na platformi Gugl mape. Studija slučaja pokazuje da digitalne platforme omogućavaju praćenje obrasca poseta, identifikaciju ključnih tačaka interesa i evaluaciju percepcije kulturnih dobara.

Deveto poglavlje nudi smernice za dalji razvoj i primenu modela, sa posebnim fokusom na integraciju digitalnih metoda u institucionalne procese vrednovanja kulturnog nasleđa. Donosi i zaključne osvrte, sumirajući nalaze istraživanja i predlažući dalji pravac razvoja studija o baštini u digitalnom dobu.

Polazna osnova za dalje istraživanje leži u teorijskim konceptima vrednovanja kulturne baštine, koji su se razvijali kroz različite epohe i paradigme. Stoga će naredno poglavlje biti posvećeno analizi istorijskih i filozofskih osnova vrednovanja baštine, pri čemu će biti obrađeni ključni teorijski modeli i institucionalni pristupi.

II. Istorijsko-filozofski osnovi vrednovanja baštine

Kada, ako ne sada se upitati zašto se nešto baštini i kakve vrednosti to nosi sa sobom? Šta čini ovaj današnji trenutak toliko važnim i drugačijim od prethodnih? Možete sprovesti eksperiment, i upitati Gugl „zašto se nešto baštini“ na bilo kom jeziku sveta i dobićete na desetine hiljada rezultata koji su suštinski linkovi ka različitim tekstovima, snimcima, slikama, videima, knjigama ili bilo kom drugom formatu i na vama je da spoznate i saznate istinu. Na vama je da odlučite šta je vaša istina i kreirate vaš odgovor na pitanje „zašto se nešto baštini?“. ChatGPT dolazi 2023. godine i menja način na koji se traga za istinom. Ukoliko u njega otkucate isto pitanje: „Zašto se nešto baštini?“ dobićete samo jedan odgovor, tačnije svaki korsnik će dobiti samo jedan odgovor. Ono što je posebno problematično jeste činjenica da se taj odgovor pozicionira kao apsolutna istina. A ta istina je rezultat rada programera hiljadama kilometara udaljenih od nas čiji je zadatak da se bave problemima obrade velike količine podataka i kreiranja algoritama za mašinsko učenje. Ono što je istina sada određuju mašine. Ili ne? Koliko je problematična ideja da se postavi pitanje i da se da samo jedan odgovor na pitanje? Zbog toga je sada od izuzetne važnosti vratiti se osnovama, temeljima i razmisliti o tome šta su istorijsko – filozofski osnovi vrednovanja baštine? Sećanje utkano u materijalnim tragovima prošlosti omogućava znanju da istražuje prethodne trenutke i umanjuje uticaj prolaznosti vremena, dok istovremeno čoveku daje mogućnost da tumači prošlost kroz prizmu sadašnjosti, neprestano je osvetljavajući i aktualizujući u kontekstu neizbežnog toka vremena. „Nauka o baštini je stalno in statu nascendi, dakle neprestano u „stanju rađanja“. Razlog tome nije nepostojanje konceptualne, teorijske, institucionalne ili akademske sistematizacije...To stalno rađanje rezultat je odnosa čoveka prema baštini kao predmetu istraživanja.“⁴ Kako se vrednosti koje baštinitimo mogu definisati u kontekstu savremenog digitalnog doba? Postavlja se pitanje da li smo zaista svedoci epohalne promene u pristupu baštini ili samo ponavljamo iste filozofske dileme u novom tehnološkom okruženju. Pisana reč, štamparske mašine, prevozna sredstva, Internet nisu postojali oduvek i sa svojim nastankom su donosili krupne promene u svet oko sebe.

Alan Tjuring (Alan Mathison Turing) je u svom radu “Intelligent machinery, a heretical theory” naveo: “Ne možeš napraviti mašinu da misli za tebe. Ovo je opšta izjava koja se obično prihvata bez preispitivanja. Svrha ovog mog rada je da tu izjavu dovedem u pitanje.” U tom radu između ostalog navodi i da mašina ima određene prednosti nad matematičarem i da je jedna od tih prednosti činjenica da mašina ne pravi greške (ukoliko izuzmemo mogućnost mehaničkog kvara), a da svaki matematičar pravi. Verovao je da je to što matematičari greše neizbežna posledica njihove moći da ponekad pogode-pronađu potpuno novu metodu. Ovo je potkrepljivao činjenicom da će retko kada najpouzdaniji ljudi naići na nove metode rada. U istom radu Tjuring razmatra kreiranje mašine koja će praviti greške ili neočekivane zaključke i iz toga učiti – napredovati. Dakle, neće ponavljati iste greške, iznova i iznova, već će informaciju o grešci vraćati u sistem i na osnovu toga donositi drugačije rešenje. Ovde naglašava i veoma važnu vezu između hardvera i softvera, njihove međuzavisnosti i daje preporuku da onaj ko “podučava” mašinu nikada ne treba da zna da li je ona napravila neku grešku u rasuđivanju ili ne – jer bi to moglo da utiče na samo podučavanje, na ugrađivanje naših ljudskih predrasuda u sam sistem.⁵

A. Tjuring se smatra pionikom u razvoju veštačke inteligencije (VI) zahvaljujući svom radu “Computing Machinery and Intelligence”⁶, dok je veštačka inteligencija kao termin formulisana tek 1956. godine od strane Džona Mekartija (J. McCarthy, Dartmouth College), Minskog, Ročestera i Šenona (M. L. Minsky, N. Rochester, C.E. Shannon), a ozbiljno se razvija od kraja Drugog svetskog

⁴ Milan Popadić. 2021. *Diskretni šum peščanika: baština i njene nauke*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju. str. 165.

⁵ A. M. Turing, 1996. “Intelligent machinery, a heretical theory.” *Philosophia Mathematica* 4 (3): 256–60.

⁶ A. M. Turing, 1950. “I.—COMPUTING MACHINERY AND INTELLIGENCE.” *Mind* LIX (236): 433–60.
<https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>.

rata. Iako postoji nešto više od pola veka veoma teško je precizno definisati i najčešće zbog veoma raznolikih definicija i pristupa-tumačenja dolazi do nesuglasica i veoma oprečnih očekivanja u vezi sa onim što veštačka inteligencija donosi danas i što može da nam donese u budućnosti. Od samog početka veštačka inteligencija je bila multidisciplinarna. Nastala je kao pokušaj da se odgovori na pitanje da li je moguće inteligenciju čoveka simulirati i kreirati u računarskom okruženju - zbog toga je neraskidivo vezana za računarsku nauku. Veštačka inteligencija je pokušaj da se odgovor na pitanje da li računar može da izvede zadatak koji kada ga izvodi čovek zahteva inteligenciju.

Ovaj fenomen postaje naročito vidljiv u kontekstu kulturne baštine. Materijalni dokazi prošlosti nisu puki ostaci epoha koje više ne postoje – oni su most između prošlog i sadašnjeg vremena. Njihova vrednost nije fiksna, već se neprestano redefiniše kroz interpretaciju savremenog društva. Prema ideji Pola Rikera (Paul Ricoeur) o „sećanju i zaboravu“, prošlost nije samo arhivirana u materijalnim oblicima, već se rekreira kroz tumačenja koja su neizbežno pod uticajem sadašnjosti. Baština, dakle, ne postoji samo kao statički objekat čuvanja, već kao dinamički proces u kojem svaka generacija nanovo gradi njeno značenje.⁷

Međutim, ono što današnje digitalno doba donosi kao novost jeste način na koji se ta interpretacija vrši i ko je kreira. Nekada su o baštini odlučivali istoričari, arheolozi, muzejski kustosi i stručnjaci, dok danas algoritmi i automatizovane preporuke preuzimaju deo te uloge. Društvene mreže, recenzije posetilaca, mašinsko učenje i automatizovane baze podataka oblikuju način na koji doživljavamo kulturna dobra. Na primer, ako digitalni model predloži koje su „najvažnije“ kulturne znamenitosti za posetiti, pitanje je da li je taj izbor rezultat istorijske važnosti ili proste popularnosti određenog lokaliteta u digitalnim pretragama. Na osnovu čega je nastala ta popularnost i da li je ona za vas relevantna?

Ako se vratimo osnovama, vrednovanje baštine uvek se zasnivalo na spoju prošlosti i sadašnjosti. Kako Maroević navodi: „Povijest muzeologije kao i drugih znanstvenih disciplina dio je povijesti znanosti, a povijest muzeja kao kulturne institucije dio je kulturne povijesti čovječanstva ili pojedinih naroda. Stoga uporedno praćenje povijesti muzeologije i povijesti muzeja nije istoznačno i ne može se gledati iz istog kuta, makar su im sudbine povijesno povezane i često nerazdružive“⁸ Prvi pisani podaci o nekoj umetničkoj zbirci sežu daleko u prošlost na Bliski istok u grad Suzu, gde se 1176. godine p.n.e. spominje da Elamiti pljačkaju Babilon i osvojeno blago donose u hram boga Inšišunaku u Suzu, kako bi se istakli kraljevski ratni uspjesi i moć. Pored toga, kako navodi Maroević, arheološka ispitivanja potvrđuju da su različite umetničke zbirke koje datiraju iz 9 veka p.n.e. pronađene u zapadnoj kuli grada Asura rezultat uspešnih ratnih pohoda. Ne može se poreći da su u grobnicama egipatskih faraona pronađena najrazličitija blaga i dragocenosti, ali one nemaju karakter umetničke zbirke. Ono na šta one ukazuju jeste da je bilo potrebno da egipatski faraoni prikažu i pokažu svoju moć i značenje a jedan od načina koji su koristili jeste i prikupljanje dragocenosti. Postavlja se pitanje da li se do danas išta promenilo? Svaka epoha određuje koje vrednosti čuva i zašto.

Kroz antičke pisane izvore saznajemo o postojanju kolekcija i javnih umetničkih zbirki u staroj Grčkoj. Ono što je karakteristično za taj period jeste da su sve to bili javni prostori, a privatizacija umetničkih dela nije bila vrednost koja se negovala. Bitno je istaći da su pri univerzitetima koji su se nalazili uz hramove u Atini, Korintu, Olimpiji, Delfima i drugde nastajale riznice, zgrade u kojima su se nakon izlaganja u hramovima odlagali zavetni darovi pojedinaca i gradova. Riznice su imale svoje čuvare koji su se zvali hieropoei (čuvari i sveštenici). Važno je

⁷ Paul Ricoeur, 2006. *Memory, History, Forgetting*. Preveo: Kathleen Blamey i David Pellauer. Chicago, IL: University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3613761.html>.

⁸ Ivo Maroević, 1993. *Uvod u muzeologiju*. Radovi Zavoda za informacijske studije, knjiga 6. Zagreb: Zavod za informacijske studije.

izdvojiti da su oni vršili veoma detaljne popise riznice, vršili selekciju predmeta, razvrstavali ih i ponekad su vodili posetioce. Grčki „Mouseion“ u Aleksandriji bio je značajan primer institucije posvećene nauci i umetnosti.

U srednjem veku dominira crkvena sfera čuvanja vrednih artefakata, posebno relikvija i rukopisnih zbirki u manastirima. Kolekcionarstvo je bilo usmereno na sakralne predmete, a pojam muzeja u modernom smislu još nije postojao. Hrišćanstvo je izbrisalo potrebu za stvaranjem kolektivne memorije, osim one usmerene ka Bibliji i Hristu.

Tokom renesanse i baroka oživljava interes za antičku umetnost i prirodne nauke. Renesansni „kabineti čuda“ (*Wunderkammern*) predstavljaju preteče muzeja, gde su kolekcionari prikupljali umetničke, prirodnjačke i naučne eksponate. U ovom periodu značajnu ulogu igraju mecene – bogati pojedinci i vladari poput Lorenza de' Medicija, koji finansiraju umetničke i naučne projekte, omogućavajući stvaranje prvih velikih privatnih kolekcija koje će kasnije postati osnova muzeja. Barokni period donosi formiranje prvih institucionalizovanih zbirki koje su osnova za buduće muzeje.

Osvit prosvetiteljstva i Francuske revolucije omogućava otvaranje muzeja za javnost. Luvr (1793) postaje prvi javni muzej, simbol demokratizacije znanja. Tokom 19. veka dolazi do institucionalizacije muzeologije, sa sve većim fokusom na sistematizaciju zbirki i edukativnu ulogu muzeja. Iako države preuzimaju vodeću ulogu u finansiranju muzeja, mecene i dalje imaju značajan uticaj kroz donacije i formiranje privatnih zbirki koje će postati deo javnih institucija.

Dvadeseti vek je obeležila profesionalizacija muzeologije. Razvoj muzeoloških teorija i standardizacija muzejskih praksi obeležavaju ovaj period. Osnivaju se prvi muzeološki instituti, a muzej postaje ključna kulturna institucija. Pojavljuju se nove vrste muzeja – tehnički, industrijski i tematski muzeji. Mecenstvo se prilagođava novim uslovima, pa bogati industrijalci i korporacije počinju finansirati muzejske projekte i izložbe.

Danas, u digitalnoj eri, vrednovanje baštine se sve više oslanja na podatke i mreže. Fokus se premešta sa objekata na posetioce i njihovo iskustvo. Pitanja baštine, identiteta i participacije zajednice postaju ključni izazovi muzeologije danas. Ulogu mecena preuzimaju filantropske fondacije, privatni sponzori i međunarodne organizacije koje podržavaju razvoj muzeja kroz finansiranje digitalizacije, istraživanja i inkluzivnih programa. Da li je to način da se baština očuva, ili put ka njenoj standardizaciji i komercijalizaciji?

Iz tog razloga, istraživanje istorijsko-filozofskih osnova vrednovanja baštine mora uključiti refleksiju o ulozi tehnologije u oblikovanju naše percepcije prošlosti. Da li tehnologija omogućava dublje razumevanje i širu dostupnost kulturnih dobara ili pak generiše filtriranu realnost koja ograničava našu percepciju onoga što se baštini? Da li je moguć pluralizam vrednosti u digitalnom dobu ili se suočavamo sa monokulturnim narativima oblikovanim od strane algoritamskih sistema?

Pitanje vrednovanja baštine nikada nije bilo statično, ali je danas urgentnije nego ikada pre. Svet u kome su digitalne tehnologije nezaobilazan deo našeg postojanja zahteva da ponovo promislimo ne samo o tome šta baštinimo, već i kako odlučujemo šta će biti deo kolektivnog pamćenja budućih generacija.

Očuvanje baštine pomaže u očuvanju kulturnog identiteta i istorijskog kontinuiteta. Ono podrazumeva donošenje odluka o tome šta se iz prošlosti smatra važnim i kako se može koristiti u sadašnjosti. Ovaj pristup ne posmatra baštinu kroz inherentnu vrednost istorijskih objekata i mesta,

već kao niz odluka i izbora o tome šta smatramo važnim iz prošlosti i na koji način se prošlost može koristiti u sadašnjosti.⁹

Baština je složen koncept koji uključuje političke, kulturne i ekonomske aspekte. Ona se koristi za očuvanje identiteta i istorije, ali je takođe podložna političkim manipulacijama i ekonomskim interesima. Procesi odlučivanja o tome što postaje baština često su politički motivisani i mogu izazvati sukobe između različitih interesa i perspektiva. I upravo zbog toga razgovore o baštini i odgovor o tome zašto se nešto baštini ne možemo odvojiti od vrednosnog sistema u kome obitavamo kao ni od istorijskog momenta u kome se nalazimo. „Baština je smislena, ali i smišljena prošlost“¹⁰

Metodološki izazovi u vrednovanju baštine uključuju heterogenost i složenost baštinskih dobara. Iako ekonomske metode kao što su vrednosni transferi mogu biti korisne, njihova primena je ograničena zbog raznolikosti i kompleksnosti baštinskih dobara. Takođe, postoji potreba za razvojem baze podataka studija vrednovanja kako bi se poboljšalo razumevanje vrednosti baštine.¹¹ Zbog toga danas dostupnu tehnologiju pre svega treba iskoristiti kao alat koji nam omogućava da prevaziđemo metodološke izazove u vrednovanju baštine. Ukoliko uzmemo u obzir to da se baština koristi kao alat za upravljanje društvenim promenama i može poslužiti kao platforma za javne diskusije i deliberacije, posebno u kontekstu pluralizma i političkih podela, apsolutno je neophodno da na pravi način upravljamo svim elementima baštine, ma kako heterogeni oni bili.¹² Uključivanje zajednica i prilagođavanje pristupa vrednovanju su ključni za očuvanje njene relevantnosti i održivosti. Ona već sada jeste deo naše svakodnevnice. Tjuringova mašina je Alanov lični odgovor na pitanje o svesti i komunikaciji. Pitanje koje je za njega relevantno jeste ukoliko svaki čovek različito razmišlja – da li to znači da jedan za drugog mogu da tvrde da onaj drugi ne razmišlja. Ukoliko stvorimo nešto drugačije od nas samih – kako sa sigurnošću možemo da tvrdimo da stvoreni sistem nije sistem razmišljanja i delovanja u skladu sa razmišljanjem. Tjuringov test se primenjuje i danas i malo toga je urađeno po pitanju pomaka na odgovore u paraleli između razmišljanja nas ljudi i veštačke inteligencije. Kako Popadić navodi: „Međuodnosi baštine i nauke stvaraju životni i saznajni prostor koji svedoči o izazovima iskustva iz kojih je proistekla veština izbegavanja živog peska brige zbog nestalnosti. Oni nas uče da cilj nije u napabirčenim i zgrnutim nosiocima pamćenja, koji će na kraju svakako biti zagubljeni u beskrajnim stovarištima memorije. Cilj je, poručuje sprega baštine i nauke, o nečemu što je diskretno poput šuma peščanog sata; cilj je u probranom nezaboravu, uzgajanom u nesavršenom vrtu čovekovog iskustva.“¹³

Od opšte teorije baštine do baštinske informacije

U cilju dubljeg i potpunijeg razumevanja pojma baštine, krenimo od etimologije reči, njenog izvornog značenja i načina na koji se ono razvijalo kroz istoriju. Ovim putem možemo osvetliti načine na koje su društvene promene, tehnološki napredak i/ili kulturni pomaci uticali na značenje i upotrebu pojma baštine.

⁹ Duncan Light. “Understanding the politics of heritage.” *Journal of Heritage Tourism*, 6 (2011): 167–168. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2011.548137>.

¹⁰ Milan Popadić, 2015. *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem: uvod u studije baštine*. 1. štampano izd. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta.

¹¹ Allan Provins, D. Pearce, E. Ozdemiroglu, S. Mourato and S. Morse-Jones. “Valuation of the historic environment: The scope for using economic valuation evidence in the appraisal of heritage-related projects.” *Progress in Planning*, 69 (2008): 131–175. <https://doi.org/10.1016/J.PROGRESS.2008.01.001>

¹² Kathryn Lafrenz Samuels. “Deliberate Heritage.” *The Public Historian* (2019). <https://doi.org/10.1525/TPH.2019.41.1.121>.

¹³ Milan Popadić, 2021. *Diskretni šum peščanika: baština i njene nauke*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju. str. 166.

Prema *Rečniku srpskoga jezika* Matice srpske, pojam *baština*¹⁴ definiše se kao skup materijalnih i nematerijalnih dobara koje je neka zajednica nasledila iz prošlosti, a koje imaju posebnu kulturnu, istorijsku i društvenu vrednost. Ova definicija obuhvata ne samo fizičke artefakte, kao što su zgrade, spomenici i arheološka nalazišta, već i nematerijalne aspekte, kao što su jezik, običaji, rituali i druga kulturna praksa koja se prenosi sa generacije na generaciju. Ovakvo definisanje baštine naglašava njen značaj u očuvanju identiteta i kontinuiteta zajednice, te ulogu koju ona igra u kulturnom i društvenom životu. Baština se smatra važnim elementom kulturnog nasleđa koji doprinosi razumevanju istorijskih i kulturnih tokova, kao i izgradnji zajedničkog identiteta.

Reč *baština* prvi put se javlja u srpskom jeziku u srednjovekovnim spisima. Prema istorijskim izvorima, ova reč potiče iz staroslovenskog jezika i upotrebljavala se u pravnom i društvenom kontekstu za označavanje nasleđstva, odnosno imovine koja se prenosi sa generacije na generaciju unutar porodice ili zajednice.¹⁵ Najstariji primeri upotrebe reči *baština* nalaze se u dokumentima srednjovekovne Srbije, posebno u pravnim spisima kao što su Dušanov zakonik i drugi zakonski i administrativni tekstovi iz 14. i 15. veka. Ovi tekstovi često koriste termin *baština* da označe zemljišne posede, nekretnine i druga nasledna dobra koja se prenose među članovima porodice.

U francuskom jeziku se u izvornim spisima koristi reč *patrimoine*, koja potiče od latinske reči *patrimonium* i znači *očinsko nasleđstvo* ili *porodično nasleđe*. Ova reč dolazi od latinskog *pater* (otac) i odnosi se na imovinu, prava i posede koji se prenose sa oca na potomke. U širem smislu može označavati i kulturno i istorijsko nasleđe koje zajednica nasleđuje od prethodnih generacija. *Patrimonium* se često koristi u kontekstu pravnog, kulturnog i istorijskog nasleđa, obuhvatajući materijalne i nematerijalne aspekte koje zajednica vrednuje i čuva.

Važno je napomenuti da se značenje reči *baština* vremenom proširilo i obogatilo, te danas obuhvata i kulturnu, istorijsku i nematerijalnu baštinu, kao što su jezik, običaji i umetnički izrazi koji čine deo identiteta jedne zajednice. To najbolje možemo videti sagledavajući dve savremene definicije baštine:

1. Unesco: „Kulturna baština obuhvata materijalna dobra kao što su spomenici, zgrade, i lokaliteti, ali i nematerijalna dobra kao što su jezici, rituali, i običaji koji se prenose sa generacije na generaciju.”¹⁶
2. ICOMOS (International Council on Monuments and Sites): „Baština je celokupnost materijalnih i nematerijalnih dobara koja predstavljaju vrednosti, identitet i istoriju jednog naroda ili zajednice, uključujući arhitektonske, arheološke, i prirodne aspekte.”¹⁷

Pojam *heritologija* (engl. *heritology*) prvi put se javlja u akademskim krugovima krajem 20. veka. Koncept heritologije je razvijen kao odgovor na potrebu za interdisciplinarnim pristupom proučavanju, očuvanju, interpretaciji i prezentaciji kulturne baštine. Tomislav Šola, hrvatski muzeolog, jedan je od pionira u razvijanju i promovisanju heritologije kao naučne discipline, Heritologiju definiše kao interdisciplinarnu nauku koja se bavi proučavanjem, očuvanjem, interpretacijom i prezentacijom kulturne baštine. Šola naglašava da heritologija nije samo teorijska disciplina, već i praktična, koja obuhvata različite metode i pristupe u radu sa baštinom. Prema

¹⁴ *Rečnik srpskoga jezika*, Matica srpska (2011), str. 64, <https://archive.org/details/recnik-srpskoga-jezika-2011/page/64/mode/2up?view=theater>.

¹⁵ Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem: Uvod u studije baštine* (Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta, 2015), 35.

¹⁶ *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, 1972, <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>

¹⁷ *Definition of Cultural Heritage: References to Documents in History*, selected by J. Jokilehto, http://www.ycarhe.eu/uploads/media/rural-heritage/Cultural-Heritage-definitions_ICOMOS2005.pdf, 29.

njegovom mišljenju, heritologija ima za cilj da poveže prošlost i sadašnjost kroz aktivno uključivanje zajednice u procese očuvanja i valorizacije baštine. Takođe, Šola ističe da heritologija treba da se bavi etičkim pitanjima i odgovornostima u očuvanju i interpretaciji baštine, čime doprinosi njenoj trajnoj vrednosti i značaju za društvo.¹⁸

Kako bismo razumeli potrebu za neprekidnim redefinisanjem i ponovnim sagledavanjem pojma baštine, pogledajmo na koji način se svet promenio u poslednjih stotinu godina. Podela na generacije u smislu tehnologije i društvenih karakteristika često se koristi za razumevanje različitih pristupa i stavova prema tehnologiji, radnom mestu i društvu u celini, a samim tim, utiče i na doživljaj baštine. Kako se tehnologija ubrzano razvijala u poslednjih 100 godina, to je znatno uticalo na generacije koje su se rađale i stasavale uz najnovija tehnološka dostignuća. Tako se danas u okviru jednog proširenog domaćinstva mogu naći deda i baka, koji su odrasli pre pojave interneta, i praunuci, čije je rođenje i odrastanje praćeno pametnim telefonima i veštačkom inteligencijom.

Ilustracija 1. Osnovne generacijske podele (1924-2024) Autor: OpenAI DALL-E (generisano uz pomoć GPT-4 modela), datum: jul 2024.

Osnovne generacijske podele (Ilustracija 1.) u poslednjih 100 godina izgledaju ovako:

1. Tradicionalisti (engl. *Silent generation*): rođeni u periodu 1928–1945. Ova generacija odrasla je tokom ili neposredno posle Velike depresije i Drugog svetskog rata. Njihove glavne karakteristike su odanost poslodavcu, radna etika, tradicionalne vrednosti.

2. Bumeri (engl. *Baby boomers*): rođeni u periodu 1946–1964. Odrasli su posle Drugog svetskog rata, kada je došlo do velikog porasta nataliteta. Njihove glavne karakteristike su orijentisanost na karijeru, vrednosti rada, optimizam.

¹⁸ Tomislav Šola, B. Radaković i I. Kiš. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Hrvatski nacionalni komitet ICOM. <https://books.google.rs/books?id=Of-2OQAACAAJ>

3. Generacija X: rođeni u periodu 1965–1980. Odrasli su u eri tehnoloških promena i društvenih previranja. Karakterišu ih samostalnost, balans između posla i života, skepticizam prema institucijama.

4. Generacija Y (Milenijalci): rođeni u periodu 1981–1996. Odrasli su u eri digitalne tehnologije i interneta. Karakterišu ih tehnološka pismenost, kolaborativnost, traženje smisla u poslu.

5. Generacija Z: rođeni u periodu 1997–2012. Odrasli su uz pametne telefone, društvene mreže i stalnu povezanost putem njih. Karakteriše ih to da su digitalni domoroci, prilagodljivi i društveno osvešćeni.

6. Generacija Alfa: rođeni u periodu 2013–danas. Prva generacija koja je odrasla isključivo u 21. veku, uz naprednu tehnologiju od najranijeg doba. Obrazuju se putem digitalnih platformi i imaju visoka očekivanja od tehnologije.

Samo poslednje tri tehnološke generacije – milenijalci, generacija Z i generacija Alfa – savremenici su nastanka pojma heritologije i svedoci njenog razvitka. Generacije pre te odrasle su na pojmu muzeologije, kao nauke o muzejima u zlatnom periodu razvoja klasičnih muzeja. Međutim, u poslednjih 100 godina život se drastično promenio. Prema navodima Stivena Pinkera, tridesetogodišnjak je 1845. godine mogao očekivati još trideset tri godine života, 1905. godine još trideset šest, 1955. godine još četrdeset tri i 2011. godine još pedeset dve¹⁹. Znatno je napredovala pismenost u svetu – kao jedan od osnovnih pokazatelja stepena obrazovanja.²⁰ U ovom ogromnom ubrzanju u koje je svet ušao tokom poslednjih 100 godina neophodno je postaviti pitanje zašto i kako je nešto ostalo zapamćeno i, možda još važnije, zašto i kako će nešto ostati zapamćeno u budućnosti. Pored toga, pred zaposlene u oblasti očuvanja kulturne baštine postavlja se nimalo lak zadatak: treba komunicirati sa svim tehnološkim generacijama od tradicionalista do generacije Alfa iako oni suštinski komuniciraju na potpuno različite načine i koriste različite medije za komunikaciju. Ilustracija 1. predstavlja sve generacije u sadašnjem trenutku koje mogu posetiti muzej. „Bog muzeja kojem treba prinositi probrane darove je publika. Omalovažavana ili precenjivana, publika je danas centralna tema muzeologije i najveći praktični problem prakse.”²¹

Prema hrvatskom istoričaru umetnosti i muzeologu Ivi Maroeviću, nauka o baštini bavi se proučavanjem i očuvanjem kulturne i prirodne baštine. Maroević ističe da ova disciplina obuhvata širok spektar aktivnosti koje uključuju identifikaciju, dokumentaciju, zaštitu, konzervaciju, restauraciju, interpretaciju i prezentaciju baštine. U svojoj knjizi *Uvod u muzeologiju* Maroević navodi da je cilj nauke o baštini da se kulturna i prirodna baština sačuvaju i prenesu budućim generacijama, čime se osigurava da se vrednosti i značaj tih resursa pravilno razumeju i poštuju. Maroević detaljno objašnjava da nauka o baštini uključuje interdisciplinarni pristup, povezujući aspekte arheologije, istorije umetnosti, konzervacije, muzeologije i drugih srodnih polja. On naglašava da je važno ne samo fizički sačuvati objekte baštine već i razumeti kontekst i značenje koje ti objekti imaju za zajednicu i društvo u celini. Maroević dalje navodi i da se heritologija bavi i proučavanjem načina na koji se baština koristi u današnjem društvu, kako kroz turizam, obrazovanje, tako i kroz druge oblike društvene upotrebe. Ona ima ključnu ulogu u oblikovanju kulturnog identiteta i promicanju interkulturalnog dijaloga. "Baština je deo identiteta zajednice. Ona ne postoji samo radi očuvanja, već i radi razumevanja, obrazovanja i oblikovanja savremenog društva. Baština je neizostavan faktor kulturne politike, turizma i obrazovanja."²²

¹⁹ Stiven Pinker, *Prosvećeni svet: Argumenti u korist razuma, nauke, humanizma i napretka* (Beograd: Laguna, 2019), 86, 88.

²⁰ Institute for Statistics, visualized at World Bank, 2016i.

²¹ Tomislav Šola, B. Radaković i I. Kiš. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Hrvatski nacionalni komitet ICOM. <https://books.google.rs/books?id=Of-2OQAACA AJ>.

²² Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju* (Zagreb: Školska knjiga, 1993).

Popadić ističe: „Nauka o baštini obuhvata širok spektar aktivnosti, od konzervacije i restauracije fizičkih objekata, preko dokumentacije i arhiviranja, do edukacije i interpretacije kulturnih vrednosti. Heritologija se bavi i društvenim aspektima očuvanja baštine, uključujući njen uticaj na identitet zajednice i razvoj kulturnog turizma.”²³ Ovaj pristup heritologiji podrazumeva tehničke i naučne aspekte konzervacije, ali i društvene i ekonomske dimenzije upravljanja baštinom, što čini ovu disciplinu veoma relevantnom u savremenom kontekstu. Kroz navedene citate postaje jasno da je očuvanje baštine ključno za očuvanje kulturnog identiteta i kolektivne memorije zajednica, te za promovisanje razumevanja i poštovanja među različitim kulturama. U savremenom dobu, gde je razmena informacija brža i veća nego ikada, ako uzmemo u obzir premise da baština ne postoji bez baštinara, nužno je razumeti vezu između ta dva pojma.

Miroslav Tuđman u svom delu *Struktura kulturne informacije* analizira načine na koje su kulturna informacija i baština povezani. Prema Tuđmanu, kulturna informacija je ključna za razumevanje, očuvanje i interpretaciju kulturne baštine. On ističe da se kulturna informacija sastoji od svih podataka, znanja i vrednosti koje proizlaze iz kulturnih artefakata, običaja, jezika i drugih elemenata kulturnog nasleđa. Tuđman naglašava nekoliko ključnih aspekata u kojima se ogledaju veze između kulturne informacije i baštine: dokumentacija i arhiviranje, digitalizacija i dostupnost, interpretacija i edukacija, te interdisciplinarnost. Kulturna informacija igra ključnu ulogu u dokumentaciji i arhiviranju kulturne baštine. Precizna i detaljna dokumentacija omogućava očuvanje informacija o kulturnim artefaktima, njihovom poreklu, istorijskom kontekstu i značaju, čime se obezbeđuju njihova dugoročna zaštita i dostupnost za buduće generacije. Tuđman ističe važnost digitalizacije kulturne baštine kao sredstva za njeno očuvanje i širu dostupnost. Digitalne tehnologije omogućavaju prikupljanje, skladištenje i distribuciju kulturnih informacija na način koji prevazilazi fizička ograničenja, čineći baštinu dostupnom globalnoj publici. Kulturna informacija je esencijalna za interpretaciju i edukaciju o kulturnoj baštini. Kroz edukativne programe, muzejske postavke i druge oblike prezentacije, informacije o kulturnoj baštini se prenose publici, što doprinosi boljem razumevanju i vrednovanju kulturnog nasleđa. Tuđman naglašava da je interdisciplinarni pristup ključan za integraciju kulturne informacije i baštine. Povezivanje znanja iz različitih disciplina, kao što su istorija, arheologija, muzeologija, informatika i komunikacione tehnologije, omogućava sveobuhvatan pristup očuvanju i prezentaciji kulturne baštine. Na kraju, Tuđman ističe da je kulturna informacija temelj na kojem počiva savremeno razumevanje i upravljanje kulturnom baštinom, omogućavajući njen opstanak i valorizaciju u savremenom društvu.²⁴

Razumevanje baštine kao dinamičnog koncepta koji obuhvata materijalne i nematerijalne aspekte, kao i proces njene interpretacije kroz baštinsku informaciju, neizostavno vodi ka pitanjima njene zaštite i očuvanja. U tom kontekstu, Unesko se nameće kao ključni globalni akter koji definiše standarde i mehanizme zaštite baštine, što će biti predmet analize u narednom poglavlju.

Unesko zaštita baštine i geneza nastanka

Unesko (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) je specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija osnovana 1946. godine s ciljem promovisanja mira i sigurnosti putem saradnje među nacijama u oblastima obrazovanja, nauke i kulture. Njen osnovni zadatak je unapređenje univerzalnog poštovanja pravde, zakona, ljudskih prava i osnovnih sloboda kroz navedena područja.

Sastoji se od 195 zemalja članica i ima glavno sedište u Parizu, sa više od 50 kancelarija širom sveta. Unesko sprovodi svoje aktivnosti kroz pet glavnih programa: obrazovanje, prirodne nauke, društvene i humanističke nauke, kultura i komunikacije. Takođe podržava projekte vezane za

²³ Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem: Uvod u studije baštine* (Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta, 2015).

²⁴ Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006).

pismenost, razvoj tehnologije i pedagogije, međunarodne naučne inicijative, regionalnu kulturnu istoriju, promociju kulturne raznolikosti i programe za očuvanje svetske kulturne i prirodne baštine. Jedna od ključnih uloga Uneska je vođenje Liste svetske kulturne baštine, koja obuhvata važna prirodna i istorijska mesta ili objekte od globalnog značaja. Iako održava ovu listu, Unesko nije direktno odgovoran za očuvanje ili zaštitu objekata na njoj. Jugoslavija je postala članica Uneska 27. juna 1948. godine. Nakon Drugog svetskog rata, aktivno je učestvovala u međunarodnim organizacijama, a pridružila se Unesku relativno rano nakon osnivanja organizacije. Nakon raspada Jugoslavije, nasledne države (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Slovenija) nastavile su članstvo u Unesku kao samostalne države. Srbija je postala članica 20. aprila 2001. godine, a Crna Gora 2. juna 2006. godine.

Razvoj Uneska predstavljao je dinamičan proces na koji su uticali globalni događaji, promenljivi geopolitički konteksti i evoluirajuće potrebe njegovih članica. Ova sinteza istražuje ključne aspekte evolucije Uneska tokom godina. Početne godine karakterisali su uspostavljanje dugoročnog programa, razlikovanje prolaznih i trajnih ciljeva.²⁵ Po rečima Bari Korin (Corrin, B.), razvoj organizacije oblikovala su lična iskustva i profesionalni uvidi njenih ranijih lidera, odražavajući duboko razumevanje ljudskih težnji i složenosti međunarodne saradnje²⁶. Tokom 1980-ih, kako je istakla Dorota Viktor-Mač (Wiktor-Mach, D.), Unesko je pristupio promeni paradigme i počeo da integriše kulturu sa razvojem, prepoznajući važnost kulturne baštine kao oslonca održivog razvoja usred promenljivog geopolitičkog pejzaža.²⁷ Sa ubrzanjem koje je doneo razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija na globalnom nivou dolazi do izazova i kritika o efikasnom delovanju Uneska, ali je on, prema rečima Džona Ričardsona (Richardson, J.), nastavio da se prilagođava, sprovodeći diskusije o reformama i budućem pravcu organizacije²⁸.

Iz gore navedenog je jasno da razvoj Uneska predstavlja put prilagođavanja i redefinisanja, od njegovih ranijih dana, obeleženih uspostavljanjem programa, do uloge u integraciji kulture sa održivim razvojem. Organizacija se suočila sa kritikama i pozivima za reformu, ali je ostala ključna platforma za međunarodnu saradnju i razmenu znanja. Njegova evolucija odražava kolektivne napore članica i lidera da se suoče sa globalnim izazovima i težnjama u oblastima obrazovanja, nauke, kulture i komunikacija.

Proces da neki lokalitet bude uvršten na Uneskovu Listu svetske kulturne i prirodne baštine sastoji se od nekoliko koraka i zahteva određene kriterijume i procedure. Glavni elementi tog procesa su sledeći:

1. Nominacija. Prvi korak je nominacija od strane države članice koja želi da lokalitet bude uvršten na Uneskovu listu. Obično to radi nacionalna vlada ili organizacija za zaštitu kulturne i prirodne baštine u toj zemlji.
2. Priprema dosijea. Nakon nominacije, sledi priprema detaljnog dosijea (*dossier*), koji opisuje lokalitet i argumentuje zašto bi trebalo da bude uvršten na Listu. Dosije obično sadrži istorijske, arheološke, geografske, arhitektonske ili ekološke podatke koji ilustruju izuzetnost lokaliteta.

²⁵ Charles Ascher, "The Development of 's Program," *International Organization* 4 (1950): 12–26, <https://doi.org/10.1017/S0020818300028629>.

²⁶ Barrie Corrin, "Book Reviews: *Assessment and Promise* by George N. Shuster" (New York: Harper & Row, 1963), *Political Research Quarterly* 17 (1964): 852, <https://doi.org/10.1177/106591296401700461>.

²⁷ Dorota Wiktor-Mach, "Cultural Heritage and Development: 's New Paradigm in a Changing Geopolitical Context," *Third World Quarterly* 40 (2019): 1593–1612, <https://doi.org/10.1080/01436597.2019.1604131>.

²⁸ John Richardson, "Is There a Future for UNESCO?," *Futures* 28 (1996): 379–387, [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(96\)00014-6](https://doi.org/10.1016/0016-3287(96)00014-6).

3. Evaluacija od strane stručnjaka. Unesco imenuje međunarodne stručnjake koji vrše ocenu nominovanih lokaliteta prema određenim kriterijumima koji su postavljeni. Ovi kriterijumi uključuju izuzetnu univerzalnu vrednost, autentičnost, integritet i značaj lokaliteta u smislu kulturnog ili prirodnog nasleđa.
4. Odluka Komiteta za svetsku baštinu. Konačnu odluku o uvrštenju lokaliteta na Uneskovu Listu donosi Komitet za svetsku baštinu. Ovaj komitet se sastaje godišnje i razmatra predloge za nove unose na Listu, na osnovu preporuka stručnih tela i država članica.
5. Uvrštenje na Listu svetske baštine. Ako Komitet za svetsku baštinu prihvati nominaciju, lokalitet se zvanično uvrštava na Uneskovu Listu svetske kulturne ili prirodne baštine. Ova odluka predstavlja međunarodno priznanje izuzetne vrednosti lokaliteta i obavezuje državu da preduzme mere zaštite i očuvanja tog nasleđa.

Kriterijumi po kojima Unesco uključuje lokalitete na Listu svetske kulturne baštine su javni. Do kraja 2004. godine, lokaliteti svetske baštine birani su na osnovu šest kulturnih i četiri prirodna kriterijuma. Usvajanjem revidiranih Operativnih smernica za implementaciju Konvencije o svetskoj baštini, postoji samo jedan skup od deset kriterijuma²⁹. Kriterijumi za lokalitete su sledeći:

- (i) da predstavljaju remek-delo ljudskog stvaralačkog genija;
- (ii) da prikazuju značajnu razmenu ljudskih vrednosti tokom određenog vremenskog perioda ili unutar kulturnog područja sveta, izraženu kroz razvoj arhitekture ili tehnologije, monumentalnih umetnosti, urbanističkog planiranja ili pejzažnog oblikovanja;
- (iii) da predstavljati jedinstveno ili barem izuzetno svedočanstvo kulturne tradicije ili civilizacije koja još uvek postoji ili je iščezla;
- (iv) da su izuzetan primer vrste građevine, arhitektonskog ili tehnološkog sklopa ili pejzaža koji ilustruje značajne etape u ljudskoj istoriji;
- (v) da su izuzetan primer tradicionalnog ljudskog naselja, korišćenja zemljišta ili mora, koji predstavlja kulturu (ili kulture) ili ljudsku interakciju sa okruženjem, posebno kada je postalo ugroženo pod uticajem nepovratnih promena;
- (vi) da su neposredno ili jasno povezano sa događajima ili živim tradicijama, idejama ili verovanjima, umetničkim i književnim delima od izuzetnog univerzalnog značaja. (Komitet smatra da bi ovaj kriterijum trebalo koristiti prvenstveno zajedno sa ostalim kriterijumima);
- (vii) da sadrže izuzetne prirodne pojave ili oblasti izvanredne prirodne lepote i estetskog značaja;
- (viii) da su izuzetan primer koji predstavlja glavne etape istorije Zemlje, uključujući i zapis o životu, značajne geološke procese u razvoju reljefa ili značajne geomorfološke ili fiziografske karakteristike;
- (ix) da su izuzetan primer koji predstavlja značajne ekološke i biološke procese koji se odvijaju u evoluciji i razvoju kopnenih, slatkovodnih, priobalnih i morskih ekosistema i zajednica biljaka i životinja;

²⁹ UNESCO World Heritage Centre. "The Criteria for Selection." Accessed March 19, 2025.
<https://whc.unesco.org/en/criteria/>

(x) da sadrže najvažnija i najznačajnija prirodna staništa za in-situ očuvanje biološke raznovrsnosti, uključujući ona koja sadrže ugrožene vrste od izuzetne univerzalne vrednosti sa stanovišta nauke ili očuvanja.

Važno je napomenuti da uvrštenje na Uneskovu Listu predstavlja veliku čast i odgovornost, jer zahteva angažovanje u očuvanju i zaštiti kulturne i prirodne baštine za buduće generacije. Samo po sebi ovo priznanje neće doprineti značajnoj promociji lokaliteta ukoliko se promotivne, marketinške i komunikacijske aktivnosti ne prilagode. Po rečima V. Džamića (Džamić, 2023), na preliminarnoj Listi svetske kulturne baštine trenutno se nalazi 10 dobara iz Srbije, polovina njih se na Listi nalazi od 2002. godine, a faktički od 1993/1985. godine – dakle, više od tri decenije, sa veoma slabim šansama za upis. Suštinu ovakvog stanja čini slabo razumevanje principa koji je Komitet za svetsko nasleđe usvojio 2002. godine i dopunio 2007. godine kao Budimpeštansku deklaraciju. Realnost Srbije je da mi jedino dobro razumemo drugi cilj, koji se odnosi na konzervaciju, jer se u našem slučaju, kako autor navodi, briga o spomenicima najčešće i svodi samo na njihovu konzervaciju. Ono što nedostaje Srbiji u odnosu na glavne ciljeve i principe Budimpeštanske deklaracije odnosi se na: promociju, integraciju održivog razvoja, unapređenje upravljanja, kao i jačanje međunarodne saradnje i partnerstava između država članica, nevladinih organizacija, privatnog sektora i drugih relevantnih aktera s ciljem razmene znanja, iskustava i resursa za efikasniju zaštitu nasleđa.³⁰ Dopune iz 2007. godine odnose se na korišćenje digitalnih tehnologija za mapiranje, praćenje i promovisanje svetskog nasleđa, povećanje fleksibilnosti i prilagodljivosti u upravljanju svetskim nasleđem kako bi se bolje odgovorilo na promene i nepredviđene okolnosti, kao i podsticanje veće međunarodne saradnje u kontekstu novih globalnih izazova kao što su klimatske promene i urbanizacija.

Fraza *lokalitet pod zaštitom Uneska* koristi se u govornom jeziku kako bi se ukazalo na prestiž i značaj određenog lokaliteta koji se nalazi na Listi svetske kulturne baštine. Formalno, ova fraza nije precizna, jer Unesko nema direktnu ulogu u zaštiti ili upravljanju lokalitetima. Unesko, kao specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija, ne sprovodi fizičku zaštitu lokaliteta, već ima funkciju priznavanja i promocije univerzalne vrednosti kulturnih i prirodnih lokaliteta širom sveta. Fraza *pod zaštitom* verovatno je nastala kao pojednostavljenje, koje implicira da su lokaliteti s tog spiska pod posebnom brigom i pažnjom međunarodne zajednice, što im daje prestiž i dodatni motiv za očuvanje i često se koristi u svakodnevnom govoru i u medijima.

Kada je lokalitet upisan na Listu svetske baštine, on dobija međunarodno priznanje i postaje deo globalne baštine čovečanstva. Države potpisnice Konvencije o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine, koje same predlažu lokalitete za upis, obavezuju se da će preduzeti potrebne mere kako bi očuvale njihovu vrednost i integritet. U praksi, to znači da odgovornost za zaštitu i očuvanje lokaliteta leži na državama i lokalnim upravama, dok Unesko pruža smernice, savete i ponekad finansijsku podršku za očuvanje.

Teorijski i institucionalni okvir Uneskove zaštite baštine dobija svoje puno značenje kroz primenu na konkretne lokalitete koji se nalaze na Listi svetske kulturne baštine. Među njima, Kotor zauzima posebno mesto kao istorijski grad, kompleksan primer interakcije između kulturnih dobara, vrednosti, zaštitnih mera i izazova koje donosi savremeni razvoj.

³⁰ Vladimir D. Džamić, 2023. „World Heritage List and Cultural Properties in Serbia — The First 50 Years“.U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, edited by Nevena Debljović Ristić, 50–69. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch2.

Kotor – lokalitet na Listi svetske kulturne baštine

Kotor je grad na jadranskoj obali Crne Gore koji se nalazi u Bokokotorskom zalivu. Od 1979. godine Kotor je upisan u Uneskovu Listu svetske prirodne i kulturne baštine. Izabran je za preliminarno istraživanje zbog primarnog iskustva autorke, koja je i sama rođena i odrasla u Kotoru, ujedno i svedočila promenama kroz koje je prolazio krajem 20. i početkom 21. veka. Pored toga, Kotor je jasno definisana, geografski određena celina koja u sebi sadrži i druge spomenike kulture, poput pravoslavnih crkava, katoličkih katedrala, trgova, odbrambenih bedema, pijaca i sl. Njegova komunikaciona mreža je u osnovi veoma kompleksna, a vremenom i sa dolaskom interneta i tehnološkog umrežavanja postaje sve složenija. Pretpostavka je da, ukoliko je preliminarno istraživanje moguće izvesti na kompleksnom slučaju jednog istorijskog grada, koji i danas jeste živ organizam, moguće ga je izvesti i na jednostavnijim modelima, koji suštinski čine pojedinačne delove nekadašnjih gradova. Po navodima sa sajta Uneska³¹, glavni razlog zbog kojih je Kotor upisan na Listu svetske kulturne i prirodne baštine leži u činjenici da najstariji arheološki nalazi pronađeni u Kotoru potvrđuju da je on bio naseljen i u 5. veku nove ere. Kotor je utvrđen još od ranog srednjeg veka i okosnicu grada čine luka Kotor i jezgro starog grada (Ilustracija 2.), koji je opasan gradskim zidinama i u koji se može ući kroz troja vrata: Morska vrata (spajaju luku sa gradom i vode na glavni gradski trg), severna – Rečna vrata, i južna – Vrata od Gurdića. Kao veoma bitne i prepoznatljive odrednice Kotora, tu su i gradski bedemi, koji su imali odbrambenu ulogu u borbi protiv stranih osvajača, pre svega Turaka, kao i Katedrala Sv. Tripuna, koja datira još od 1166. godine.

Područje pod zaštitom Uneska obuhvata najbolje očuvani deo zaliva, koji pokriva njen unutrašnji jugoistočni deo i obuhvata 14.600 ha, sa pejzažom koji se sastoji od dva međusobno povezana zaliva okružena planinama Lovćen i Orjen, a one se brzo uzdižu na skoro 1500 metara. Zaštićeno područje povezano je sa ostatkom Bokokotorskog zaliva preko uskog kanala, koji čini glavnu vizuelnu centralnu osu oblasti. Prema podacima Uneska, univerzalnu kulturno-istorijsku vrednost zaštićene oblasti čini kvalitet arhitekture u njegovim utvrđenim i otvorenim gradovima, naseljima, palatama i manastirskim celinama, i njihova skladna integracija u kultivisani terasasti pejzaž na obroncima visokih stenovitih brda. Pored toga, Unesko ističe i izuzetno važnu ulogu koju je regija imala tokom vekova u širenju mediteranskih kultura na Balkan.

Unesko je koristio četiri kriterijuma za razumevanje njene kulturno-istorijske vrednosti:

- (i): Grupisanje spomenika gradova na obali zaliva, njihov sklad sa pejzažem i njihovo umetanje u urbanizam velike vrednosti doprinosi izvanrednoj univerzalnoj vrednosti imovine.
- (ii): Aristokratski gradovi kapetana i brodovlasnika Kotora i njegovih suseda bili su srce stvaralačkog pokreta u regionu tokom mnogih vekova. Njene umetničke, zlatarske i arhitektonske škole imale su dubok i trajan uticaj na umetnost jadranske obale.
- (iii): Uspešna harmonizacija ovih gradova sa zalivom, njihov kvantitet, kvalitet i raznovrsnost spomenika i kulturnih dobara, a posebno izuzetna autentičnost njihove konzervacije znači da se dobro može smatrati jedinstvenim.
- (iv): Kotor i Perast su veoma karakteristični i autentično očuvani mali gradovi oplemenjeni arhitekturom visokog kvaliteta. Njihovo urbanističko planiranje je dobro prilagođeno i integrisano u pejzaž.

³¹ "Natural and Culturo-Historical Region of Kotor," Accessed April 12, 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/125/>.

Ilustracija 2. Kotor, Trg od oružja. Copyright: Olga Mirković Maksimović

Zaštićena oblast održava sveukupni integritet istorijskog rasporeda zemljišta i morskog pejzaža sa svojim gradovima i naseljima karakterističnog urbanističkog planiranja, koji su se razvili duž obale zaliva, odvojeni zelenim i kultivisanim površinama uokvirenim strmim stenovitim brdima, kao i uskim prostorom urbanizovana obala povezana morem. Očuvana je mreža puteva koji povezuju primorska naselja međusobno i sa unutrašnjošću, a obale sa pontama i mandračima³², što svedoči o značajnoj ulozi mora. Integritet je ugrožen razvojem i urbanizacijom izazvanim tekućim procesima transformacije u društveno-ekonomskoj strukturi područja. Trenutni razvoj, uključujući nove turističke centre, puteve i zgrade na samoj obali, pretili da dovede do postepene ali nepovratne transformacije obale, kao i do napuštanja tradicionalnih terasastih struktura.

Upravljanje imovinom i njenom definisanom tampon zonom biće od ključnog značaja za održavanje imovine i njenog integriteta kao jedinstvenog kulturnog pejzaža i celine u geografskom, istorijskom i kulturnom smislu. Takođe će biti potrebno sprovođenje regulatornih mera za tampon zonu i razvoj integrisanog pristupa očuvanju, planiranju i upravljanju područjem kao celinom. Iako su ozbiljno oštećeni zemljotresom 1979. godine, glavni spomenici i istorijska urbana područja pažljivo su obnovljeni i rekonstruisani pod pokroviteljstvom Uneska i zadržali su svoju arhitektonsku, urbanističku i istorijsku autentičnost. Međutim, sposobnost celokupnog pejzaža da odražava svoju vrednost ugrožena je postepenom erozijom tradicionalnih praksi, načina života i harmonije između zgrada, planiranja i pejzaža. U vreme upisa, neposredno nakon zemljotresa 1979. godine, zaštitu, rekonstrukciju i upravljanje spomenicima kulture i istorijskim urbanim područjima Bokokotorskog zaliva garantovao je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. Upravljanje čitavim regionom tada je vršeno u okviru Razvojnog plana južnog Jadrana, koji je razvijen uz pomoć Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Programi su obuhvatali očuvanje, prezentaciju i sanaciju spomenika kulture u starim gradovima i naseljima. Istovremeno su očišćeni industrijski objekti (četiri fabrike) koji su bili u suprotnosti sa karakterom imovine. Godine 1980. osnovan je Opštinski zavod za zaštitu kulturnog nasleđa, sa sedištem u Starom gradu Kotoru, radi upravljanja i konzervacije dobra. Godine 1992. on je transformisan u Regionalni zavod za celo područje zaliva,

³² Mandrač je malo pristanište za barke. Nekada ga je imala svaka kuća koja je direktno izlazila na obalu. To je bilo dvorište sa kamenom ozidanim komadom mora koji je imao ulogu zaštite od bure, a ako je bio ograđen zidom, štitio je od napadača. Ponta je zapravo gat ili mali pristan od kamena ozidan prema moru. Izvor: <http://www.perast.com/html/obala.html>.

uključujući opštine Kotor, Tivat i Herceg Novi. Konzervatorske radove, terenske studije i izradu konzervatorskih smernica za opštine Kotor, Tivat, Herceg Novi i Budva od kraja 2011. godine obavljaju Uprava za zaštitu kulturnog nasleđa Crne Gore i Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, preko svojih mesnih kancelarija u Kotoru. Posle zemljotresa, rekonstrukcija je završena, a konzervacija i upravljanje spomenicima i istorijskim centrima Kotora i Perasta obavljaju se sa visokom stručnošću. Potreba za sprečavanjem prekomerne i nekontrolisane urbanizacije dovela je do izrade Plana upravljanja zaštićenim područjem, koji je Vlada Crne Gore usvojila 2011. godine. Istovremeno, kreiran je novi zakonski okvir za oblast očuvanja kulturnog nasleđa: Zakon o zaštiti kulturnih dobara (2010), koji je propisao integrisanu zaštitu dobra i njegove tampon zone. Zakon o zaštiti prirodnog i kulturno-istorijskog regiona Kotora (2013) predviđa osnivanje Savjeta za upravljanje kotorskom regijom, sa ulogom da koordinira očuvanje i upravljanje dobrima. Pored toga, 2011. godine definisanom tampon zonom, koja obuhvata celo područje Bokokotorskog zaliva, postavljeni su temelji za integrisano tretiranje ovog kulturnog pejzaža kroz prostorne i razvojne planove. Međutim, potrebna je povećana svest da se upisana dobra i tampon zona tretiraju kao sastavni deo jedinstvenog kulturnog pejzaža Bokokotorskog zaliva. Ostaju izazovi za dalje definisanje zajedničkih razvojnih strategija za imovinu i njenu tampon zonu, za integrisano planiranje i uspostavljanje sveobuhvatnog sistema upravljanja. Ove mere će biti od suštinskog značaja kako bi se osiguralo da se nekontrolisana i prekomerna urbanizacija, kao i razvoj infrastrukture adekvatno adresiraju da ne dođe do štetnih uticaja na izuzetnu univerzalnu vrednost imovine. Takođe će biti potrebno obezbediti adekvatne i dovoljne resurse subjekata odgovornih za imovinu da bi mogli da izvrše očuvanje, zaštitu i unapređenje imovine. Kako navodi Lalošević (2023), zbog pretnji od intenzivne i nekontrolisane urbanizacije i neadekvatnog planiranja, posebnu pažnju treba posvetiti delikatnim postupcima urbane konzervacije, zaštite i revitalizacije kulturnog pejzaža, potom razvoju održivog turizma i drugim pitanjima u skladu sa kriterijumima i standardima međunarodne zajednice.

Na osnovu saopštenja izdatih od strane Uprave za statistiku Crne Gore (Monstat)³³ dobijamo prikaz trenda rasta poseta turista Kotoru od 2012. do 2021. godine (prikazano u Tabela 1.). Ovde je važno napomenuti da je za veliki pad koji se uočava 2020. godine pre svega zaslužna COVID19 pandemija i zabrane putovanja i ulaska u Crnu Goru, pa samim tim i u Kotor. Prema podacima³⁴, broj putnika sa kruzera koji su posetili Crnu Goru porastao je sa 3.007 u 2020. na 9.067 u 2021. godini, što predstavlja trostruko povećanje. Iako su ovi brojevi znatno niži u poređenju sa periodom pre pandemije, ukazuju na postepeni oporavak sektora kruzing turizma. Trend oporavka u narednih godinama se nastavio, te prema podacima "Port of Kotor" AD³⁵, u 2023. godini zabeleženo je 423 dolaska kruzera sa ukupno 505.000 putnika, što predstavlja porast od 17% u odnosu na prethodnu godinu. Ovo podatke je važno razumeti u odnosu na podatke o broju stanovnika grada Kotora – jer se radi o malom gradu. Prema preliminarnim rezultatima popisa stanovništva, domaćinstava i stanova iz 2023. godine, opština Kotor ima ukupno 21.916 stanovnika, što predstavlja smanjenje u odnosu na 22.799 stanovnika zabeleženih na popisu 2011. godine.³⁶ Ovo suštinski znači da broj turista koji posete grad tokom godine uveliko premašuje broj stanovnika tog grada. Masovni dolasci, posebno putem kruzera, izazivaju zabrinutost zbog preopterećenosti infrastrukture i očuvanja kulturne baštine. Lokalno stanovništvo izražava zabrinutost zbog uticaja velikog broja turista na svakodnevni život i životnu sredinu .

³³ <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=366&pageid=44> posećeno 30.04.2025.

³⁴ <https://seenews.com/news/cruise-passenger-arrivals-to-montenegro-triple-in-2021-1206479> posećeno 30.04.2025.

³⁵ <https://montenegrobusiness.eu/more-than-700000-passengers-at-the-port-of-kotor-are-expected/> posećeno 30.04.2025.

³⁶ <https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/pr.podaci/Preliminarni%20rezultati%20popisa%2025.01.2024.pdf> posećeno 30.04.2025.

Tabela 1: Trend rasta turista u Kotoru od 2012. do 2021. godine

Godina	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
broj turista	56051	57021	58512	75007	88814	112789	139573	170852	26962	133042

Condé Nast Traveler je u više navrata isticao Kotor kao jednu od najljepših destinacija u Evropi. Na primer, u članku pod naslovom „The Most Beautiful Small Towns in Europe“³⁷, Kotor je predstavljen kao jedno od najljepših malih mesta na kontinentu, naglašavajući njegovu jedinstvenu arhitekturu i prirodni ambijent. Takođe, u tekstu „The Best Places to Visit in Montenegro“³⁸, Kotor je opisan kao destinacija koja privlači posetioce svojom slikovitom lokacijom i bogatom istorijom. Pored toga Kotor je 2021. godine rangiran kao osma najpoželjnija destinacija u Evropi, prema izboru *European Best Destinations*³⁹, sa osvojenih 32.842 glasa. Glasovi su pristigli iz različitih zemalja, uključujući Kinu, Francusku i Tahiti, što ukazuje na globalnu privlačnost grada.

Kao jedan od kulturnih i istorijskih centara na Balkanu, Kotor ilustruje značaj i kompleksnost Uneskovе zaštite baštine. Slični principi vrednovanja i očuvanja primenjuju se i na lokalitete u Srbiji, koji svojim specifičnostima doprinose bogatstvu svetskog kulturnog nasleđa i čine važan deo globalne baštinske mreže.

³⁷ <https://www.cntraveler.com/gallery/25-most-beautiful-small-towns-in-europe> posećeno 30.04.2025.

³⁸ <https://www.cntraveler.com/gallery/best-places-to-visit-in-montenegro> posećeno 30.04.2025.

³⁹ <https://www.montenegro.travel/en/business/press/news/kotor-among-europe-s-top-10-destinations-for-2021-2021-02-10> posećeno 30.04.2025.

Lokaliteti u Srbiji na Listi svetske kulturne baštine

U Srbiji je ukupno pet lokaliteta pod zaštitom Uneska. Prvo zaštićeno kulturno dobro su Stari Ras i Sopoćani, zaštićeni 1979. godine, a poslednji zaštićeni su Stećci, koji su kandidovani od strane četiri zemlje (Srbija, Crna Gora, Hrvatska i Bosna i Hercegovina) 2016. godine. Spisak lokaliteta u Srbiji koji su na Listi svetske kulturne baštine je prikazan u Tabeli 2.:

Tabela 2: Lokaliteti u Srbiji na Listi svetske kulturne baštine Uneska

Lokalitet	Unesko kriterijumi	Godina uvrštenja
Stari Ras i Sopoćani	(i)(iii)	od 1979. godine
Manastir Studenica	(i)(ii)(iv)(vi)	od 1986. godine
Srednjovekovni spomenici na Kosovu* ⁴⁰	(ii)(iii)(iv)	od 2004. godine (sa značajnim promenama od 2006. godine)
Gamzigrad	(iii)(vi)	od 2007. godine
Stećci	(iii)(vi)	od 2016. godine

1. Stari Ras i Sopoćani

Stara Raška (Ras) i manastir Sopoćani (Ilustracija 3.) su izuzetno važni spomenici srpske srednjovekovne kulture i deo Liste svetske kulturne baštine. Unesko kriterijumi⁴¹ sagledavaju ih kroz istorijski značaj, arhitektonsku izuzetnost, kulturni uticaj i umetničku vrednost. Istorijski značaj Stare Raške (Ras) ogleda se u činjenici da je bila politički i verski centar srednjovekovne Srbije tokom 12. i 13. veka. Stara Raška predstavljala je ključnu tačku u procesu stvaranja srpske srednjovekovne države. Nekada je bila bogat grad sa imponantnim crkvama i palatama, dok danas predstavlja bogato arheološko nalazište.

Kulturni uticaj Stare Raške uočavamo u činjenici da je bila centar kulturnog života u srednjovekovnoj Srbiji, gde su se razvijale umetničke i verske tradicije koje su oblikovale srpsko društvo i identitet.

Manastir Sopoćani predstavlja dragocen spomenik koji svedoči o razvoju umetnosti i duhovnosti u srednjovekovnoj Srbiji, ističući se svojom arhitektonskom i umetničkom vrednošću. Istorijski značaj Sopoćana ogleda se u činjenici da je osnovan u 13. veku tokom vladavine kralja Uroša I Nemanjića, te predstavlja vrhunac srpske srednjovekovne arhitekture i umetnosti. Arhitektonska izuzetnost ogleda se u freskama, koje su jedan od najbolje očuvanih primera srednjovekovne umetnosti na Balkanu. Posebno je značajna Crkva Uspenja Presvete Bogorodice sa svojim arhitektonskim rešenjima i freskama koje ilustruju biblijske scene i čija je umetnička vrednost izuzetno visoka. One prikazuju duboke verske motive i život Biblije na jedinstven način, koji odražava duh vremena i duhovnu dimenziju srpske kulture.

⁴⁰ U ovom radu koristimo oba termina – *Kosovo i Metohija* i *Kosovo**. Prvi termin odgovara zvaničnoj politici Srbije i odnosi se na Kosovo kao autonomnu pokrajinu i geografsko područje. Drugi termin će biti korišćen u kontekstu srpskih srednjovekovnih spomenika na Listi svetske kulturne baštine Uneska na Kosovu*.

⁴¹ "Stari Ras and Sopoćani". Accessed June 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/96/>

Ilustracija 3. Sopoćani © Dudlajzov | Dreamstime.com

Turistička organizacija Novi Pazar je zadužena za merenje i praćenje poseta svih turističkih lokaliteta opštine Novi Pazar, te i lokaliteta Stari Ras i Sopoćani. Precizni statistički podaci o broju posetilaca ovih lokaliteta nisu javno dostupni. Jedini javno dostupni podaci su podaci o broju posetilaca Novog Pazara koji ukazuju i na potencijalno maksimalan broj poseta Starom Rasu i Sopoćanima. Prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za statistiku, Novi Pazar je 2024. godine posetilo 29.041 turista, od kojih 13.470 domaćih i 15.571 starnih turista, što je povećanje od blizu 10% u odnosu na predhodnu 2023. godinu. Turisti su ostvarili 58.422 noćenja u Novom Pazaru, od kojih su 26.938 noćenja ostvarili domaći turisti, a 31.484 noćenja su ostvarili strani turisti, što je povećanje od preko 20% u odnosu na predhodnu 2023. godinu.⁴²

Izveštaj o lokalitetu Stari Ras i Sopoćani, koji je deo drugog ciklusa periodičnog izveštavanja Uneska (Periodic Reporting Cycle 2, Section II⁴³), pruža detaljan pregled stanja očuvanosti, upravljanja i izazova s kojima se suočava ova kulturna baština. Izveštaj naglašava da ljudske aktivnosti, poput ilegalne gradnje i urbanog širenja, predstavljaju izazove za očuvanje lokaliteta, posebno u blizini Crkve Svetog Petra. Iako su ovi uticaji trenutno manjeg obima, postoji potreba za stalnim nadzorom i sprovođenjem zaštitnih mera. Pored toga, ističe se da je svest lokalnog stanovništva i posetilaca o značaju lokaliteta prosečna, dok su edukacija i podizanje svesti prepoznati kao oblasti koje zahtevaju unapređenje. Postoje planirani programi edukacije, ali oni samo delimično zadovoljavaju potrebe, što sugeriše neophodnost za daljim radom na ovom polju. Postoji adekvatan pravni okvir za očuvanje izuzetne univerzalne vrednosti lokaliteta, ali su prisutni određeni nedostaci u sprovođenju. Iako postoje zakonske mere zaštite, njihova implementacija nije uvek dosledna, što predstavlja izazov u očuvanju autentičnosti i integriteta. Upravljanje posetiocima postoji, ali se može unaprediti, posebno kroz bolju saradnju sa turističkom industrijom i obogaćivanje sadržaja koji posetiocima objašnjavaju značaj lokaliteta. Takođe, postoji potreba za boljim informacijama i vodičima koji bi posetiocima na adekvatan način predstavili univerzalnu vrednost lokaliteta.

⁴² https://www.facebook.com/story.php?id=100063795960934&story_fbid=1144652544337934

⁴³ "Stari Ras and Sopoćani: Periodic Reporting Cycle 2, Section II," Accessed August 22, 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/96/documents/>

2. Manastir Studenica

Manastir Studenica (Ilustracija 4.), smešten u centralnom delu Srbije, predstavlja izuzetan primer srpske srednjovekovne arhitekture i umetnosti, a od 1986. godine je deo Uneskov List svetske kulturne baštine. Unesko je ovu odluku doneo imajući u vidu nekoliko ključnih kriterijuma⁴⁴. Istorijski značaj ogleda se u tome da je Studenica osnovana krajem 12. veka od strane velikog župana Stefana Nemanje, osnivača dinastije Nemanjića. To je bio prvi manastir ove dinastije i, kao takav, ima važno mesto u istoriji Srbije. Nemanjina porodica imala je značajnu ulogu u razvoju srpske države i crkve, a Studenica je postala centar verskog i kulturnog života. Arhitektonska izuzetnost ogleda se u činjenici da se manastirski kompleks Studenica sastoji od više crkava, od kojih su najznačajnije Bogorodičina crkva i Crkva Svetih Joakima i Ane. Bogorodičina crkva je remek-delo vizantijske arhitekture sa prepoznatljivim elementima kao što su prefinjeno fresko-pisanje i ikonostas. Ovo je jedan od najbolje očuvanih spomenika srednjovekovne arhitekture na Balkanu. Freske u manastiru Studenica predstavljaju vrhunac vizantijske umetnosti toga vremena. Izuzetno su vredan primer srpske srednjovekovne umetnosti i pružaju dragoceni uvid u duhovni život i kulturne vrednosti tog perioda. Uticaj na razvoj umetnosti i kulture u Srbiji je veliki i to se posebno ističe kroz činjenicu da su njegove freske i arhitektonska rešenja kasnije uticali na druge manastire i crkve u Srbiji i regionu. Na osnovu ovih kriterijuma, Unesko je prepoznao manastir Studenicu kao izuzetan primer srednjovekovne arhitekture i umetnosti na Balkanu, kao i važan spomenik koji svedoči o duhovnom i kulturnom nasleđu Srbije.

Iako se manastir Studenica geografski nalazi u blizini opštine Raška, administrativno pripada teritoriji grada Kraljeva. Ova informacija je potvrđena i na zvaničnoj stranici Turističke organizacije Kraljeva, koja pruža detalje o lokaciji i pristupu manastiru.⁴⁵ Posete i organizaciju obilazaka manastira Studenica organizuje Poklonička agenciji Eparhije žičke⁴⁶ i nažalost nisu javno dostupni podaci u vezi sa brojem poseta. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije⁴⁷, u 2023. godini grad Kraljevo je zabeležio ukupno 55.813 dolazaka turista, što predstavlja porast od 11,2% u odnosu na prethodnu godinu. Ukupan broj ostvarenih noćenja iznosio je 140.356, što je povećanje od 9,7% u poređenju sa 2022. godinom. Od ukupnog broja dolazaka, domaći turisti su činili 45.672, dok je stranih turista bilo 10.141. Što se tiče noćenja, domaći turisti su ostvarili 110.284 noćenja, a strani turisti 30.072. Ovi podaci ukazuju na kontinuirani rast turističkog prometa u Kraljevu, što se može pripisati bogatoj kulturno-istorijskoj baštini, prirodnim lepotama i blizini značajnih lokaliteta kao što su manastir Studenica i planina Goč. Izveštaj o manastiru Studenici, koji je deo drugog ciklusa periodičnog izveštavanja Uneska (Periodic Reporting Cycle 2, Section II⁴⁸), pruža detaljan uvid u stanje očuvanosti, upravljanja i izazove s kojima se suočava ova kulturna baština. Autentičnost manastira Studenice je očuvana, dok je integritet takođe netaknut. Ovo znači da su osnovne vrednosti na kojima se zasniva upis na Listu svetske baštine sačuvane i da objekat zadržava svoju univerzalnu vrednost.

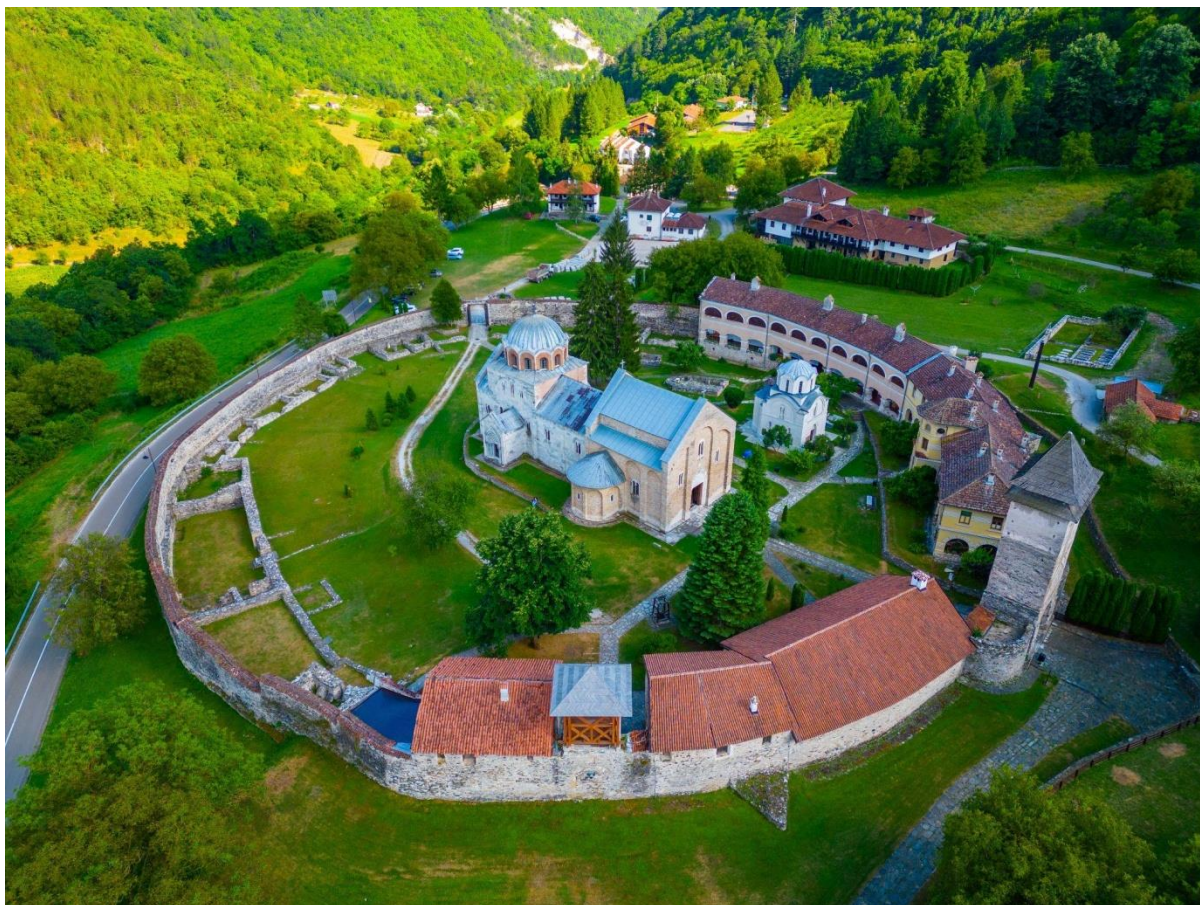
⁴⁴ "Studenica Monastery," Accessed August 22, 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/389/>

⁴⁵ <https://www.kraljevoturizam.rs/studenica.html> posećeno 08.05.2025. godine

⁴⁶ <https://manastirstudenica.rs/posete/> posećeno 08.05.2025. godine

⁴⁷ <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/ugostiteljstvo-i-turizam/turizam/> posećeno 08.05.2025. godine

⁴⁸ "Studenica Monastery: Periodic Reporting Cycle 2, Section II," Accessed August 22, 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/389/documents/>

Ilustracija 4. Studenica © Dudlajzov| Dreamstime.com

Iako postoji pravni okvir za zaštitu manastira, njegovo sprovođenje nije u potpunosti adekvatno, što dovodi do određenih nedostataka u očuvanju autentičnosti i integriteta. Takođe, nedostatak koordinacije između različitih nivoa administracije dodatno otežava efikasno upravljanje. Manastir Studenica se suočava sa promenama u tradicionalnim načinima života i znanju lokalnog stanovništva, što negativno utiče na očuvanje kulturne baštine. Pored toga, turizam ima značajan uticaj, ali postoji potreba za unapređenjem sadržaja i informisanja posetilaca. Primetan je očigledan nedostatak u edukaciji i svesti o važnosti manastira među lokalnim zajednicama, posetiocima i turističkim radnicima. Neophodno je razviti programe edukacije i podizanja svesti kako bi se bolje predstavile univerzalne vrednosti manastira. Finansiranje je zadovoljavajuće, ali bi moglo biti poboljšano kako bi se u potpunosti zadovoljile potrebe za očuvanjem i upravljanjem. Takođe, ljudski resursi su ispod optimalnog nivoa, a postoji i potreba za boljim obukama i razvojem lokalne ekspertize. Izveštaj preporučuje unapređenje programa edukacije, bolje predstavljanje univerzalne vrednosti manastira kroz turističke vodiče i informativne materijale, kao i bolju saradnju između lokalnih vlasti, zajednice i industrije turizma. Iako manastir Studenica zadržava svoju univerzalnu vrednost i autentičnost, postoji potreba za jačanjem upravljačkih kapaciteta, edukacije i svesti o značaju ove baštine kako bi se dugoročno očuvala njena vrednost.

3. Srednjovekovni spomenici na Kosovu i Metohiji

Srednjovekovni spomenici na Kosovu su prvi put upisani na Unesco Listu 2004. godine, a zatim je 2006. godine Lista proširena. Po kriterijumima kultura (ii, iii, iv), zaštićeni su sledeći lokaliteti:

- *Manastir Visoki Dečani*, koji je osnovao srpski kralj Stefan Uroš III Dečanski 1335. godine. Izdvaja ga jedinstvena crkvena arhitektura u romaničkom stilu sa gotičkim elementima, koja je ukrašena sa preko 1000 srpsko-vizantijskih fresaka (upisan na Listu od 2004. godine).
- *Crkva Bogorodica Ljeviška* nalazi se u Prizrenu, koji je neko vreme bio prestonica srpske države. Bila je glavna crkva Prizrena. Turci su je 1756. godine pretvorili u džamiju i debelim slojem maltera prekrili freske, koje su ponovo otkrivene prilikom istraživanja i konzervatorskih radova 1950–1952. godine (upisana na Listu od 2006. godine).
- *Manastirski kompleks Pečke patrijaršije* nalazi se kod Peći. Ovaj kompleks zdanja nije izgrađen odjednom, već je gradnja trajala od treće decenije 13. veka do sredine 14. veka. Nakon ujedinjenja Srpske pravoslavne crkve, u manastiru Pečka patrijaršija 1924. godine postavljen je Dimitrije, prvi patrijarh obnovljene Srpske patrijaršije. Od tada, svi izabrani srpski patrijarsi ustoličavaju se u ovom manastiru (upisan na Listu od 2006. godine).
- *Manastir Gračanica* je zadužbina kralja Milutina podignuta između 1315. i 1321. godine. Gračanica se nalazi na samo 9 km od Prištine (upisan na Listu od 2006. godine).

Kriterijumi Uneskove Konvencije o svetskoj baštini, koji svrstavaju izabrane lokalitete na Listu svetske kulturne baštine, podrazumevaju sledeće:

- (ii) da lokalitet pokaže važnu razmenu ljudskih vrednosti kroz vremenski period ili u okviru kulturne oblasti sveta u vezi sa razvojem u arhitekturi ili tehnologiji, monumentalnim umetnostima, urbanizmu ili dizajnu pejzaža;
- (iii) da lokalitet svedoči o jedinstvenoj ili barem izuzetnoj tradiciji neke kulture ili civilizacije koja je živa ili koja je iščezla;
- (iv) da lokalitet bude izuzetan primer tipa zgrade, arhitektonskog ili tehnološkog ansambla ili pejzaža koji ilustruje značajne stadijume u ljudskoj istoriji.

U Uneskovom izveštaju iz 2023. godine navode se sledeći faktori koji utiču na lokaciju: građanski nemiri, pravni okviri, sistemi upravljanja / Plan upravljanja, kao i neodgovarajuće stanje održavanja i konzervacije imanja. U istom izveštaju istaknute su i pretnje zbog kojih su navedene lokacije upisane na Listu svetske baštine u opasnosti: nedostatak pravnog statusa imanja, nedostatak zakonske zaštite zone zaštite (baferne zone) i nedostatak primene Plana upravljanja i aktivnog upravljanja. Pored toga, ističu se i teškoće u nadgledanju imanja zbog političke nestabilnosti, poslekonfliktna situacije (posete pod eskortom Kosovskih stabilizacionih snaga / Međunarodne uprave za privremene međunarodne misije (KFOR/UNMIK), kao i nedostatak čuvara i bezbednosti, te neodgovarajuće stanje održavanja i konzervacije imanja. U prilog ovome govori i istraživanje koje su sprovedli Medojević i Milosavljević (Medojević, J., Milosavljević, S., 2022)⁴⁹. Primenom metodologije kulturno-geografskih istraživanja i terenskim istraživanjima ono dokumentuje sve

⁴⁹ Jovan M. Medojević and Slađana A. Milosavljević, "Destruction of Serbian Churches and Monasteries in Kosovo and Metohija from 1999 to 2022: Cultural-Geographical Determinants," *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 52, no. 4 (2022): 237–256, <https://doi.org/10.5937/zrffp52-40045>.

dosad poznate slučajeve devastacije i rušenja srpskog sakralnog nasleđa na Kosovu i Metohiji od 1999. do 2022. godine, počinjene od strane pripadnika albanskih ekstremista.

Verski i kulturni turizam usmeren ka srednjovekovnim spomenicima na Kosovu i Metohiji predstavlja značajan činilac u razvoju lokalnih zajednica, kako u ekonomskom, tako i u identitetskom smislu. Posete manastirima kao što su Visoki Dečani, Gračanica, Pečka patrijaršija i Bogorodica Ljeviška, svedoče o dubokoj povezanosti turista sa duhovnim i kulturnim vrednostima ovog prostora. Istraživanje sprovedeno na uzorku učesnika organizovanog putovanja pokazuje da su posetioci ove lokalitete doživeli kao "svetilišta" od posebnog značaja za srpski narod, pri čemu su vršili kupovine i davali donacije, ostvarujući direktan doprinos lokalnoj ekonomiji. Učesnici nisu imali neprijatna iskustva i izrazili su spremnost da preporuče destinaciju drugima, što ukazuje na potencijal ovog oblika turizma za dalji razvoj i promociju kulturnog nasleđa. Autori ističu da su preporuke od strane prijatelja i rodbine bile glavni kanal informisanja, te sugerišu potrebu za proširenjem vidljivosti kroz savremene komunikacione kanale (Petrović, Lakićević & Žarevac Bošković, 2020).⁵⁰ U radu *Dissonant heritage and promotion of tourism in the case of Serbian medieval monuments in Kosovo* (Pavličić, 2016)⁵¹, autorka analizira složenost očuvanja i promocije srpskih srednjovekovnih spomenika na Kosovu, posmatrajući ih kroz prizmu "disonantnog nasleđa" — pojma koji označava kulturnu baštinu čije značenje izaziva nesuglasice među različitim društvenim grupama. Pavličić ističe da su manastiri poput Dečana, Gračanice, Pečke patrijaršije i crkve Bogorodice Ljeviške, iako priznati kao deo svetske kulturne baštine pod zaštitom UNESCO-a, postali predmet različitih interpretacija i političkih instrumentalizacija nakon sukoba 1999. godine. Ovi spomenici, simboli srpskog identiteta, često su predstavljeni u turističkim publikacijama na način koji umanjuje ili preinačuje njihovu istorijsku i kulturnu vrednost, što doprinosi njihovoj marginalizaciji u savremenom kosovskom društvu. Autorka naglašava da je promocija ovih spomenika kroz turizam otežana zbog političkih tenzija i nedostatka adekvatne institucionalne zaštite. Uprkos tome, Pavličić sugerise da bi inkluzivni pristup, koji priznaje višeslojnu istoriju i značaj ovih lokaliteta za različite zajednice, mogao doprineti njihovom očuvanju i boljoj integraciji u turističku ponudu regiona. Rad zaključuje da je neophodno razviti strategije koje će omogućiti prezentaciju ovih spomenika na način koji poštuje njihovu kompleksnu istoriju i značaj za sve zajednice, čime bi se doprinosilo ne samo očuvanju kulturne baštine, već i izgradnji međusobnog razumevanja i pomirenja u postkonfliktnom društvu.

Povećano interesovanje za religijski turizam poslednjih decenija dovelo je do rasta broja hodočasničkih putovanja ka manastirima Visoki Dečani i Pečka Patrijaršija. Ovi manastiri su ne samo duhovna središta, već i simboli nacionalnog identiteta i kulturne baštine. Istraživanja pokazuju da su motivi posetilaca višestruki: duhovna potreba, želja za upoznavanjem autentične arhitekture i fresaka, kao i osećaj pripadnosti i identiteta. Posebno je značajno što su posete ovim manastirima često praćene osećajem rizika zbog bezbednosne i političke situacije, što dodatno naglašava posvećenost i motivaciju hodočasnika.⁵² Zaključci studije sprovedene od strane Danijele Vićentijević i Milice Kočović na temu turističke valorizacije manastira otvara mogućnost za dalji razvoj i zaštitu ovih objekata, ali i unapređenje turističke ponude.⁵³ Nažalost, zvanični statistički podaci o broju posetilaca srednjovekovnim spomenicima na Kosovu i Metohiji, uključujući i one pod zaštitom Uneska, nisu

⁵⁰ Petrović, V., Lakićević, M., & Žarevac-Bošković, M. (2020). Cultural and religious tourism in Kosovo and Metohija. . <https://doi.org/10.5937/ekonomika2004062p>.

⁵¹ Pavličić, J. (2016). Dissonant heritage and promotion of tourism in the case of Serbian medieval monuments in Kosovo. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14, 189 - 205. <https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1169349>.

⁵² Milena Nedeljković-Knežević, Maja B. Mijatov, T. Pivac and S. Nedeljkovic. "Motives of Pilgrims for visiting Monasteries Visoki Decani and Pecka Patrijarsija." *Glasnik Srpskog geografskog drustva* (2019). <https://doi.org/10.2298/gsgd1902065n>.

⁵³ Danijela Vićentijević and Milica Kočović. "TOURIST VAOLRIZATION OF THE GRAČANICA MONASTERY BASED ON THE HILARY DU CROSS METHOD." , 1 (2016): 452-468.

javno dostupni. Republički zavod za statistiku Srbije ne objavljuje posebne statistike o posetama ovim lokalitetima.

4. Gamzigrad

Gamzigrad (Ilustracija 5.) je arheološki lokalitet na istoku Srbije, kasnorimski utvrđeni kompleks palate i memorijalni kompleks, naručen od strane cara Gaja Valerija Galerija Maksimijana u kasnom 3. i ranom 4. veku. Kompleks obuhvata fortifikacije, palatu u severozapadnom delu kompleksa, bazilike, hramove, tople kupke, memorijalni kompleks i tetrapilon, koje je potonji car podigao u mestu svog rođenja i nazvao po svojoj majci Romulijana. „Najnoviji rezultati arheoloških istraživanja van bedema velelepne palate dokazuju da je Galerijevo rodno mesto bilo veliko urbano naselje, sa mnoštvom luksuznih javnih i privatnih građevina.”⁵⁴ Gamzigrad, Felix Romuliana, upisana je 2007. godine na Listu svetske kulturne baštine, i to pod kriterijumima (iii) i (iv). Kriterijum (iii) kaže da utvrđenja, palata i memorijalni kompleks predstavljaju jedinstveno svedočanstvo rimske građevinske tradicije prožete ideološkim programom Tetrarhija Drugog i samog Galerija, kao njihovog graditelja. Kriterijum (iv) ističe da je grupa zgrada koja čini arhitektonski kompleks cara Galerija jedinstvena jer se u njoj prepliću ceremonijalni i memorijalni program.⁵⁵ Uz to se ističe da su do sada izvršena relativno mala iskopavanja i nije bilo pokušaja rekonstrukcije veoma degradiranih ostataka. Nema planova za rekonstrukciju izvan onoga što je potrebno za očuvanje, a što se može potvrditi istraživanjem, budući da bi takve intervencije smanjile nivo autentičnosti.

Ilustracija 5. Gamzigrad © Pavle Marjanovic | Dreamstime.com

U skladu sa izveštajem koji je javno dostupan na Unesco sajtu (Periodic Reporting Cycle 2, Section II)⁵⁶, odgovornost za lokalitet podeljena je između više institucija. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture zadužen je za održavanje arhitekture, projekte konzervacije i restauracije. Institut za arheologiju zadužen je za istraživanja na lokalitetu, kao i za adekvatnu dokumentaciju, dok je

⁵⁴ Muzej Zaječar, Izložba „Felix Romulijana”, January 10, 2024, <https://muzejzajecar.org/izlozba-felix-romulijana/>

⁵⁵ “Gamzigrad-Romuliana, Palace of Galerius”. Accessed January 3, 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/1253/>

⁵⁶ “Gamzigrad-Romuliana, Palace of Galerius: Documents”. Accessed January 16, 2024, <https://whc.unesco.org/en/list/1253/documents/>

Nacionalni muzej Zaječar odgovoran za održavanje lokaliteta i prezentaciju arheoloških eksponata. U tabeli "Factors summary table" u okviru "Periodic Reporting Cycle 2, Section II", pod stavkom 3.8.6 "Impact of tourism/visitor/recreation", obeleženo je da je navedeni faktor negativan i da postoji potencijal u vezi sa time. Slično važi i za stavku 3.13.2 – "Hight impact research / monitoring activities". U istom izveštaju naglašava se da postoji Plan upravljanja kako bi se održala izuzetna vrednost lokaliteta, i da je on u potpunosti adekvatan. Pored toga, ističe se da je problem u implementaciji, jer je i pomenuti plan samo delimično implementiran. Kroz stavku 4.4.13 jasno se vidi šta predstavlja izazov u smislu dostupnosti profesionalaca: promocija, interpretacija, menadžment posetilaca i turizam. Takođe, u stavci 4.4.14. identifikovane su oblasti u kojima su trening i adekvatna dodatna edukacija dostupni, a u kojima nisu. Kao oblasti sa slabom dostupnošću treninga označene su: promocija, interpretacija i edukacija. Posebno je zanimljiva i stavka 4.6.2 pomenutog izveštaja, u kojoj se ocenjuje razumevanje postojanja i opravdanja upisa svetskog nasleđa među odabranim ciljnim grupama.

Gamzigrad Felix Romuliana predstavlja jedan od najvrednijih arheoloških i kulturnih lokaliteta u Srbiji, sa izraženim turističkim potencijalom koji se zasniva na više ključnih elemenata. Kao lokalitet koji se nalazi na Listi svetske baštine UNESCO-a, ovaj kompleks uživa globalno priznanje i institucionalnu zaštitu (Berić, Ivkov-Džigurski & Tomić, 2012; Maksić, Dobričić & Trkulja, 2018)⁵⁷. Njegova kulturno-istorijska vrednost ogleda se u očuvanoj rimskoj arhitekturi, mauzolejima, hramovima i umetničkim mozaicima koji svedoče o imperijalnoj prošlosti (Voza & Vuković, 2012⁵⁸; Marjanović et al., 2024⁵⁹). Pored toga, lokalitet ima značajan edukativni potencijal jer pruža mogućnosti za realizaciju naučnih i obrazovnih poseta, što je posebno važno u kontekstu razvoja kulturnog turizma u regionu (Voza & Vuković, 2012). Geoturistički potencijal takođe nije zanemarljiv – raznovrsnost građevinskog kamena i prisustvo geoloških fenomena na prostoru kompleksa čine ga atraktivnim i za posetioce sa interesovanjem za prirodno nasleđe (Marjanović et al., 2024).

Uprkos visokim vrednostima, evidentne su infrastrukturne potrebe koje se ogledaju u nedostatku savremenih pratećih sadržaja, kao što su informacioni centar, adekvatan smeštaj i ugostiteljski kapaciteti, što ograničava puni turistički razvoj (Maksić et al., 2018⁶⁰; Stanković, 2005⁶¹). Sveobuhvatno unapređenje infrastrukture i promocije Felix Romuliane moglo bi značajno doprineti pozicioniranju Srbije na mapi evropskog kulturnog turizma.

⁵⁷ Dejan BeriĆ, Andjelija Ivkov-Džigurski and N. Tomić. "Tourist valorization of roman imperial city Felix Romuliana." , 92 (2012): 131-155. <https://doi.org/10.2298/GSGD1203131B>

⁵⁸ Danijela Voza and Milovan Vuković. "Tourist attractiveness of Felix Romuliana archaeological site" , 92 (2012): 157-182. <https://doi.org/10.2298/GSGD1203157V>.

⁵⁹ Miloš Marjanović, Rastko S. Marković, Kristina Šarić, A. Radivojević, Aleksandar Antić, Đoko Raičević, Randall Schaetzel and Slobodan B. Marković. "Geotouristic Approach to the Elements of Geocultural Heritage by Using UGAM Model: UNESCO World Heritage Site Felix Romuliana (Zaječar, Serbia)." *Geoheritage* (2024). <https://doi.org/10.1007/s12371-024-00940-2>

⁶⁰ Milica Maksić, M. Dobričić and Siniša Trkulja. "Institutional limitations in the management of UNESCO cultural heritage in Serbia: The case of Gamzigrad-Romuliana archaeological site." *Land Use Policy* (2018). <https://doi.org/10.1016/J.LANDUSEPOL.2018.06.055>.

⁶¹ M. Stankovic. "The tourist development Spa of Gamzigrad." , 85 (2005): 219-226. <https://doi.org/10.2298/GSGD0501219S>

5. Stećci

Stećkom se smatra srednjovekovni kameni nadgrobni spomenik nastao u vremenu od 12. do 16. veka, dok se pod nekropolom podrazumeva više pojedinačno ili grupno sahranjenih ljudi koji mogu biti ekshumirani na razne načine i sa različitim grobnim obeležjima. U narodnom jeziku se često nekropole stećaka nazivaju „grčkim grobljima”, ponekad „rimskim grobljima” i pod tim nazivom ih pronalazimo i u Srbiji i u Crnoj Gori i u Hrvatskoj. Sam termin *stećak*, koji je danas opšteprihvaćen, nastao je kasnije, kao što navodi Kužić, kao izvedenica od glagola *stajati*⁶². U upotrebi su i drugi termini: *kam*, *kami*, *kamen*, *bilig*, *hram*, *zlamen*, *kuća*, *greb/grob* – što je potvrđeno u natpisima na samim spomenicima, kako navodi Lovrenović⁶³. Ovi nadgrobni spomenici (Ilustracija 6.) sačuvani su u velikom broju na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Smatra se da postoji oko 72.000 stećaka na oko 3300 lokacija, ali taj broj nije konačan jer su mnogi stećci zarasli u rastinje, nepristupačni su i dugo nije postojalo njihovo sistemsko istraživanje, te su neke nekropole stećaka, prema rečima Žilića, raskršene: „Na mjestu gdje su nekada bili stećci izgrađen je ugostiteljski objekat. Od nekropole danas nema ni traga, niti se zna koliko je bilo stećaka na ovom lokalitetu jer nigde ranije nisu evidentirani”⁶⁴. Smatra se da su u vreme nastanka postavljani pored tadašnjih puteva, na uzvišenjima i vidljivim mestima kako bi obezbedili funkciju sećanja.

Ilustracija 6. Stećci na Žabljaku, autor: Olga Mirković Maksimović

⁶² Krešimir Kužić, „Prilog poznavanju srednjovekovnih poljudjelskih ratila i drugog seljačkog alata prema njihovim prikazima na zagorskim kamicima,” *Ethnologia Dalmatica* 8 (1999): 175–186.

⁶³ Dubravko Lovrenović, „Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije,” *Zeničke sveske* 02/05 (2005). Accessed August 26, 2018, http://www.zesveske.ba/02_05/lovrenovic.html.

⁶⁴ Azra Zilić, „Stećci na Rotimlju,” *Slovo Gorčina* (2013).

Što se tiče vremena nastanka stećaka – oni jesu nastajali u periodu između 12. i 16. veka, no pored toga je istraživanjima potvrđeno da na lokacijama na kojima se pronalaze stećci postoji „sećanje na mesto”, te da se na istim lokacijama nalaze ostaci mnogo starijih grobnih mesta. Neki od pronađenih ostataka datiraju daleko u praistoriju, što potvrđuju i arheološka iskopavanja na tim lokacijama sa pronađenim praistorijskim grobovima⁶⁵. Istraživanje stećaka seže do 18. veka, tačnije u poslednja dva veka oni privlače pažnju naučnika, a nakon Drugog svetskog rata im se sistematičnije pristupa, te se 2016. godine svrstavaju na Uneskovu Listu svetske kulturne baštine kao plod zajedničke kandidature četiri zemlje: Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

Unesko je kao univerzalne vrednosti izdvojio sledeće: „Stećci se ističu po svojoj međuverzionalnosti, korišćeni su za sahranjivanje pripadnika sve tri srednjovekovne hrišćanske zajednice, uključujući Pravoslavnu crkvu, Katoličku crkvu i Crkvu Bosnu (koja je trajala oko tri veka, do druge polovine 15. veka). Karakteristike koje razlikuju stećke od celokupnog korpusa evropske srednjovekovne baštine i umetnosti grobnica uključuju veliki broj očuvanih spomenika (preko 70.000, lociranih na preko 3300 lokaliteta), raznovrsnost oblika i motiva, bogatstvo reljefa, epigrafije i bogatstvo nematerijalne kulturne baštine. Izabrane komponente predstavljaju raznolikost razmera i postavki groblja.”⁶⁶ U izveštaju Komiteta svetske baštine iz 2018. godine naglašena su ključna pitanja koja se tiču očuvanja baštine. Ova pitanja obuhvataju organizacione aranžmane u svakoj od četiri države potpisnice, uključujući imenovanje upravnika lokacija, obuku i praćenje njihovog rada, te koordinaciju između relevantnih institucija. Takođe, izveštaj ukazuje na potrebu jačanja saradnje sa turističkim organizacijama. Pored toga, naglašena je važnost razvoja strategije komunikacije, uključujući promotivne aktivnosti i podizanje svesti javnosti. Na kraju, preporučuje se razvoj indikatora za praćenje uticaja razvoja i turizma, koji su do sada inicirani samo u nekim državama potpisnicama.

Uprkos globalnom priznanju, mnogi lokaliteti sa stećcima suočavaju se sa izazovima u pogledu turističke valorizacije i očuvanja. Na primer, u zapadnoj Hercegovini, iako su stećci prepoznati kao značajan kulturni resurs, njihova integracija u turističku ponudu je ograničena zbog nedostatka infrastrukture i niske svesti lokalnog stanovništva o njihovom značaju (Mujočić i Duranović 2017)⁶⁷. Slično tome, opština Kupres poseduje preko 1000 registrovanih stećaka, ali oni nisu adekvatno uključeni u lokalnu turističku ponudu. Studija Izabele Čavar⁶⁸ ističe da je neophodno identifikovati i valorizovati ove spomenike kako bi se doprinelo revitalizaciji ruralnih područja i unapređenju turističke ponude. Stećci nisu samo arheološki artefakti, već i dragoceni izvori za proučavanje srednjovekovnih društava. Florek (2022)⁶⁹ naglašava da ikonografija i natpisi na stećcima pružaju uvid u društvenu strukturu, verovanja i svakodnevni život srednjovekovnih bosanskih elita. U Crnoj Gori, primena geofizičkih metoda omogućila je identifikaciju do tada nepoznatih struktura povezanih sa nekropolama stećaka. Studija Cozzolino et al. (2020)⁷⁰ demonstrira kako neinvazivne tehnike mogu doprineti boljem razumevanju i očuvanju ovog kulturnog nasleđa.

⁶⁵ Saša Čavalo, „Arheološka istraživanja na nekropoli stećaka u Milavićima: Intervju sa Sašom Čavalo [Archeological Research at the Stećak Necropolis in Milavići: Interview with Saša Čavalo],” *Sve o Arheologiji*, 2024, <https://sveoarheologiji.com/arheoloska-istrazivanja-na-nekropoli-teccaka-u-milavicima-intervju-sa-sasom-caval/>

⁶⁶ UNESCO, “Stećci Medieval Tombstone Graveyards”. Accessed March 19 2025, <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>

⁶⁷ Merima Mujočić i Faruk Duranović, „Stećci – Medieval Tombstones as Great Potential for Development of Tourism in Western Herzegovina Region,” *Journal of Tourism and Hospitality Management* 3 (2017): 80–88, pristupljeno 15. maja 2025, https://www.ithmc.com/sites/default/files/ithmc_2017_book_of_proceedings_v2.pdf

⁶⁸ Izabela Čavar, *Tourist Valorization of Cultural-Historical Heritage in Kupres Municipality – Geographical Aspect* (2019).

⁶⁹ Marek Florek, „Stećak Tombstones as a Source for Research on Mediaeval Bosnian Elites,” *Światowit* 60 (2022), <https://doi.org/10.31338/0082-044x.swiatowit.60.7>.

⁷⁰ Cozzolino, Marilena, Mile Baković, Nikola Borovinić, Giorgia Galli, Vincenzo Gentile, Marija Jabučanin, Paolo Mauriello, Pasquale Merola, and Miloš Živanović., „The Contribution of Geophysics to the Knowledge of the Hidden Archaeological Heritage of Montenegro,” *Geosciences* 10, no. 5 (2020): 187, <https://doi.org/10.3390/geosciences10050187>.

III. Posetioci kulturnih dobara i uticaj IKT na razvoj vrednosnog sistema: aksiološki aspekti

Posetioci često vrednuju kulturna dobra na osnovu njihove estetske privlačnosti, a neki od kriterijuma su: umetnička vrednost, lepota i stil. Kulturna dobra su cenjena zbog njihove istorijske važnosti i sposobnosti da prenose informacije o prošlim vremenima, događajima i ličnostima. Posetioci mogu doživeti kulturna dobra kao deo svog kulturnog identiteta. Ova vrednost je posebno izražena u zajednicama koje međusobno dele kulturnu i istorijsku baštinu. Kulturna dobra imaju značajnu ulogu u obrazovanju, pružajući priliku za učenje i intelektualni razvoj. Posetioci mogu imati emotivnu povezanost sa njima, što može biti rezultat ličnih sećanja, porodične istorije ili posebnih događaja vezanih za ta dobra. Aksiološki aspekti posetilačkog iskustva nad kulturnim dobrima i transformativni uticaj IKT-a na vrednosni sistem samih posetilaca čine međusobno prožet, dinamičan proces. Razumevanje ovih aspekata pomaže kulturnim institucijama da bolje odgovore na potrebe i očekivanja posetilaca, dok savremene tehnologije pružaju nove alate za unapređenje vrednovanja i očuvanja kulturne baštine.

Posetioci danas i šta se promenilo razvojem IKT

Za početak, opišimo kako izgleda poseta jednom lokalitetu u Srbiji danas. Ana je ovde model, predstavnica svoje generacije sa karakterističnim ponašanjem. Scena je prikaz modela ponašanja čiji je cilj da ilustruje kako su digitalne tehnologije i društvene mreže transformisale način na koji ljudi planiraju i doživljavaju posete kulturnim i istorijskim lokacijama. Pre dvadeset godina, posetioci su se oslanjali na štampane vodiče, preporuke prijatelja ili organizovane ture. Danas, zahvaljujući pametnim telefonima i digitalnim platformama, informacije su lako dostupne, što omogućava individualizovano i interaktivno iskustvo. Digitalna validacija putem recenzija i društvenih mreža igra ključnu ulogu u formiranju očekivanja i odluka posetilaca.

Petak je posle podne i Ana, mlada putnica iz Beograda, odlučuje da poseti manastir Studenicu, jedan od lokaliteta u Srbiji koji je na Listi svetske kulturne baštine. Kao digitalna nomadkinja, Ana koristi svoj pametni telefon za planiranje svake etape svog putovanja.

Ana započinje svoje putovanje tako što otvara Gugl mape na svom telefonu. U pretraživač unosi „Manastir Studenica” i dobija informacije o lokaciji, zajedno sa preporučenim rutama. Pored toga, pregleda recenzije drugih posetilaca, gde posmatra sve komentare i ocene, a posebno one koje su dali ljudi slični njoj. Naročito je zaintrigirana detaljnim opisima i fotografijama koje su prethodni posetioci postavili.

Pre nego što krene, Ana otvara Instagram i pretražuje haštag #Studenica. Pronalazi stotine slike koje prikazuju arhitekturu i pejzaže oko manastira. Mnoge slike su propraćene ličnim utiscima i preporukama, što dodatno učvršćuje njenu odluku da poseti ovo mesto. Na Fejsbuku, Ana se pridružuje grupi posvećenoj srpskim kulturnim spomenicima, gde nalazi dodatne savete o tome šta obavezno treba videti i koje su najbolje tačke za fotografisanje.

Kada stigne na lokaciju, Ana koristi Gugl mape da se orijentiše i pronađe najbolji put do manastira. Dok šeta prema ulazu, koristi aplikaciju Visit Serbia, koja joj pruža audio-vodič sa istorijskim činjenicama i zanimljivostima o manastiru. U aplikaciji postoje i interaktivne mape, koje joj pomažu da se kreće po kompleksu. Tokom cele posete fotografiše lokalitet i veoma je zbunjena znakovima u okviru kompleksa koji pokazuju da je zabranjeno fotografisanje.

Nakon obilaska, Ana seda na klupu u dvorištu manastira i bira nekoliko fotografija. Uz pomoć aplikacije Instagram, odmah postavlja slike sa detaljnim opisom svog iskustva. Taguje lokaciju manastira Studenice i koristi nekoliko popularnih haštagova kao što su #Heritage i #VisitSerbia.

Takođe, piše recenziju na Gogle mapama i platformi TripAdvisor, deleći svoja zapažanja i preporuke sa budućim posetiocima.

Prema dostupnim podacima, aplikacija Gugl mape ima preko milijardu aktivnih korisnika mesečno, pokrivajući više od 220 zemalja i teritorija. Takođe, preuzeta je više od 10 miliona puta, što je čini trećom najpreuzimanijom Gugl aplikacijom na svetu⁷¹. U Evropi, ova aplikacija je vodeća navigaciona aplikacija, sa znatnim udelom na tržištu. Na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama, Gugl mape drže oko 60% tržišnog udela među navigacionim aplikacijama, a sličan trend postoji i u evropskim zemljama.⁷² Pored toga, pruža informacije o više od 200 miliona preduzeća i mesta širom sveta, što dodatno doprinosi njenoj popularnosti među korisnicima.⁷³ Ovi podaci potvrđuju dominantnu poziciju Gugl mapa kao alata za navigaciju i pretragu lokacija na globalnom nivou. Ako se sve ovo uzme u obzir, jasno je da se posetioci lokaliteta koji su na Listi svetske kulturne baštine danas odlučuju za korišćenje Gugl mapa i da su prisutnost same lokacije na mapama i način komunikacije preko nje veoma uticajni. Na to ukazuje i broj komentara, koji raste iz godine u godinu na svim lokacijama, kao i broj svidanja (lajkova) komentara koji su ostavljani na Gugl mapama.

Istraživanje i priprema posete lokaliteta koji su označeni kao materijalno kulturno dobro kreću pre same posete i bilo kakvog fizičkog dodira sa baštinom⁷⁴. Ovaj proces je evoluirao zajedno sa načinima i sistemima komunikacije, te je veliku metamorfozu doživeo prilikom pojave društvenih mreža i mobilnih telefona. Promena se dešava u dva značajna segmenta. Prvi segment tiče se odgovora na pitanje da li su institucije u stanju da menjaju brzinu i način komunikacije držeći korak sa promenama koje se dešavaju kod posetilaca, dok se drugi segment tiče načina na koji se menja prostor jednog lokaliteta. Izazov predstavlja i sama definicija prostora jednog istorijskog grada ili lokaliteta u sadašnjem trenutku ako uzmemo u obzir Maroevićev iskaz da je „autor grada zajednica kao socijalno biće”⁷⁵. Postavlja se pitanje koliko i dokle istorijski grad seže u digitalni prostor, koliko se proširuje kroz društvene mreže i prisustvo na internetu, a koliko kroz „živu reč” pojedinaca – posetilaca ili stanovnika, kao i sisteme ocenjivanja i davanja povratnih informacija na različitim platformama koje su u širokoj upotrebi. Izazov koji se javlja kod posetilaca prilikom odabira lokacije posete je poverenje u institucije i interpretacije koje one nude. Empirijske studije koje su sveli Jesen Johan i Jergensen Anker Elms 2012. godine ukazuju na to da društvena validacija i onlajn-poverenje igraju značajnu ulogu u proceni onlajn-kredibiliteta⁷⁶. Postavlja se pitanje kako u današnjim dinamičnim vremenima izgraditi poverenje između pojedinaca i institucija koje se bave baštinom.

⁷¹ “37 Google Maps Statistics and Interesting Facts”. Accessed May 2025, <https://center.ai/blog/google-maps-statistics-and-interesting-facts/>

⁷² “Google Maps Statistics”. Accessed September 2024, <https://www.enterpriseappstoday.com/stats/google-maps-statistics.html>.

⁷³ “Google Maps Statistics”. Accessed September 2024, <https://mspoweruser.com/google-maps-statistics/>

⁷⁴ Prema istraživanju „Upotreba IKT-a pojedinci, 2022” Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, u Republici Srbiji je preko 3 990 000 lica koristilo računar više puta u toku dana. Uz to, mobilni telefon se pokazuje kao dominantan uređaj za komunikaciju – poseduje ga 95% domaćinstava. Što se tiče tipova korišćenja interneta (u privatne svrhe), prema istom istraživanju, 80,9% koristi internet za traženje informacija o robi i uslugama, 81,9% za učešće u društvenim mrežama – što navodi na zaključak da, ukoliko se ne učestvuje u onlajn-komunikaciji, gubi se veći deo prisutnosti u životima pojedinaca. Ovakav trend u Srbiji potpuno se poklapa sa trendovima u Evropi. Prema izveštaju Eurostat: “Digital economy and society statistics – households and individuals”, jedna od najčešćih onlajn-aktivnosti u EU 2021. godine bilo je učešće u društvenim mrežama. Više od polovine (57%) pojedinaca starosti od 16 do 74 godine koristilo je internet za društveno umrežavanje. Između 75% i 79% ljudi u Finskoj, Malti, Mađarskoj i na Kipru koristilo je sajtove za društvene mreže, ovaj udeo je dostigao vrhunac od 85% u Danskoj, dok je znatno veći na Islandu (93%) i Norveškoj (88%). Na drugom kraju skale su dve zemlje članice EU u kojima je manje od polovine ljudi koristilo takve sajtove: Nemačka (47%) i Francuska (45%).

⁷⁵ Ivo Maroević, *Povijesni grad kao dokument*, Izvorni znanstveni rad, Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1989.

⁷⁶ Janne Jessen and Anker Højer Jørgensen, “Aggregated Trustworthiness: Redefining Online Credibility through Social Validation,” *First Monday* 17, no. 1 (January 2, 2012), <https://doi.org/10.5210/fm.v17i1.3731>.

Hausmanova i Šubauer navode da se IKT primarno koriste od strane posetilaca za prikupljanje informacija, planiranje posete i bolje razumevanje kulturne ponude. Po njihovim nalazima, sajтови su najčešće korišćeni u te svrhe.⁷⁷ Ipak, sajтови nisu jedina tehnologija koja se danas uspešno koristi. Prema navodima Bartolinija, sistemi preporuka i kontekstualno svesne tehnologije⁷⁸ pružaju dinamičke putanje za posete i personalizovane multimedijalne usluge, unapređujući iskustvo planiranja i posete.⁷⁹ Nakon što iskoriste digitalne tehnologije za pripremu posete i dolazak do lokacije, nastavlja se korišćenje digitalnih tehnologija poput virtuelne i proširene stvarnosti, koje nude nove alate za prezentaciju sadržaja baštine, a posetiocima nove načine za interpretaciju i interakciju.⁸⁰ Pored toga, kako navodi Frančesk Fuste-Forne (Francesc Fusté-Forné)⁸¹, video-mapiranje može uspešno očuvati i prezentovati kulturnu baštinu, unapređujući turizam u manje proučavanim i posećenim destinacijama. Ovakve aktivnosti posetilaca nužno iziskuju organizacione promene u samim institucijama. Kako navode Gatelije, Ros, Filips i Sukvet (Gatelier, E., Ross, D., Phillips, L., & Suquet, J.), implementacija digitalnih tehnologija na lokalitetima kulturnog nasleđa zahteva organizacione promene, uključujući nove ponude vrednosti, metode pripovedanja i modele pružanja usluga.⁸⁰ Dok digitalne tehnologije nude brojne prednosti, postoji zabrinutost zbog potencijala pogrešnog predstavljanja i izobličenja stvarnog nasleđa. Ključno je uravnotežiti digitalne inovacije sa tačnim prikazom kulturnog nasleđa.⁸²

Prema Loradžejn Smit (Smith L., 2006), pravi osećaj nasleđa, kada su naše emocije i osećaj sopstva istinski angažovani, nije toliko u posedovanju materijalnog koliko u činu prenošenja i primanja sećanja i znanja. Način na koji posetioci danas doživljavaju i interaguju s kulturnom baštinom značajno se promenio zahvaljujući razvoju IKT-a.⁸³ Međutim, komunikacija između posetilaca i lokaliteta nikada nije bila statičan proces – ona se kroz istoriju razvijala u skladu s tehnološkim i društvenim promenama, što će biti detaljno analizirano u narednom segmentu.

Istorijsko-filozofski razvoj komunikacija, interpretacija i povezivanje između posetilaca i lokaliteta

Etimologija reči *komunikacija*, ukazuje na značaj deljenja informacija ili ideja sa drugima kako bi se uspostavila veza ili razumevanje. Reč *komunikacija* potiče od latinske reči *communicare*, što znači *deliti*, *razgovarati* ili *povezati*. Pored toga, reč *communicare* sastoji se od prefiksa *com* i zbog toga označava da se nešto radi zajedno, i imenice *munus*, što znači *dužnost* ili *obaveza*. Proces komunikacije je veoma kompleksan i sastoji se od više elemenata: pošiljaoca ili emitera poruke, zatim same poruke – odnosno informacije koja se prenosi, kanala komunikacije, primaoca informacije ili poruke, konteksta tj. okolnosti, situacija ili okruženja u kojem se odvija komunikacija, povratne informacije, odnosno reakcije primaoca informacije na poruku, kao i od samog šuma, a on se odnosi na svaki faktor koji može ometati ili iskriviti proces komunikacije. Po rečima Milice Božić Marojević,

⁷⁷ Angela Hausmann and Stefan Schuhbauer, "The Role of Information and Communication Technologies in Cultural Tourists' Journeys: The Case of a World Heritage Site," *Journal of Heritage Tourism* 16 (2020): 669–683, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2020.1819300>.

⁷⁸ Kontekstualno svesne tehnologije (engl. context-aware technologies) su informacione tehnologije koje mogu prikupljati, analizirati i koristiti podatke o kontekstu korisnika kako bi prilagodile svoje funkcionalnosti i usluge u realnom vremenu. Kontekst može uključivati informacije kao što su lokacija korisnika, vreme, okolina, aktivnosti, preferencije i ponašanje korisnika.

⁷⁹ Bartolini, I., Moscato, V., Pensa, R.G. et al., "Recommending Multimedia Visiting Paths in Cultural Heritage Applications," *Multimedia Tools and Applications* 75 (2014): 3813–3842, <https://doi.org/10.1007/s11042-014-2062-7>.

⁸⁰ Gatelier, Elsa, David Ross, Laura Phillips, and Jean-Baptiste Suquet., "A Business Model Innovation Methodology for Implementing Digital Interpretation Experiences in European Cultural Heritage Attractions," *Journal of Heritage Tourism* 17 (2022): 391–408, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2022.2065920>.

⁸¹ Francesc Fusté-Forné, "Mapping Heritage Digitally for Tourism: An Example of Vall de Boí, Catalonia, Spain," *Journal of Heritage Tourism* 15 (2020): 580–590, <https://doi.org/10.1080/1743873x.2019.1700264>.

⁸² Hui Li, "How Can Digital Technologies Inform or Disrupt Traditional Engagements with Heritage Sites?," *Scientific and Social Research* 4, no. 1 (2022), <https://doi.org/10.36922/ssr.v4i1.1341>.

⁸³ Smith, Laurajane. 2010. *Uses of heritage*. Repr. Heritage studies. London: Routledge.

„U kontekstu muzeja, komunikacija je način na koji muzej, kao pošiljalac poruka, uspostavlja vezu sa onima koji poruku primaju, odnosno sa svetom u kojem postoji i deluje.”⁸⁴ Zahvaljujući promenama koje se dešavaju u svetu komunikacija, apsolutno je jasno da danas muzeji prestaju da budu puki emiteri poruke – jedne, jedinstvene i namenjene svima u potpuno istom obliku. Muzeji danas prolaze kroz intenzivnu transformaciju i postaju platforme za dijalog i razmenu ideja, mišljenja i stavova. Komunikacija posetilaca sa muzejom počinje i pre same posete muzeju zahvaljujući, pre svega, živoj reči (WOM⁸⁵), društvenim mrežama, kao i poseti veb-sajtu, čitanju flajera ili monografija muzeja. Nastavlja se kroz putokaze i usmerenja do samog muzeja, zatim kroz arhitekturu samog muzeja, te se seli unutar njega. Tu se komunikacija odvija na nekoliko paralelnih nivoa, koji utiču jedni na druge: stalne postavke, prateće izložbe, način kretanja kroz muzej, katalog, legende, kao i različita tehnička ili tehnološka pomagala koja se mogu koristiti. Nakon završetka posete muzeju, komunikacija se ne prekida – iako su mnogi skloni mišljenju da je tu posao muzeja završen. Komunikacija se nastavlja kroz tradicionalne knjige utisaka, kupovinu suvenira, koji čine da deo muzeja poneseš sa sobom, i nastavlja se kroz živu i digitalnu reč širenjem utisaka putem mreža. To je trenutak kada dotadašnji primalac poruke postaje emiter, a dotadašnji emiter postaje primalac poruke (uloge se, dakle, menjaju), te je neophodno da sada muzej prihvati svoju novu ulogu.

Ukoliko se vratimo vekovima unazad još do „kabineta čudesa”, možemo opaziti koliko je autorima bilo važno da „čudesa” budu prezentovana tako da izazovu divljenje i da se nakon posete o njima govori. Trag o tome možemo sasvim neočekivano pronaći i u knjizi *Kepler* Džona Balvina: „Rudolf je poveo svoga gosta u obilazak dvorca i njegovih čudesnih prostorija. Kepleru su bili pokazani svakojaki mehanički aparati, voštane figure u prirodnoj veličini, lutke za satne mehanizme, retki komadi kovanog novca i slike, egzotični duborezi, pornografski rukopisi, par magota i jedna ogromna grbava vretenasta životinja iz Arabije sivosmeđe dlake i s izrazom neizbrisive melanholije, prostrane mračne laboratorije i alhemičarske pećine, dete-hermafrodit, kamena figura koja peva kada je izložena toploti sunca, i njemu poče da se muti u svesti od iznenađenja i sujevnog uzbuđenja.”⁸⁶ Šta je drugo činiti posetiocu nakon ovakve posete nego govoriti o njoj i širiti glas dalje. Danas već tokom same posete postoji mogućnost da posetilac podeli svoje utiske sa celim svetom putem društvenih mreža. Razumevanje kako posetioci percipiraju i interaguju sa izložbama, kao i metode koje se koriste za olakšavanje ove interakcije, od suštinskog su značaja za unapređenje angažovanja i zadovoljstva. Kako Dirk fon Len (Lehn D.) navodi, posetioci često obilaze muzeje i razgledaju izložbe sa pratiocima, a njihovo iskustvo znatno utiče na društvene interakcije sa drugima, uključujući i pratioce i strance. Ove interakcije obuhvataju verbalne, vizuelne i telesne radnje.⁸⁷ Martin Vinter (Winter M.) bavio se izučavanjem različitih preferenci i mehanizama koje posetioci upotrebljavaju za komentarisanje i davanje povratnih informacija. Istraživanje pokazuje da su posetioci zainteresovani za lične informacije o autorima komentara, imaju očekivanja o tome ko čita njihove komentare i imaju stavove o moderiranju, očuvanju i vlasništvu komentara.⁸⁸ Posetioci cene mogućnost komentarisanja i davanja povratnih informacija, a njihove preferencije i očekivanja u ovoj oblasti su raznoliki. Pored toga, porast virtuelnih muzeja i primena kreativnih tehnika upravljanja komunikacijom pokazali su obećavajuće rezultate u povećanju zadovoljstva posetilaca. Razumevanje ovih dinamika od suštinskog je značaja za muzeje kako bi kreirali angažujuća i ispunjavajuća iskustva za svoju publiku.

⁸⁴ Milica Božić Marojević, *Muzejska komunikacija – od teorije ka praksi* (Beograd: Filozofski fakultet, 2021).

⁸⁵ Skraćenica od *Word-of-Mouth* i odnosi se na prenošenje informacije „od usta do usta” putem žive reči ili pak društvenih mreža.

⁸⁶ John Banville, *Kepler* (Beograd: Nolit, 1992).

⁸⁷ Dirk vom Lehn, “Embodying Experience: A Video-Based Examination of Visitors' Conduct and Interaction in Museums,” *European Journal of Marketing* 40 (2006): 1340–1359, <https://doi.org/10.1108/03090560610702849>.

⁸⁸ Martin Winter, “Visitor Perspectives on Commenting in Museums,” *Museum Management and Curatorship* 33 (2018): 484–505, <https://doi.org/10.1080/09647775.2018.1496354>.

Muzeji danas evoluiraju u dinamične institucije koje na različite načine angažuju javnost. Transformisali su se iz riznica materijalne kulture u centre obrazovanja, informisanja i rekreacije, što odražava širu društvenu promenu ka tome da muzeji postanu pristupačniji i angažovaniji za javnost.⁸⁹ Kako Fransoa Hartog (Hartog F.) navodi, evolucija muzeologije i izložbenih tehnika odražava društvene i kulturne trendove, pri čemu su muzeji prilagodili svoje uloge kako bi bolje reflektovali i promovisali savremene društvene vrednosti i ideje.⁹⁰ Ekonomski pritisci i potreba za inovativnim strategijama finansiranja doveli su do toga da muzeji diversifikuju svoje uloge, uključujući komercijalne poduhvate i razvojne programe kako bi osigurali održivost.⁹¹

Danas institucije koje se bave očuvanjem kulturne baštine sve više uviđaju da je svaka metoda koja može verodostojno preneti i sačuvati nameravanu poruku postala od izuzetnog značaja. Po rečima T. Šole, to sve nije samo predmet, trodimenzionalni objekat, nego je informacija. Novo bogatstvo muzeja, a time i kulturne baštine, može se nazvati zbirnim imenom *informazione sposobnosti*. Isti autor smatra da bogatstvo muzeja leži u njegovoj mogućnosti da raspolaže analizom okoline, te kapacitetom za čuvanje multimedijalnih podataka i informacija, sistemima koji omogućavaju pretraživanje, te prezentaciju informacija i njihovih veza.⁹² Prema rečima M. Tuđmana, kulturna informacija je i društvena pojava i teoretski pojam koji ima dugu tradiciju, a kratku istoriju. Autor smatra da kulturna dobra i kulturni proizvodi postoje kao društvene činjenice koje je potrebno identifikovati, prikupiti i obraditi⁹³. Postoji više modela komunikacije, a za potrebe ovog rada izabran je Lasvelov model komunikacije psihološko-socijalne interpretacije. Lasvelov model komunikacije je jedan od najstarijih i najjednostavnijih modela koji objašnjava proces komunikacije. Predložio ga je Harold Lasvel (Harold Lasswell) 1948. godine, a model se sastoji od pet osnovnih elemenata: ko, šta, kome, kroz koji kanal i s kojim efektom. Ovi elementi se obično predstavljaju sledećom formulacijom:

1. **Ko (komunikator)** – pošiljalac poruke ili inicijator komunikacije;
2. **Šta (poruka)** – sadržaj koji se prenosi od pošiljaoca ka primaocu;
3. **Kome (primalac)** – ciljana publika ili primaoci poruke;
4. **Kroz koji kanal (medij)** – sredstvo ili kanal preko kojeg se poruka prenosi;
5. **S kojim efektom (efekat)** – ishod ili rezultat komunikacije.

U kontekstu interpretacije baštine, Lasvelov model komunikacije je veoma koristan za razumevanje kako informacije o baštini mogu biti efikasno prenete posetiocima. U slučaju interpretacije baštine, komunikator može biti vodič, kustos muzeja, edukator ili digitalna platforma (npr. mobilna aplikacija za vođenje kroz lokalitet), ali isto tako, zahvaljujući savremenim modelima komunikacije, to postaju i sami posetioci. Poruka se odnosi na informacije o baštini – istorijske podatke, kulturni značaj, anegdote i druge relevantne informacije koje se prenose, uključujući i same utiske posetilaca. Primalac je publika ili posetioci koji dolaze da istraže lokalitet baštine. To mogu biti turisti, lokalno stanovništvo, istraživači, studenti i drugi zainteresovani za baštinu, ali primalac poruke može biti i sama institucija ukoliko je smer poruke od posetilaca ka njoj. Kanal može biti različit – od tradicionalnih vodiča i tura, preko informativnih ploča i brošura, do modernih digitalnih medija kao što su aplikacije, audio-vodiči, interaktivne izložbe ili veb-stranice. Efekat se odnosi na

⁸⁹ Richard Trotter, "The Changing Face and Function of Museums," *Media International Australia* 89 (1998): 47–61, <https://doi.org/10.1177/1329878X9808900108>.

⁹⁰ François Hartog, "The Museum and Temporalization," *Time & Society* 30 (2020): 462–476, <https://doi.org/10.1177/0961463X20962647>.

⁹¹ Ann Stephen, "The Contemporary Museum and Leisure: Recreation as a Museum Function," *Museum Management and Curatorship* 19 (2001): 297–308, <https://doi.org/10.1080/09647770100601903>.

⁹² Tomislav Šola, B. Radaković i I. Kiš, 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*.

Hrvatski nacionalni komitet ICOM. <https://books.google.rs/books?id=Of-2OQAACAAJ>

⁹³ Miroslav Tuđman, 1983. *Struktura kulturne informacije*. Tom str. 256. Biblioteka Izabrane teme, Zavod za kulturu Hrvatske.

reakciju i angažovanje posetilaca, ali i same institucije. Efikasan prenos poruke treba da dovede do boljeg razumevanja i poštovanja baštine, povećanog interesovanja, edukacije i očuvanja baštine.

Način na koji se kulturna baština interpretira i komunicira kroz vreme oblikovao je ne samo interakciju između posetilaca i lokaliteta, već i percepciju institucija koje su odgovorne za očuvanje i tumačenje nasleđa. Stoga, razumevanje istorijsko-filozofskog razvoja komunikacije vodi ka ključnom pitanju – kako su institucije kroz vreme gradile (ili gubile) poverenje publike u autentičnost i validnost njihovih interpretacija.

Istorijsko-filozofski razvoj poverenja u institucije i interpretacije koje nude

Rejčel Botsman (Botsman, R.) otkriva da smo na prelomnoj tački jedne od najvećih društvenih transformacija u ljudskoj istoriji – sa fundamentalnim posledicama za svakoga. Nastaje novi svetski poredak: možda smo izgubili veru u institucije i lidere, ali milioni ljudi iznajmljuju svoje domove potpunim strancima, razmenjuju digitalne valute ili se oslanjaju na robote. Ovo je doba „distribuiranog poverenja”, paradigme koju pokreću inovativne tehnologije, koje ponovo pišu pravila⁹⁴. Botsmanova analizira kako su tradicionalni oblici poverenja – u institucije, stručnjake i autoritete – evoluirali u digitalnom dobu, gde se poverenje sve više premešta ka digitalnim platformama i anonimnim sistemima. Njena centralna teza je da smo prešli iz „lokalnog poverenja” (verovanje ljudima koje lično poznajemo), preko „institucionalnog poverenja” (verovanje velikim organizacijama i institucijama) ka novom obliku poverenja, koje naziva „distribuirano poverenje” (verovanje u nepoznate ljude putem digitalnih platformi). Botsmanova objašnjava kako tehnologija, posebno internet i mobilne aplikacije, omogućava ljudima da veruju jedni drugima bez prethodnog poznanstva, koristeći ocene, recenzije i reputacione sisteme. Knjiga “Who Can You Trust? : How Technology Brought Us Together and Why It Might Drive Us Apart” takođe upozorava na opasnosti ovog pomaka, ističući kako digitalne platforme mogu biti zloupotrebljene, kako lažni podaci i manipulacije mogu narušiti poverenje, te kako su tradicionalni oblici poverenja bili ključni za stabilnost društava. Autorka naglašava da, iako tehnologija može da nas poveže na nove načine, ona takođe može da nas razdvoji ako se njom ne upravlja pravilno, te poziva na kritičko razmišljanje i odgovorno korišćenje novih tehnologija. Botsmanova osvetljava promenu paradigme poverenja u savremenom svetu, naglašavajući kako tehnologija može oblikovati budućnost međuljudskih odnosa i društvene kohezije. Kada vidimo koliki uticaj tehnologija ima na naše živote, ne možemo da se ne zapitamo da li je tehnologija neutralna.

*Do Artifacts Have Politics?*⁹⁵ je uticajan esej autora Langdona Viner (Langdon Winner), objavljen 1980. godine, koji istražuje veze između tehnologije i politike. U ovom delu Viner iznosi tvrdnju da tehnički artefakti (npr. mašine, strukture i sistemi) nisu neutralni, već često imaju političke implikacije i uticaje. Ključna teza eseja je da tehnologija nije samo pasivni alat koji koristi društvo, već da može oblikovati društvene odnose i strukture moći. Viner razlikuje dva načina na koja artefakti mogu imati politiku:

1. **Inherentne političke tehnologije** (*inherently political technologies*). Neke tehnologije su dizajnirane na način koji unapred određuje neke oblike moći i autoriteta. Na primer, atomske elektrane zahtevaju visoko centralizovanu kontrolu, što može podstaći centralizaciju političke moći.
2. **Fleksibilne tehnologije** (*flexible technologies*). Druge tehnologije mogu biti prilagodljive različitim društvenim kontekstima, ali način na koji se implementiraju i koriste može imati političke posledice. Viner ovde daje primer mostova koje je dizajnirao Robert Mozes

⁹⁴ Rachel Botsman, *Who Can You Trust? : How Technology Brought Us Together and Why It Might Drive Us Apart* (Penguin Books, 2017).

⁹⁵ Langdon Winner, “Do Artifacts Have Politics?” *Daedalus* 109, no. 1 (1980): 121–136.

(Robert Moses) u Njujorku. Ovi mostovi su bili izgrađeni toliko nisko da su sprečavali prolazak autobusa, čime su efektivno onemogućavali siromašnijim slojevima društva, koji su se oslanjali na javni prevoz, pristup određenim delovima grada.

Viner naglašava da je važno prepoznati političke dimenzije tehnologije kako bi se mogle doneti, informisano i demokratski, odluke o njihovom razvoju i implementaciji. On zaključuje da ignorisanje političkih aspekata tehnologije može dovesti do neželjenih posledica i neravnopravnosti unutar društva. U prilog ovoj tezi ide i zaključak knjige *The Networked Nature of Algorithmic Discrimination*⁹⁶ autorki Dane Bojd, Karen Levi i Alis Marvik (Danah Boyd, Karen Levy i Alice Marwick), koja se bavi složenim i često problematičnim aspektima algoritamske diskriminacije. Autori ističu da algoritmi, iako predstavljeni kao neutralni alati, često odražavaju i pojačavaju postojeće društvene predrasude i nejednakosti. Ugrađena pristrasnost je jedan od načina na koji algoritmi podstiču nejednakosti. Algoritmi se oslanjaju na podatke koji su prikupljeni u društvenim kontekstima prepunim pristrasnosti, što znači da i oni sami mogu reprodukovati te pristrasnosti. Sledeći je nedostatak transparentnosti, koji se ogleda u tome da su algoritamski procesi često netransparentni, što otežava identifikaciju i ispravljanje diskriminatornih ishoda. Nedostatak uvida u to kako algoritmi funkcionišu može dovesti do nepravde i neodgovornosti. Na to se nadovezuju složene društvene mreže: algoritmi funkcionišu unutar složenih društvenih mreža koje uključuju razne aktere sa različitim interesima, a to dodatno komplikuje dinamiku diskriminacije. Autori pozivaju na kritičko promišljanje i evaluaciju algoritama, kao i na uključivanje šireg spektra društvenih glasova u proces dizajniranja i implementacije tehnologije kako bi se smanjili rizici od diskriminacije.

Razmene posredovane računarom pružaju mnogo novih načina za posmatranje društvene razmene i razvoja kooperativnog ponašanja i poverenja. Kako navode Koje Češir i Karen Kuk (Cheshire, C., & Cook, K. S.), pošto razmene posredovane računarom pružaju nove mogućnosti anonimnosti u različitim vrstama razmene, rešavanje neizvesnosti i rizika koje stvara ova anonimnost ključno je za stvaranje kontinuiranih, relativno sigurnih okruženja za razmenu. Kroz različite vrste mreža razmene, reputacione informacije su se konstantno pokazale kao ključni faktor za uspostavljanje saradnje i olakšavanje razvoja poverenja. Međutim, druge informacije, poput društvenog konteksta, normi odgovornosti zajednice ili selektivnih socijalno-psiholoških podsticaja, mogu imati važnu ulogu u izgradnji poverenja i osiguranju pouzdanosti čak i kada lične ili informacije o reputaciji trećih lica nisu dostupne. Kako razmene na internetu i drugi oblici interakcije posredovani računarom nastavljaju da se razvijaju, kontinuirana eksperimentalna istraživanja u sociologiji i srodnim disciplinama pružaju uvide u strukturalne i ponašajne faktore koji utiču na razvoj poverenja u tim okruženjima. U ovom slučaju, stvarni svet postao je laboratorija.⁹⁷

Knjiga *Not So Different After All: A Cross-discipline View of Trust* (Rousseau et al.)⁹⁸, predstavlja multidisciplinarni pristup istraživanju poverenja. Autori naglašavaju važnost razumevanja poverenja iz različitih naučnih perspektiva, uključujući psihologiju, sociologiju, ekonomiju i menadžment. Ovakav pristup omogućava sveobuhvatnije razumevanje fenomena poverenja. Knjiga identifikuje ključne komponente poverenja koje su zajedničke različitim disciplinama: percepcija pouzdanosti, predvidivost ponašanja i verodostojnost. Autori tvrde da su ovi elementi univerzalni i primenjivi u različitim kontekstima. Ističu da je poverenje visoko kontekstualno zavisno. To znači da se nivo poverenja može znatno razlikovati u zavisnosti od specifičnih situacija, kulturnih normi i međuljudskih odnosa. U knjizi se ističe važnost prilagođavanja pristupa poverenju u zavisnosti od

⁹⁶ Danah Boyd, Karen Levy, and Alice Marwick, "The Networked Nature of Algorithmic Discrimination," in *Algorithmic Discrimination*, ed. MIT Press, 2021.

⁹⁷ Coye Cheshire and Karen S. Cook, "The Emergence of Trust Networks under Uncertainty: Implications for Internet Interactions," *Analyse & Kritik* 26, no. 2 (2004): 220–240 (Lucius & Lucius, Stuttgart).

⁹⁸ Rousseau, Denise M., Sim B. Sitkin, Ronald S. Burt, and Colin Camerer., "Not So Different After All: A Cross-Discipline View of Trust," *Academy of Management Review* 23, no. 3 (1998): 393–404.

konteksta. Poverenje se razvija i menja tokom vremena. Autori naglašavaju dinamičku prirodu poverenja i kako se ono može graditi ili urušavati kroz kontinuiranu interakciju i iskustva među pojedincima ili grupama.

Kako navode Jesen i Jergensen (Jessen & Jørgensen)⁹⁹, postoje različite teorije koje se bave pojmom i mehanizmima onlajn-kredibiliteta. Oni u svom radu dovode u pitanje dominantnu teoriju računarske kredibilnosti koju su Fog i Ceng (Fogg i Tseng) razvili 1999. godine, a koja se često navodi kao ključna za razumevanje onlajn-kredibiliteta. Autori ukazuju da tradicionalni modeli, poput onog koji su predstavili Fog i Ceng 1999. godine, postaju nedovoljni u savremenom digitalnom okruženju. Empirijske studije, kao što su istraživanja Hargittai et al.¹⁰⁰, sugerišu da društvena validacija i poverenje u onlajn-zajednice igraju sve značajniju ulogu u evaluaciji kredibiliteta. Kao odgovor na ove promene, autori predlažu novu teoriju, nazvanu *agregirani kredibilitet*, koja se zasniva na društvenoj dinamici i praksama onlajn-navigacije. Ova teorija naglašava važnost kolektivne procene i društvenih potvrda u određivanju verodostojnosti informacija na internetu.

Savremeni posetioци kulturnih dobara, pod uticajem informaciono-komunikacionih tehnologija, aktivno učestvuju u oblikovanju vrednosnog sistema baštine, čime se menja ne samo način interpretacije nasleđa, već i način na koji se kulturni prostori doživljavaju i koriste. Digitalizacija i umrežavanje omogućili su da prostor jednog lokaliteta više ne bude ograničen samo na njegovu fizičku dimenziju, već da se proširi kroz digitalne reprezentacije, interaktivne platforme i virtuelne interpretacije. U tom kontekstu, razumevanje savremenog kulturnog dobra zahteva analizu njegovog prostornog identiteta, mrežnih struktura i slojevitosti interakcije sa publikom. Stoga naredno poglavlje istražuje kako se prostor jednog lokaliteta menja pod uticajem digitalnih tehnologija i koje nove mogućnosti i izazove donosi takva transformacija.

⁹⁹ Johan Jessen and Anker Helms Jørgensen. 2011. "Aggregated trustworthiness: Redefining online credibility through social validation". *First Monday*, decembar. <https://doi.org/10.5210/fm.v17i1.3731>.

¹⁰⁰ Hargittai, Eszter, Lindsay Fullerton, Ericka Menchen-Trevino, i Kristin Yates Thomas. 2010. „Trust Online: Young Adults' Evaluation of Web Content“. *International Journal of Communication* 4 (0): 27.

IV. Prostor jednog lokaliteta i kulturnog dobra danas

Istorijski grad kao sklad mreža i ljustaka

Konstantinos Doksijadis (Constantinos Doxiadis), pionirski urbanistički teoretičar, konceptualizovao je gradove kao složene sisteme mreža i slojeva. Teorija ljustaka i mreža, koju je on zastupao, predstavlja jedan od ključnih koncepata u urbanističkom planiranju. Doksijadis je gradove posmatrao kao složene sisteme sastavljene od međusobno povezanih mreža i slojeva (ljustaka). Ljustke predstavljaju fizičke i socijalne slojeve grada. One uključuju različite strukture i elemente, od pojedinačnih zgrada do čitavih kvartova i zajednica. Svaka ljustka ima specifičnu funkciju i karakteristike koje doprinose ukupnoj složenosti i funkcionalnosti grada. Ljustke se mogu podeliti na nekoliko nivoa:

1. Mikro nivo: individualne zgrade i objekti;
2. Mezo nivo: kvartovi i komšiluci, koji obuhvataju grupisane objekte sa zajedničkim funkcijama;
3. Makro nivo: veći urbani regioni ili gradovi kao celine.

Mreže se odnose na infrastrukturne i komunikacione puteve koji povezuju različite ljustke unutar grada. One uključuju:

1. Fizičke mreže: ulice, puteve, javni prevoz, kanalizaciju, vodovod i električnu mrežu. Ove mreže omogućavaju fizičku povezanost i mobilnost unutar grada.
2. Društvene mreže: interakcije među ljudima, zajednicama i institucijama. Ove mreže obuhvataju društvene, ekonomske i kulturne veze koje održavaju društveni život grada.
3. Informacione mreže: s razvojem tehnologije, informacione mreže postale su ključne. One uključuju internet, telekomunikacije i digitalne platforme koje omogućavaju brzu razmenu informacija i komunikaciju.¹⁰¹

Sve promene koje se dešavaju u samom gradu, a tiču se svih elemenata njegove trajnosti materijala, oblika i značenja, sada su vidljive i zabeležene u bazama podataka korisnika i na javno dostupnim društvenim mrežama dokumentujući istorijske promene u stilovima, ukusima, strukturi vlasništva i trajnosti materijala.

Ivo Maroević u svom radu *Povijesni grad kao dokument* ističe sledeće: „Nastavljajući analizu srodnosti dokumentarnog značenja predmeta izgrade, dolazimo do povijesnoga grada. Pretpostavke su strukturalna analiza IN-DOK objekta s elementima: materijal, oblik i značenje, struktura grada sastavljenog od mreža i ljustaka i napokon razine spoznaje i razumijevanja baštine u prostoru. Povijesni je grad komunikacijski objekt u kojem se odnosi između povijesne i zbiljske stvarnosti konstituiraju i dinamički mijenjaju...”¹⁰² Prema njegovom mišljenju, istorijski grad je najsloženiji pojam u okviru materijalne kulture i vitalna energija grada je, u stvari, ljudska energija, ona koju emituju njegovi stanovnici, te je jedan istorijski grad nemoguće odvojiti od njegovih stanovnika; još preciznije – odvajanjem se gubi suština jer su ljudi ti koji iskazuju vrednosti.

¹⁰¹ Constantinos A. Doxiadis, *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements* (Oxford: Oxford University Press, 1968).

¹⁰² Ivo Maroević, *Povijesni grad kao dokument* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, 1989).

Prema Konvenciji o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine Uneska (1972. godine), definicija kulturnog dobra uključuje:

- Spomenike: arhitektonska dela, monumentalne skulpture i slikarstva, elemente ili strukture arheološke prirode, natpise, pećinske nastambe i kombinacije elemenata koji su od izuzetne univerzalne vrednosti sa stanovišta istorije, umetnosti ili nauke.
- Skupine zgrada: grupe odvojenih ili povezanih zgrada koje, zbog svoje arhitekture, homogenosti ili mesta u pejzažu, imaju izuzetnu univerzalnu vrednost sa stanovišta istorije, umetnosti ili nauke.
- Lokacije: dela čoveka ili kombinaciju dela čoveka i prirode, kao i oblasti, uključujući arheološka nalazišta, koji su od izuzetne univerzalne vrednosti sa stanovišta istorije, estetike, etnologije ili antropologije.

Uzevši u obzir ovu definiciju, možemo smatrati da se kompleksnosti koje se odnose na složene sisteme mreža i slojeva u gradovima u dobroj meri mogu preslikati i na kultura dobra koja su predmet ovog istraživanja.

Uticao informaciono-komunikacionih tehnologija na širenje mreža i ljusaka kulturne baštine

Kako su u početku svog razvoja muzeji i institucije zadužene za očuvanje kulturne baštine bili, pre svega, okrenuti predmetu, po mogućstvu originalu, njegovoj restauraciji, čuvanju i izlaganju, prva upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija počela je iz tog ugla. IKT su upotrebljene za digitalizaciju kulturnih artefakata, dokumenata i lokaliteta, čime se stvara digitalna arhiva koja čuva informacije za buduće generacije.

Jedan od zadataka muzeja i predstavnika institucija za zaštitu kulturne baštine jeste da približe baštinu što je moguće većem broju ljudi i da u tim svojim naporima budu inkluzivni u najširem smislu te reči. Digitalne platforme kao što su veb-stranice, virtuelni muzeji i mobilne aplikacije omogućavaju ljudima iz celog sveta da pristupe informacijama o kulturnoj baštini koje inače ne bi bili u mogućnosti da vide. Ovo proširuje mrežu ljudi koji imaju interakciju sa kulturnim dobrima. Ovakav pristup je posebno postao značajan za vreme pandemije koronavirusa, koja je otpočela 2020. godine i gotovo u potpunosti onemogućila putovanja i fizičke posete kulturnoj baštini. Korišćenjem tehnologija kao što su virtuelna realnost i proširena realnost posetioci mogu virtuelno obići muzeje i istorijske lokalitete. Ovo ne samo da povećava dostupnost već i stvara interaktivno i angažujuće iskustvo. Sledeći segment uticaja tiče se edukacije i promocije obrazovnih resursa kao što su digitalne knjige, interaktivni vodiči, edukativni onlajn-materijali i različite vrste kurseva koji mogu biti kreirani od strane predstavnika muzeja, a korišćeni u školama, univerzitetima i kulturnim institucijama za edukaciju o kulturnom nasleđu. Kroz društvene mreže i digitalni marketing kulturne institucije mogu dosegnuti širu publiku, promovisati svoje aktivnosti, izložbe i događaje, te povećati interesovanje i posetu. Poseban talas promena dogodio se s pojavom društvenih mreža, koje su dale moć građanima, običnim posetiocima, da iskažu svoje mišljenje, stav, utisak. Zahvaljujući internetu, veoma je brz prenos informacija „od usta do usta”, što je imalo efekat pojačivača poruke. Odjednom, glas građana se čuje i, kako željene, tako i neželjene vesti putuju i kreću se među primaocima poruka neverovatnom brzinom. U načelu, trebalo bi da ovo pomogne institucijama da bolje razumeju potrebe i očekivanja posetilaca i prilagode svoju komunikaciju i ponude. Onlajn-forumi, grupe i društvene mreže omogućavaju stvaranje zajednica zainteresovanih za kulturnu baštinu. Na ovim mrežama mogu se razmenjivati informacije, iskustva i znanje, čime se doprinosi širenju ljuštura kulturnog dobra. IKT omogućavaju prikupljanje i analizu velikih količina podataka o posetiocima, njihovim interesovanjima i ponašanju. Ovi podaci mogu biti korišćeni za unapređenje interpretativnih praksi, prilagođavanje izložbi i sadržaja potrebama publike, te efikasnije upravljanje kulturnim dobrima.

Savremeni prostorni koncepti kulturnih lokaliteta, zasnovani na teoriji mreža i ljusaka, ukazuju na dinamičan odnos između materijalne i nematerijalne komponente baštine. Digitalne

tehnologije dodatno proširuju ove odnose, omogućavajući prikupljanje, skladištenje i analizu podataka koji dokumentuju promene u percepciji, korišćenju i zaštiti kulturnih dobara. Sa pojavom informaciono-komunikacionih tehnologija, podaci koji potiču iz interakcije posetilaca sa kulturnim lokalitetima postali su ključni resurs za razumevanje savremenih tokova u baštinskoj praksi. U narednom poglavlju analiziraće se tehnološki aspekti obrade podataka, uključujući *Big Data*, algoritme mašinskog učenja i infrastrukturu koja omogućava sistemsku analizu i interpretaciju informacija prikupljenih iz različitih izvora.

V. Tehnološki aspekti obrade podataka: *Big Data*, algoritmi mašinskog učenja i softverska infrastruktura

Digitalizacija je proširila pojam baštinskog „predmeta“ na digitalni trag – zapis posete muzeju, geotagiranu fotografiju, komentar posetioca, mikroklimatski senzorni podatak. U takvom okruženju veliki podaci (*Big Data*) označavaju skupove koji su istovremeno obimni (npr. desetine hiljada recenzija), raznovrsni (tekst, slika, senzorni signal), brzo pristužu (u realnom vremenu), neujednačenog kvaliteta i visoke potencijalne vrednosti za istraživanje kulturnih praksi¹⁰³. Za istraživača baštine to znači prelazak sa ručne obrade kataloških listova na automatizovano pretraživanje i kvantitativno „osluškivanje“ publike. Algoritmi mašinskog učenja predstavljaju statističke modele koji iz podataka samostalno prepoznaju obrasce. U kontekstu baštine oni služe, recimo, za:

- tematsko otkrivanje dominantnih narativa u korpusu posetilačkih komentara,
- automatsko prepoznavanje raspoloženja publike (pozitivno–negativno),
- predikciju fluktuacija poseta na osnovu vremenskih serija.

Ključna korist nije u „zameni“ stručnjaka, već u brzom filtriranju ogromnih korpusa koje potom stručnjak kvalitativno tumači¹⁰⁴. Integracija naprednih tehnoloških rešenja u domenu kulturne baštine znatno je unapredila mogućnost analize i interpretacije velikih količina podataka. Ovaj pregled istražuje tehnološke aspekte i ekosistem softverskih rešenja koja podržavaju analizu podataka u kontekstu kulturne baštine, sa fokusom na velike podatke (*Big Data*), algoritme mašinskog učenja, GIS (geoinformacioni sistemi), IoT (*Internet of Things*) platforme i alate za komunikaciju sa servisima, poput API (*Application Programming Interface*) rešenja i veb-servisa. Za početak je važno definisati svaki od pojmova u kontekstu kulturne baštine.

Big Data u kontekstu kulturne baštine odnosi se na velike i složene skupove podataka koji potiču iz različitih izvora, uključujući digitalne arhive, društvene mreže, senzore, turističke aplikacije i IoT uređaje. Ovi podaci prevazilaze mogućnosti tradicionalnih metoda obrade i zahtevaju napredne tehnike skladištenja, analize i vizualizacije. Primena *Big Data* tehnologija omogućava otkrivanje obrazaca u ponašanju posetilaca, praćenje stanja lokaliteta u realnom vremenu, predviđanje turističkih trendova i bolje donošenje odluka. Takođe, pomaže u očuvanju kulturne baštine kroz analizu velikih količina istorijskih i aktuelnih podataka.

Geoinformacioni sistemi (GIS) omogućuju prostorno utemeljenu analizu; na primer, preklapanjem slojeva arheoloških lokaliteta, turističkih tokova i infrastrukturnih rizika moguće je vizualno identifikovati zone preopterećenja ili zanemarene mikro-lokacije¹⁰⁵. U kontekstu kulturne baštine predstavljaju tehnologije za prikupljanje, upravljanje, analizu i vizualizaciju prostornih podataka. GIS omogućava mapiranje lokaliteta od kulturnog značaja, praćenje njihovog stanja i planiranje zaštite. Njihovim korišćenjem moguće je integrisati podatke iz različitih izvora, kao što su satelitski snimci, istorijske karte i podaci o posetiocima – radi boljeg razumevanja prostorne distribucije i vrednosti kulturnih dobara.

IoT platforme u kontekstu kulturne baštine odnose se na infrastrukturu koja omogućava povezivanje i upravljanje uređajima, sensorima i softverom za prikupljanje i razmenu podataka u

¹⁰³ Laney, Douglas. *3D Data Management: Controlling Data Volume, Velocity, and Variety*. Stamford, CT: META Group, 2001.

¹⁰⁴ Hutson, Jason. „Individuality and the Collective in AI Agents: Explorations of Shared Consciousness and Digital Homunculi in the Metaverse for Cultural Heritage.“ *Metaverse* 4, br. 2 (2023). <https://doi.org/10.54517/m.v4i2.2276>.
Laney, D. (2001). *3D data management: Controlling data volume, velocity, and variety*. META Group Research Note.

¹⁰⁵ Cuevas, Manuel, i Alejandro Labella. „Networking Strategies to Observe and Analyze European Contemporary Culture: Open Data, Visual Cartographies, Geolocation and Web Scraping.“ U *ICERI2019 Proceedings*, 9882–9890. Valencia: IATED, 2019.

realnom vremenu. IoT platforme integrišu podatke sa različitih senzora postavljenih na kulturnim lokalitetima – kao što su monitori temperature, vlažnosti, brojači posetilaca ili kamere – radi praćenja uslova očuvanja i upravljanja posetama. Ove platforme omogućavaju automatizaciju procesa, analizu podataka i donosiocima odluka obaveštavaju o promenama ili potencijalnim rizicima u realnom vremenu. U kombinaciji sa IoT tehnologijama, GIS pomaže u monitoringu posetilaca i očuvanju lokaliteta, pružajući institucijama i donosiocima odluka alate za održivo upravljanje i zaštitu baštine. IoT platforme igraju značajnu ulogu u domenu kulturne baštine omogućavajući povezivanje senzora i aktuatora na internet. Aktuator je uređaj koji pretvara električnu energiju ili signal u neki oblik mehaničkog kretanja ili fizičke akcije. U kontekstu IoT sistema, aktuatori omogućavaju da softverske komande rezultiraju stvarnim fizičkim radnjama. U domenu kulturne baštine, aktuatori se mogu koristiti za kontrolisanje mikroklima u muzejima (npr. automatsko podešavanje temperature i vlažnosti), upravljanje osvetljenjem ili otvaranje i zatvaranje vrata i izložbenih vitrina na daljinu, čime se obezbeđuje zaštita artefakata i poboljšava iskustvo posetilaca. Ove platforme moraju ispuniti očekivanja različitih učesnika IoT ekosistema, uključujući proizvođače uređaja, programere aplikacija i krajnje korisnike. Analiza postojećih IoT platformi istakla je potrebu za boljom podrškom za heterogene tehnologije senzora i aktuatora, kao i za unapređenjima u vlasništvu podataka, bezbednosti, privatnosti, obradi i deljenju podataka. Takođe, analiza naglašava važnost specijalizovanih IoT tržišta i potrebu za daljim poboljšanjima kako bi se zadovoljili budući zahtevi ekosistema (Mineraud, Mazhelis, Su, & Tarkoma).¹⁰⁶

API i veb-servisi čine „prevodilački sloj“ između internog sistema muzeja i spoljašnjih aplikacija. API rešenja u kontekstu kulturne baštine predstavljaju softverske interfejske koji omogućavaju različitim aplikacijama i servisima da komuniciraju i razmenjuju podatke. API omogućava integraciju podataka iz više izvora, kao što su muzejske baze, turističke aplikacije, GIS ili IoT platforme, čime se olakšava automatizacija procesa i unapređuje korisničko iskustvo. U domenu kulturne baštine, API rešenja se koriste za pristup informacijama u realnom vremenu, povezivanje sa veb-servisima za analizu podataka ili za kreiranje personalizovanih iskustava posetilaca. Standardizovani formati (npr. JSON-LD u okviru Linked Art inicijative) omogućuju da muzej, istraživač i turistička aplikacija razmenjuju podatke bez dodatnih konverzija, čime se podaci institucionalno „otvaraju“ i podstiče višeslojna interpretacija¹⁰⁷. Ova rešenja omogućavaju bržu i efikasniju razmenu podataka između sistema, što doprinosi boljem upravljanju i prezentaciji kulturnih dobara.

Tehnologije velikih podataka (*Big Data*) su ključne za obradu ogromnih količina podataka koji se generišu u sektoru kulturne baštine. Na primer, Džang, Jang, Džaj, Huang i Vang (Zhang, Yang, Zhai, Huang i Wang)¹⁰⁸ predlažu platformu za analizu velikih podataka koja olakšava pružanje javnih kulturnih usluga prikupljanjem i analizom podataka iz javnih kulturnih institucija koristeći algoritme zasnovane na kulturnim modelima. Ova platforma je izgrađena na standardnoj platformi za računarstvo u oblaku (*Cloud Computing*) i ekosistemu *Hadoop*, i omogućava korisnicima javne kulture pristup vrednim informacijama.

Pristupi mašinskog učenja (ML) takođe su od ključnog značaja u domenu kulturne baštine. Tehnike ML omogućavaju izvlačenje znanja i generisanje uvida iz podataka, što je neophodno za unapređenje iskustava posetilaca i donošenje operativnih odluka u kulturnim institucijama. Na

¹⁰⁶ Julien Mineraud, Oleksiy Mazhelis, Xiang Su, Sasu Tarkoma, “A Gap Analysis of Internet-of-Things Platforms,” *Computer Communications* 89–90 (2015): 5–16, <https://doi.org/10.1016/J.COMCOM.2016.03.015>.

¹⁰⁷ European Commission. *Open Data Maturity Assessment 2023: Cultural Heritage Chapter*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024.

¹⁰⁸ G. Zhang, Y. Yang, X. Zhai, W. Huang and J. Wang, “Public Cultural Big Data Analysis Platform,” in *2016 IEEE Second International Conference on Multimedia Big Data (BigMM)* (2016): 398–403, <https://doi.org/10.1109/BigMM.2016.51>.

primer, Pičali et al. (Piccialli, Cuomo, Cola i Casolla)¹⁰⁹ primenili su mašinsko učenje na IoT podatke o kulturi prikupljene u Nacionalnom arheološkom muzeju u Napulju, koristeći *bluetooth* senzore za prikupljanje putanja posetilaca na nenametljiv način i klasifikaciju njihovog ponašanja. Zaključili su da pristupi mašinskog učenja mogu povećati vrednost kulturnog nasleđa pružanjem uvida u ponašanje posetilaca, pomažući muzejskim organizacijama u strateškim i operativnim odlukama.

Takođe, mašinsko učenje je korišćeno u istraživanju ekosistemskih usluga za obradu „velikih podataka” i omogućavanje prediktivnog modeliranja, koje se može prilagoditi za analizu podataka u domenu kulturne baštine (Scowen et al.¹¹⁰; Willcock et al.¹¹¹).

Interakcija različitih softverskih rešenja i servisa unutar softverskog ekosistema je od suštinskog značaja za domen kulturne baštine. Manikas i Hansen (Manikas i Hansen)¹¹² sprovedli su sistematski pregled literature o softverskim ekosistemima i utvrdili da, iako istraživanja o ovoj temi rastu, još uvek ne postoji konsenzus o tome šta tačno čini softverski ekosistem, a postoji i manjak analitičkih modela. Ovo ističe potrebu za daljim istraživanjem i razvojem robusnih API rešenja i veb-servisa kako bi se unapredile integracija i interoperabilnost softverskih rešenja u domenu kulturne baštine.

Geografski informacioni sistemi (GIS) postali su ključni alat u oblasti kulturne baštine za upravljanje, dokumentovanje i analizu prostornih podataka. U nastavku je dat pregled njihove primene u kontekstu kulturne baštine, zasnovan na relevantnim istraživanjima:

1. 3D dokumentacija i interakcija: GIS tehnologije su integrisane u specijalizovane softvere kao što je Agata, koji omogućava profesionalcima u oblasti kulturne baštine da rade sa 3D modelima visoke rezolucije. Ovaj softver omogućava dodavanje anotacija na rasterske i vektorske podatke, direktno na 3D modele, olakšavajući dokumentaciju i istraživanje.¹¹³
2. Upravljanje i održivost: GIS se koristi za upravljanje, skladištenje i održavanje dokumentacije o kulturnoj baštini. Podržava različite 2D/3D metode obrade slike, pokazujući svoju svestranost u radu sa različitim vrstama podataka i unapređujući održivost praksi dokumentacije.¹¹⁴
3. Informacioni sistemi za baštinu (HIS): Informacioni sistemi za baštinu integrišu GIS tehnologiju za upravljanje alfanumeričkim podacima i prostornim lokacijama predmeta

¹⁰⁹ Francesco Piccialli, Salvatore Cuomo, Vincenzo Schiano di Cola & Giampaolo Casolla, “A Machine Learning Approach for IoT Cultural Data,” *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing* (2019), <https://doi.org/10.1007/s12652-019-01452-6>.

¹¹⁰ Matthew Scowen, Ioannis N. Athanasiadis, James M. Bullock, Felix Eigenbrod, Simon Willcock., “The Current and Future Uses of Machine Learning in Ecosystem Service Research,” *The Science of the Total Environment* 799 (2021): 149263, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.149263>.

¹¹¹ Simon Willcock, Javier Martínez-López, Danny A.P. Hooftman, Kenneth J. Bagstad, Stefano Balbi, Alessia Marzo, Carlo Prato, Saverio Sciandrello, Giovanni Signorello, Brian Voigt, Ferdinando Villa, James M. Bullock, Ioannis N. Athanasiadis., “Machine Learning for Ecosystem Services,” *Ecosystem Services* (2018), <https://doi.org/10.1016/J.ECOSER.2018.04.004>.

¹¹² Konstantinos Manikas and Klaus Hansen, “Software Ecosystems: A Systematic Literature Review,” *Journal of Systems and Software* 86, no. 5 (2013): 1294–1306, <https://doi.org/10.1016/j.jss.2012.12.026>.

¹¹³ Fernando Soler, Francisco Melero, and María Luzón, “A Complete 3D Information System for Cultural Heritage Documentation,” *Journal of Cultural Heritage* 23 (2017): 49–57, <https://doi.org/10.1016/J.CULHER.2016.09.008>.

¹¹⁴ Tobiasz, Aleksandra, Jakub Markiewicz, Sławomir Łapiński, Joanna Nikel, Patryk Kot, and Magomed Muradov., “Review of Methods for Documentation, Management, and Sustainability of Cultural Heritage. Case Study: Museum of King Jan III’s Palace at Wilanów,” *Sustainability* (2019), <https://doi.org/10.3390/su11247046>.

baštine. Ovi sistemi pomažu u sveobuhvatnom identifikovanju i zaštiti elemenata baštine, podstičući održivi razvoj i društvenu participaciju.¹¹⁵

4. Efikasno upravljanje informacijama: GIS omogućava efikasno i fleksibilno upravljanje informacijama vezanim za kulturnu baštinu. Podržava procese kao što su dokumentacija, restauracija i očuvanje, omogućavajući lociranje, uređivanje, prikaz i analizu podataka na površini modela.¹¹⁶
5. Konzervacija i analiza: GIS je ključan za dokumentovanje i analizu procesa konzervacije lokaliteta kulturne baštine. Pomaže u razumevanju hronološke i prostorne distribucije konzervatorskih praksi, uprkos složenosti ulaznih podataka.¹¹⁷
6. Sistematizovani pregled literature: Pregled literature ističe dominantne primene GIS tehnologije u kulturnoj baštini, kao što su inventarizacija i katalogizacija arheološke i arhitektonske baštine. Takođe, sve veća upotreba ovih tehnologija u kombinaciji sa alatima kao što su BIM i fotogrametrija omogućava rešavanje specifičnih problema u oblasti kulturne baštine¹¹⁸.
7. Upravljanje višeslojnim podacima: GIS se koristi za upravljanje heterogenim podacima u prostornom kontekstu, što je demonstrirano u studiji slučaja istorijskog vrta *Villa Buonaccorsi*. Sistem podržava upravljanje pejzažnom arhitekturom organizovanjem prirodnih i veštačkih elemenata i preklapanjem podataka radi očuvanja znanja o baštini¹¹⁹.
8. Mapiranje svetske baštine: GIS se koristi za proučavanje dinamičnog odnosa između lokaliteta svetske baštine i ljudskih naselja. Omogućava strukturirano skladištenje heterogenih skupova podataka, obezbeđujući interoperabilnost i unapređujući analizu lokaliteta baštine¹²⁰.
9. Razvoj virtuelnih itinerera: Integracija HBIM-a (*Heritage Building Information Modeling*) i GIS tehnologija olakšava procenu turističkih poseta i upravljanje javnim korišćenjem objekata baštine. Ova integracija podržava preventivno održavanje i menadžment konzervacije, podstičući održive prakse očuvanja baštine¹²¹.

¹¹⁵ Virginia Domínguez-Ruíz, José Rey-Pérez, and Gloria Rivero-Lamela, "Contribution to the Knowledge of Cultural Heritage via a Heritage Information System (HIS)," *Sustainability* 12 (2020): 1141, <https://doi.org/10.3390/su12031141>.

¹¹⁶ Juan Torres, F. Soler, P. Cano, Alejandro León, V. Luzón, Domingo Martín ., "Sistema de Información para Patrimonio Histórico," *Virtual Archaeology Review* 3 (2012): 53–57, <https://doi.org/10.4995/VAR.2012.4506>.

¹¹⁷ Selen Alp and Nuray Güçhan, "Challenges in Use of Geographical Information Systems (GIS) in a Research for Understanding Conservation of Cultural Heritage in Bursa," *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 7 (2017): 328–344, <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-12-2016-0068>.

¹¹⁸ Pedro Ferreira-Lopes, "Achieving the State of Research Pertaining to GIS Applications for Cultural Heritage by a Systematic Literature Review," *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* (2018), <https://doi.org/10.5194/ISPRS-ARCHIVES-XLII-4-169-2018>.

¹¹⁹ Emiliano Malinverni, Sara Chiappini, and Roberto Pierdicca, "A Geodatabase for Multisource Data Management Applied to Cultural Heritage: The Case Study of Villa Buonaccorsi's Historical Garden," *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* (2019), <https://doi.org/10.5194/ISPRS-ARCHIVES-XLII-2-W11-771-2019>.

¹²⁰ Michele Valese, Francesca Noardo, and Ana Pereira Roders, "World Heritage Mapping in a Standard-Based Structured Geographical Information System," *ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* 43 (2020): 81–88, <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-xliii-b4-2020-81-2020>.

¹²¹ García-Valldecabres, J. L., Liu, J., Willkens, D. S., Escudero, P. A., López-González, C., Cortés Meseguer, L., and Orozco Carpio, "Development of a Virtual Itinerary with HBIM and GIS," *The International Archives of the*

10. Primena u muzejima: GIS je koristan u muzejskoj sferi za upravljanje zbirkama, administraciju i dizajn izložbi. Omogućava vizualizaciju informacija na različite načine, poboljšavajući obrazovne i izložbene doživljaje za posetioce ¹²².

Gugl mape se mogu smatrati delom šireg ekosistema GIS tehnologija, posebno u smislu vizualizacije i osnovnih funkcionalnosti rada sa prostornim podacima. Umrežavanje i primena informaciono-komunikacionih tehnologija krajem 20. veka doneli su suštinske promene u načinu komunikacije i obrade podataka. Digitalne platforme i društvene mreže proširuju kulturne lokalitete u virtuelni prostor, ali istovremeno postavljaju izazove za institucije, koje moraju brzo prilagoditi svoje komunikacione strategije i upravljanje sadržajem. Upotreba algoritama za analizu sadržaja generisanog od strane korisnika, društvenih mreža i onlajn-recenzija postaje ključni alat za institucije koje žele da modeliraju zadovoljstvo posetilaca i predviđaju njihovo ponašanje. Dodatno, primena algoritama mašinskog učenja unapređuje analizu podataka i omogućava pružanje personalizovanih sadržaja korisnicima.

Kada govorimo o kulturnoj baštini, primarni cilj upotrebe tehnologija je očuvanje i unapređenje njenog razumevanja, dostupnosti i vrednovanja. Zašto, dakle, koristiti modele mašinskog učenja (ML) za klasifikaciju teksta? Klasifikacija teksta omogućava automatizaciju obrade i analize velikih količina tekstualnih podataka koji se prikupljaju iz raznovrsnih izvora, uključujući digitalne arhive, akademske radove, društvene mreže i turističke aplikacije. Ova tehnologija pruža odgovor na potrebu za brzim i efikasnim upravljanjem podacima, što direktno utiče na očuvanje i prezentaciju kulturne baštine.

U svetu u kojem količina dostupnih podataka eksponencijalno raste, tradicionalne metode obrade postaju nedovoljne. Modeli za klasifikaciju teksta nude rešenja za problem organizacije i pretrage ovih podataka, olakšavajući njihovo korišćenje za istraživanje i razvoj strategija očuvanja. Na primer, tekstualna klasifikacija može pomoći u identifikaciji i kategorizaciji digitalnih zapisa na osnovu njihovog sadržaja, te time olakšati institucijama da bolje razumeju strukturu i vrednost informacija.

Postoji mnogo različitih modela mašinskog učenja koji se koriste za klasifikaciju teksta, uključujući tradicionalne algoritme kao što su *Naive Bayes* i *Support Vector Machine* (SVM), ali i naprednije modele zasnovane na dubokim neuronskim mrežama, kao što su *Recurrent Neural Networks* (RNN) i *Transformers* (npr. BERT). Naive Bayes se često koristi za početne aplikacije klasifikacije teksta zbog svoje jednostavnosti i efikasnosti. Model koristi Bajesovu teorem sa pretpostavkom o nezavisnosti između prediktora, što ga čini pogodnim za osnovne zadatke klasifikacije. Support Vector Machine (SVM) pokazuje odlične rezultate kod binarnih i višeklasnih zadataka klasifikacije, posebno kada je u pitanju rad sa tekstualnim podacima s visokom dimenzionalnošću. Duboke neuronske mreže, poput *Long Short-Term Memory* (LSTM) mreža, omogućavaju bolju obradu tekstova sa složenim jezičkim obrascima, jer mogu zapamtiti duge nizove i kontekstualne informacije. Transformers modeli, kao što je *BERT* (Bidirectional Encoder Representations from Transformers), obeležavaju prekretnicu u obradi prirodnog jezika (NLP) zbog svoje sposobnosti da razumeju kontekst reči u oba smera, unapređujući preciznost klasifikacije.

Rad "Review of Automatic Text Summarization Techniques & Methods" autora Vidasari et al. (Widyassari) pruža sveobuhvatan pregled tehnika i metoda automatskog sažimanja teksta, analizirajući istraživanja objavljena od 2008. do 2019. godine. U radu je analizirano 85 publikacija

Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences (2023), <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-xxviii-m-2-2023-645-2023>.

¹²² George Dorter and Laurie Davis, "Bringing Geographic Information Systems (GIS) into the Museum World," *DigitalHeritage* (2013): 773, <https://doi.org/10.1109/DigitalHeritage.2013.6743843>.

iz časopisa i konferencija kako bi se identifikovali i analizirali različiti aspekti ove oblasti. Ključni nalazi iz rada su sledeći:

- Od 2015. godine primećuje se značajan porast istraživanja u oblasti automatskog sažimanja teksta, sa vrhuncem od 18 publikacija u 2018. godini.
- Korišćeni su i privatni i javni skupovi podataka, pri čemu su javni skupovi omogućili standardizaciju i poređenje rezultata među različitim istraživanjima.
- Uobičajene tehnike uključuju tokenizaciju, uklanjanje zaustavnih reči, lematizaciju (proces svođenja reči na njihov osnovni ili rečnički oblik (npr., "trčanje", "trči", "trčao" → "trčati") i *stemming* (proces skraćivanja reči uklanjanjem prefiksa i sufiksa kako bi se dobio njihov koren (npr., "trčanje" → "trč")), kako bi se poboljšala efikasnost algoritama za sažimanje.
- Najčešće korišćene karakteristike za sažimanje uključuju frekvenciju reči, dužinu rečenice, položaj rečenice i sličnost sa naslovom.
- Ekstraktivno sažimanje, koje uključuje izdvajanje ključnih rečenica iz originalnog teksta, dostiglo je zrelost, dok se istraživanja sve više usmeravaju ka apstraktivnom sažimanju, koje generiše nove rečenice sažimajući sadržaj.
- Najčešće korišćene metode evaluacije uključuju ROUGE metrike, koje mere preklapanje između generisanog sažetka i referentnog sažetka.
- Identifikovani izazovi uključuju rešavanje problema semantičke analize, redundancije (ponavljanje suvišnih informacija), dvosmislenosti i optimizacije algoritama za sažimanje.

Autori zaključuju da, iako je postignut značajan napredak u ovoj oblasti, postojeće metode i dalje imaju prostora za unapređenje, posebno u domenu apstraktivnog sažimanja i sažimanja u realnom vremenu. Preporučuju se dalja istraživanja koja bi se fokusirala na ove izazove kako bi se poboljšala efikasnost i efektivnost sistema za automatsko sažimanje teksta.¹²³

Kada institucije kulturne baštine primene neke od ovih modela za klasifikaciju i obradu teksta, stiču mogućnost da sistematizuju i analiziraju ogromne količine podataka u cilju boljeg razumevanja i donošenja odluka. Na primer, korišćenjem *BERT* modela za analizu povratnih informacija posetilaca ili komentara na društvenim mrežama muzeji mogu da identifikuju ključne teme i obrasce zadovoljstva ili nezadovoljstva posetilaca.

Nakon razmatranja pitanja zašto i kako modeli ML poboljšavaju klasifikaciju teksta, sledeći korak je razmatranje praktične implementacije ovih modela i izazova sa kojima se institucije suočavaju prilikom njihove upotrebe. Ovi izazovi mogu uključivati obradu nehomogenih podataka, etička pitanja vezana za privatnost i tačnost modela, kao i potrebu za kontinuiranim unapređenjem algoritama. U narednim redovima istražićemo različite metode za obuku i testiranje modela, primere njihove primene u realnim scenarijima, kao i buduće perspektive razvoja tehnologija klasifikacije teksta u domenu kulturne baštine.

Kulturna baština se oslanja na raznolike izvore podataka, uključujući tekstualne dokumente, slike, 3D modele, audio i video zapise. Ovi podaci često potiču iz različitih perioda, formatirani su na različite načine i prikupljeni iz različitih izvora. Obrada nehomogenih podataka predstavlja izazov

¹²³ Widyassari, Adhika Pramita, Supriadi Rustad, Guruh Fajar Shidik, Edi Noersasongko, Abdul Syukur, Affandy Affandy, i De Rosal Ignatius Moses Setiadi. 2022. „Review of Automatic Text Summarization Techniques & Methods“. *Journal of King Saud University - Computer and Information Sciences* 34 (4): 1029–46.
<https://doi.org/10.1016/j.jksuci.2020.05.006>.

zbog potrebe za standardizacijom i integracijom tih podataka u jedinstveni sistem za analizu. Zašto je to bitno? Bez rešavanja izazova obrade nehomogenih podataka, teško je stvoriti pouzdane modele mašinskog učenja koji mogu precizno analizirati i klasifikovati podatke. Institucije kulturne baštine često se suočavaju sa problemom povezivanja i objedinjavanja ovih različitih podataka čiji je cilj stvaranje celovitog uvida u stanje i vrednost kolekcija. Standardizacija i kvalitetna obrada omogućavaju preciznije rezultate analiza, čime se olakšava donošenje odluka o očuvanju i upravljanju kulturnim resursima.

Sa sve većom upotrebom tehnologija mašinskog učenja, institucije koje se bave kulturnom baštinom moraju se baviti etičkim pitanjima i zaštitom privatnosti. Prikupljanje i analiza podataka posetilaca, kao i korišćenje podataka sa društvenih mreža, otvaraju pitanja vezana za privatnost i prava pojedinaca. Nepoštovanje etičkih standarda može rezultirati narušavanjem poverenja javnosti i pravnim posledicama, što bi ugrozilo reputaciju institucija. Osiguravanje zaštite podataka je ključno za održavanje poverenja posetilaca i učesnika u procesima očuvanja kulturne baštine. Pored toga, etički pristupi omogućavaju održivu primenu tehnologija u skladu sa zakonima o zaštiti podataka, što pomaže institucijama da zadrže integritet svojih operacija.

Modeli mašinskog učenja koriste se za obradu, analizu i predikciju zasnovanu na prikupljenim podacima. Međutim, bez stalnog unapređivanja i evaluacije algoritama, modeli mogu postati zastareli ili neprecizni usled promena u podacima ili načinu na koji se koriste. Održavanje visoke tačnosti modela direktno utiče na kvalitet odluka donetih na osnovu tih modela. U kontekstu kulturne baštine, to znači da se odluke o očuvanju, prezentaciji i upravljanju resursima moraju oslanjati na pouzdane rezultate. Stalno unapređivanje algoritama pomaže u prilagođavanju novim vrstama podataka, poboljšanju efikasnosti obrade i smanjenju rizika od grešaka. Institucije moraju imati strategije za redovno treniranje i testiranje modela kako bi osigurale njihovu dugotrajnu relevantnost i upotrebljivost.

Kada prepoznaju razloge zašto su obrada nehomogenih podataka, etička pitanja i tačnost modela važni, institucije kulturne baštine mogu preduzeti konkretne korake za prevazilaženje problema koje pomenuta pitanja izazivaju. To uključuje primenu naprednih tehnika za standardizaciju podataka, razvoj etičkih smernica i politika privatnosti, kao i integraciju iterativnog pristupa razvoju i testiranju algoritama.

Razvoj naprednih tehnoloških rešenja za obradu velikih količina podataka omogućava dublju analizu informacija koje posetioци ostavljaju na digitalnim platformama. *Big Data* pristupi omogućavaju prikupljanje i sistematizaciju velikog broja korisničkih komentara, dok algoritmi mašinskog učenja doprinose njihovoj automatskoj kategorizaciji, prepoznavanju ključnih tema i detekciji emocionalnog tona izraženih stavova. Ove tehnologije, u kombinaciji sa adekvatnom softverskom infrastrukturom, stvaraju osnovu za primenu analize sadržaja kao metodološkog okvira u istraživanju percepcije kulturnih lokaliteta. Na taj način, analiza sadržaja postaje ne samo sredstvo za interpretaciju pojedinačnih komentara, već i alat za razumevanje šireg narativa koji se oblikuje kroz digitalnu interakciju posetilaca sa lokalitetima sa Unesco liste.

Primena naprednih tehnoloških rešenja u analizi kulturne baštine omogućila je obuhvatniju obradu podataka i dublje razumevanje interakcija između posetilaca i kulturnih lokaliteta. *Big Data* pristupi, algoritmi mašinskog učenja i softverska infrastruktura pružaju temelje za analizu obrazaca ponašanja posetilaca, interpretaciju digitalnih tragova i razumevanje novih načina na koje se kulturno-istorijske vrednosti prepoznaju i oblikuju u savremenom društvu. Međutim, tehnološke mogućnosti same po sebi nisu dovoljne – ključno je razviti model koji integriše ove tehnologije u svrhu prepoznavanja univerzalnih vrednosti baštine. Stoga, naredno poglavlje razmatra metodološki okvir za analizu digitalnog nasleđa i korisničkog iskustva, pri čemu se uvažavaju i institucionalni i participativni aspekti interakcije s baštinom u digitalnom okruženju.

VI. Model prepoznavanja univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti uz pomoć primene koncepta velikih podataka i IKT

Predmet istraživanja obuhvata digitalno nasleđe, shvaćeno kao niz praksi i efekata povezivanja sa prošlim iskustvima putem internetskog okruženja. Težište je na tumačenju društvenog i kulturnog značaja koji takve interakcije proizvode. Analiza se razvija u dva pravca: s jedne strane razmatra se institucionalno vrednovanje baštine i mehanizmi njenog prenošenja, dok se s druge strane istražuju doživljaji i percepcije posetilaca određenog lokaliteta. Prema zapažanju D. Bulatovića, integralni pristup baštini zahteva sagledavanje svih slojeva svedočanstava o o nasleđu¹²⁴, što ukazuje na potrebu da se u savremene rasprave uključe i impresije i stavovi publike, formirani kroz različite društvene mreže kao produžetak njihovog neposrednog susreta sa baštinom. Sa stanovišta novih komunikacija i informaciono-komunikacionih tehnologija, svako mesto na svetu može postati centar. Po rečima T. Šole, novo bogatstvo muzeja može se nazvati zbirnim imenom *informacione sposobnosti*, a ta sposobnost podrazumeva i količinu i kvantitet informacija.¹²⁵

Kako fenomen ima dva aspekta, bilo je potrebno prići iz oba smera. Korišćenje *bottom-up* i *top-down* pristupa istovremeno u istraživanju donosi brojne prednosti i pruža sveobuhvatniji pogled na predmet istraživanja. Kada ga osvetlimo svetlima heritologije, *bottom-up* pristup označava metodološki okvir koji stavlja u fokus lokalne zajednice, njihove potrebe, znanja i perspektive u procesima očuvanja, interpretacije i upravljanja kulturnom baštinom. Zasniva se na uključivanju širokog spektra zainteresovanih strana, naročito onih koji su direktno povezani s baštinom, i omogućava da oni aktivno učestvuju u donošenju odluka i razvoju projekata. U praksi ovo može značiti, na primer, aktivno uključivanje lokalnog stanovništva u mapiranje kulturnih dobara, radioničke aktivnosti za interpretaciju baštine ili donošenje odluka o turističkom razvoju određenog područja. Ovaj pristup ima poseban značaj u zaštiti nematerijalne kulturne baštine, gde su lokalne zajednice ključni nosioci znanja i veština. Na teorijskom nivou, *bottom-up* pristup često se suprotstavlja *top-down* modelima, koji su karakteristični za centralizovane institucije i birokratski aparat, a koji mogu zanemariti specifičnosti i stvarne potrebe zajednica. *Top-down* pristup odnosi se na metodološki i upravljački okvir u kojem se odluke o očuvanju, interpretaciji i upravljanju kulturnom baštinom donose na centralizovanom nivou, najčešće od strane državnih institucija, međunarodnih organizacija, stručnjaka i drugih autoriteta, bez značajnijeg učešća lokalnih zajednica. U praksi, *top-down* pristup često se viđa u projektima koje sprovode organizacije poput Uneska ili nacionalnih zavoda za zaštitu spomenika, gde se prioritet daje globalnim ili nacionalnim interesima. Na primer, uključivanje lokaliteta na Listu svetske baštine često uključuje standardizovanu proceduru i usklađivanje sa međunarodnim smernicama, dok se lokalne zajednice mogu smatrati sekundarnim akterima u procesu. Iako *top-down* pristup ima svoje mesto, savremeni heritolozi teže ka ravnoteži između *top-down* i *bottom-up* modela kako bi se osigurala održivost i inkluzivnost u upravljanju kulturnom baštinom.

Kombinacija ova dva pristupa dovodi do sinergijskog efekta, gde se snage jednog pristupa komplementarno dopunjuju slabosti drugog. Na taj način moguće je dobiti sveobuhvatan uvid u istraživački problem. *Bottom-up* pristup se fokusira na detalje, individualne komponente i njihove interakcije, dok *top-down* pristup daje makro perspektivu, posmatrajući širu sliku i strukturu sistema. Zajedno, oni omogućavaju dublje razumevanje kompleksnosti problema. *Bottom-up* pristup je stoga korišćen za istraživanje utisaka korisnika, dok je *top-down* pristup korišćen za analizu institucionalnih stavova. Time se povećava validnost, objektivnost i pouzdanost istraživanja. *Bottom-up* pristup omogućava prikupljanje detaljnih i empirijskih podataka sa terena i korišćenje sekundarnih izvora

¹²⁴ Dragan Bulatović, 2023. „Kakav beše Muzej Srba u Hrvatskoj ili kako danas o njemu govoriti? Studija slučaja nekritičkog muzeja“. *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme* 6 (1): 201–11.

¹²⁵ Tomislav Šola, 2002. *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznanimi*. Biblioteka Marketing. Beograd: Clio. https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr_latn/bib/brdvp/183088647.

podataka, dok *top-down* pristup osigurava da se ti podaci analiziraju u kontekstu šireg teorijskog okvira i strategija. Ova kombinacija povećava objektivnost i osigurava da zaključci budu zasnovani na čvrstim temeljima. *Bottom-up* pristup omogućava identifikaciju obrazaca i trendova koji se javljaju na mikro nivou i pokriva nivo korisnika, dok *top-down* pristup omogućava identifikaciju globalnih trendova i strukturnih obrazaca i pokriva nivo institucija. Upravo zbog prirode istraživačkog problema i pitanja da li će na kraju oba obrasca dovesti do istih zaključaka, odabrana je paralelna primena oba modela.

Hodžkinova i Radstounova (Hodgkin, K., Radstone, S.) najpre ističu stav da „pamćenje, dakle... nije vezano za individuu koja je doživela određeni događaj; ono se raspaja i prenosi na buduće generacije. Ali proces prenosa menja i sećanja: roditelji koji dele svoja sećanja otkrivaju da se sećanja menjaju.”¹²⁶ U svom istraživanju potom autorke pružaju odgovor na pitanje kako utisci koje posetioци dele međusobno preko servisa Gugl mape utiču na lično tumačenje onoga što vide tokom poseta lokacijama i kako uspostaviti vezu između nasleđa i njihovih očekivanja, potreba, znanja i interesovanja. Postavlja se pitanje kako struktura onlajn-preporuka data preko servisa Gugl mape utiče na dobijanje tumačenja u skladu sa našim afinitetima i u kojoj meri i na koji način usmerava našu pažnju i aktivnosti. Ovde se oslanjamo na Bajesovu teoremu iz Teorije verovatnoće, koja se koristi pri računu sa uslovljenom verovatnoćom i kaže da ažuriranjem naših početnih ubeđenja novim objektivnim informacijama dobijamo novo i unapređeno uverenje. Istražuje se da li ovo znači da sa svakim novim utiskom i preporukom unetim preko društvenih mreža i modernih komunikacionih metoda utičemo na dobijanje novog i unapređenog iskaza koji doprinosi postizanju cilja. Ovo pitanje zasnovano je na nizu hipoteza i ostalo je otvoreno za neočekivane nalaze koje su mogle da podstaknu dodatna istraživanja.

Hipoteze su sledeće:

H1: Institucionalna valorizacija baštine i korisničko iskustvo u njenoj upotrebi zasnovani su na istim kriterijumima.

H2: Utisci koje korisnici prenose jedni drugima putem sistema utisaka na Gugl mapama deo su prostora istorijskog grada ili turističke lokacije.

H3: Putem veb servisa namenjenih ostavljanju utisaka moguće je uspostaviti dvosmernu komunikaciju između posetilaca i institucija odgovornih za zaštitu i valorizaciju materijalne kulturne baštine.

Uzimajući u obzir kompleksnost predmeta istraživanja, neophodan je bio interdisciplinarni pristup koji je kombinovao različite metode primenjene na različite delove rada i istraživanja. Osnovni metod korišćen u istraživanju bio je hipotetičko-deduktivni, započet formiranjem osnove postulata – iskustva stečena kontaktom sa društvenom realnošću povezanom sa materijalnim kulturnim nasleđem. Pored toga, korišćena je i komparativna analiza, koja je bila bitna za poređenje različitih karakteristika objekata, fenomena i događaja kako bi se utvrdile njihove sličnosti i razlike. Empirijska građa je prikupljena preuzimanjem javno dostupnih korisničkih recenzija s Gugl mapa za reprezentativne Unesco lokalitete u Srbiji i Crnoj Gori, a zatim je, u okviru holistički postavljene studije slučaja, podvrgnuta analizi sadržaja. Odabrana metoda uzima u obzir da posetioци unapred planiraju svoja putovanja i istražuju gde, kada i kako da posete mesta od interesa, oslanjajući se uglavnom na sveprisutne Gugl usluge, uključujući mape. Štaviše, utisci ostavljeni na Gugl mapama su trajni, pa se njihova distribucija tokom vremena može pratiti od pokretanja Gugl mapa 2005. godine do danas. Pored toga, Gugl prevodilac je integrisan u servis Gugl mape, tako da svaki korisnik-posetilac može da napiše svoje utiske na svom maternjem jeziku, dok čitaoci recenzija mogu

¹²⁶ Katharine Hodgkin and Susannah Radstone, eds., *Contested Pasts: The Politics of Memory*, 1st ed. (Routledge, 2023), 27, <https://doi.org/10.4324/9780203391471>.

istovremeno da ih čitaju na svom maternjem jeziku ili da ih prevode na engleski. Prilikom pregledanja mapa, sistem predlaže mesta za posetu, prikazuje fotografije koje su korisnici snimili na toj lokaciji i predstavlja svoje utiske o istorijskom gradu ili znamenitosti. Svaki posetilac koji je bio na određenoj lokaciji (provera se radi putem upoređivanja geokoordinate lokacije na kojoj se nalazi posetilac i lokacije znamenitosti) može da postavi komentar na znamenitost i lokaciju. Taj komentar je vezan za Gugl nalog posetioca (nije anoniman) i prilikom postavljanja komentara posetilac ocenjuje znamenitost pomoću zvezdica (jedna zvezdica je najlošija ocena, pet zvezdica je najveća ocena), ima mogućnost da ostavi komentar, kao i da doda fotografije lokacije. Sistem ostavljanja utisaka je dostupan i putem aplikacije na mobilnom telefonu, tako da fotografije koje su snimljene mogu odmah da se učitaju u formu unosa, čime je ceo proces znatno olakšan. Servis je dostupan preko svake vrste uređaja i aplikacije za mobilne telefone i time pogodan za posetioce koji su stalno u pokretu.

Ove posetioce možemo svrstati u u kategoriju svesnih *mindful* posetilaca u skladu sa definicijom koju su dale Elen Langer i Alison Pajper (Langer, E., Piper, A.)¹²⁷. Moscardo (Moscardo) ističe važnost interpretacije za osiguranje kvaliteta iskustva turista na kulturno-istorijskim lokalitetima, te argumentuje da uspešna interpretacija igra ključnu ulogu kako u učinkovitom upravljanju i očuvanju takvih lokaliteta, tako i u promociji održivog turizma. Autor uvodi koncept svesnosti (*mindfulness*) i opisuje njegovu primenu u razvoju modela za učinkovitu interpretaciju na kulturno-istorijskim lokalitetima, uz pružanje skupa principa za ovakav dizajn. Naglašava se da *mindfulness* predstavlja integrativni koncept koji može unaprediti kvalitet iskustava posetilaca i uspostavljanje održive veze između turizma i kulturne baštine.¹²⁸ Uzimajući to u obzir, kao i činjenicu da posetioци svesno ostavljaju utiske, postavljaju pitanja, fotografišu određene delove lokaliteta i daju povratnu informaciju o tome putem Gugl mapa, možemo ih smatrati pravim komunikacijskim obrascem. Kako je istakao M. Tuđman: „Komunikacijski obrazac ima dvostruku ulogu. On je forma za to kako izveštavati o nečemu kao što je ujedno i izveštaj o nečemu.”¹²⁹ U slučaju Gugl mapa, on je standardizovan od strane Gugla i u toj meri i ovisan o politici i namerama te kompanije.

Analiza sadržaja ilustruje pristup *bottom-up*, tačnije omogućava pristup mudrosti posetilaca i građanstva, jer je, u osnovi, način organizovanja podataka za izgradnju sistematskog zapisa društvene komunikacije. Pod analizom sadržaja podrazumeva se istraživački postupak kojim se nastoji izgraditi sistemska iskustvena evidencija o društvenoj komunikaciji¹³⁰. Analiza sadržaja najviše se bavi analizom sekundarne građe – one koja nije nastala za potrebe istraživanja, već potpuno nezavisno od nje. Jedna od njenih primena je proučavanje različitih sadržaja; u konkretnom slučaju, komentari korisnika na Unesko lokalitetima. API¹³¹ sistem i usluga *Outscraper* korišćeni su za izdvajanje i obradu recenzija na sveobuhvatan i relevantan način kako bi se svi podaci koji su u vezi sa samim komentarima očuvali u svojoj originalnoj formi. Analiza sadržaja, inkorporisana u holistički postavljen dizajn studije slučaja, služi kao interdisciplinarni interpretativni okvir koji omogućava da se očuvaju celovitost i jedinstveni karakter posmatranog fenomena. Komentari na Gugl mapama predstavljaju oblik društvene komunikacije i sastoje se od nekoliko elemenata: pošiljaoca poruke, same poruke, primaoca poruke, smera, odredišta poruke, efekata poruke, kanala prenosa poruke i cilja poruke. Kroz uporednu tabelu strukture komentara na Gugl mapama i društvene komunikacije (Tabela 3.) jasno vidimo sve elemente društvene komunikacije u komentarima na Gugl mapama, koji omogućavaju njeno precizno praćenje i mapiranje.

¹²⁷ Ellen J. Langer and Alison Piper, “Television from a Mindful/Mindless Perspective,” *Applied Social Psychology Annual* 8 (1988): 247–260

¹²⁸ Gianna Moscardo, “Mindful Visitors: Heritage and Tourism,” *Annals of Tourism Research* 23, no. 2 (1996): 376–397, [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00068-2](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00068-2).

¹²⁹ Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije* (Biblioteka Izabrane teme, Zavod za kulturu Hrvatske, 1983).

¹³⁰ Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji* (Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa, 2017).

¹³¹ API je skraćenica od *Application Programming Interface* i predstavlja skup definisanih pravila koja omogućavaju komunikaciju između različitih računarskih aplikacija. Izvor: <https://raf.edu.rs/citaliste/sta-je-api-i-za-sta-se-koristi/>

Tabela 3. Poređenje elemenata društvene komunikacije sa elementima komentara na Gugl mapama

Elementi društvene komunikacije	Elementi komentara na Gugl mapama
Pošiljalac poruke	Author_link, author_title, author_id, author_image
Poruka	Review_text, review_img_url, review_img_urls
Primalac poruke	Name, google_id, place_id
Smer poruke	Od autora ka lokaciji, uz postojanje mogućnosti odgovora
Odredište poruke	Location_link
Efekat poruke	Owner_answer, review_likes
Kanal prenosa poruke	Internet
Cilj poruke	Procenjuje se na osnovu sadržaja poruke, tj. teme i njene vrednosne usmerenosti.

Klasifikacija jedinica analize je osnova analize sadržaja, gde su jedinice entiteti koje istraživači izdvajaju u komunikacionim sadržajima. U ovom slučaju, jedinica je sam komentar, odnosno pasus koji se sastoji od nekoliko rečenica, često samo od jedne rečenice ili čak jedne reči, a od trenutka uvođenja smajlija moguće je da komentar čini i samo ta grafema. Prilikom izvoza podataka sa Gugl mape u samoj strukturi baze podataka za svaki komentar pronalazimo sledeće elemente sa ciljem obezbeđivanja potpunosti i relevantnosti podataka:

- name – ime lokacije na Gugl mapama;
- Gugl_id – jedinstveni identifikator lokacije;
- location_link – link ka lokaciji;
- reviews_link – link ka utiscima korisnika;
- rating – ocena recenzije;
- review_id – jedinstveni identifikator recenzije;
- author_link – link ka profilu autora na Gugl mapama;
- author_title – naslov stranice profila autora;
- author_id – jedinstveni identifikator autora;
- author_image – link slike sa stranice profila autora;
- review_text – tekst recenzije;
- review_img_url – link slike iz recenzije;
- owner_answer – tekst odgovora vlasnika;
- owner_answer_timestamp – vremenska oznaka kada je vlasnik odgovorio;
- owner_answer_timestamp_datetime_utc – vrednost datuma i vremena kada je vlasnik odgovorio;
- review_link – link ka recenziji;
- review_rating – ocena recenzije;
- review_timestamp – vremenska oznaka kada je recenzija napravljena;
- review_datetime_utc – vrednost datuma i vremena kada je recenzija napravljena.
- review_likes – broj svidanja na recenziji;
- reviews_id – jedinstveni identifikator recenzija mesta

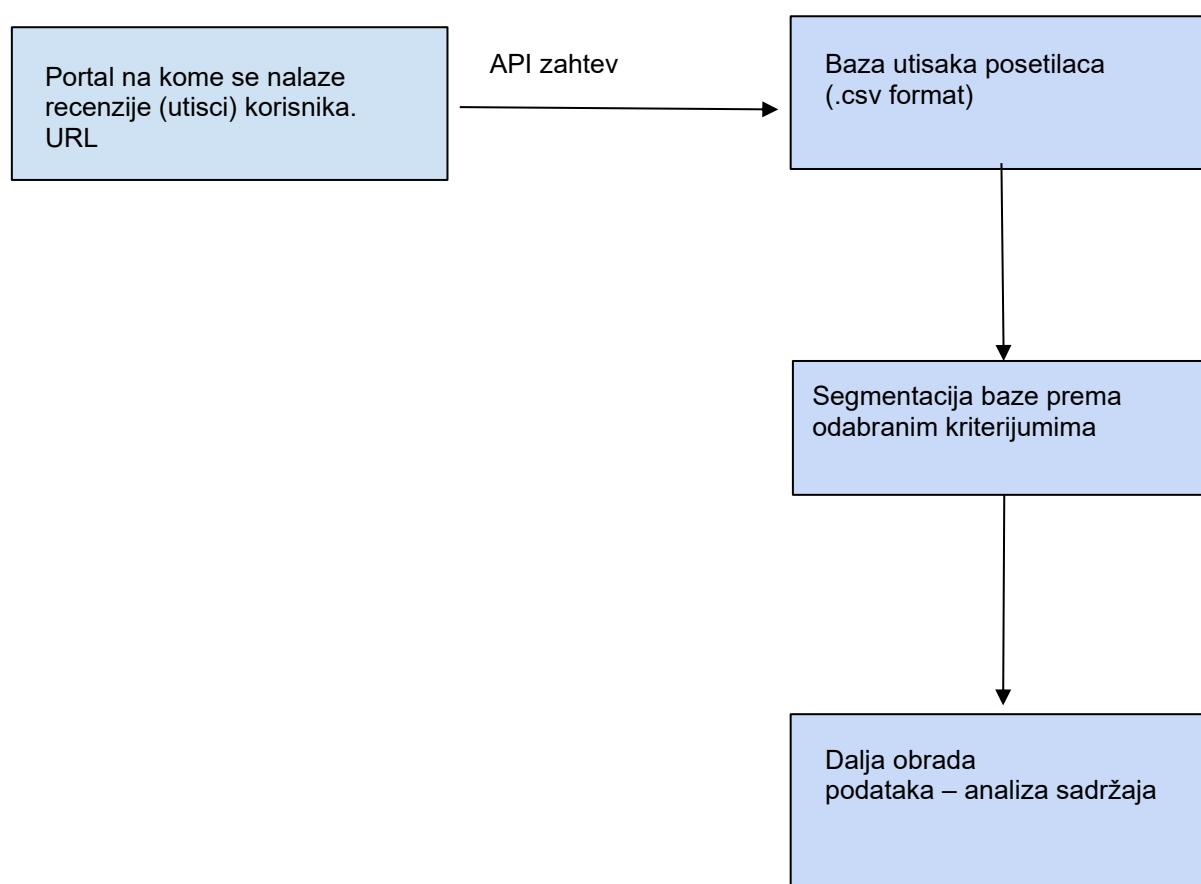
U praksi, zapis jednog komentara na Gugl mapama možemo pogledati u Tabeli 4.

Tabela 4. Tehnički zapis Gugl komentara

Name	Mramorje
google_id	0x4759b2f8185b5123:0xe3068d9f24f445ed
place_id	ChIJ1FbGPiyWUcR7UX0JJ-NbuM
location_link	https://www.google.com/maps/place/Mramorje/@43.9577707,19.4305505,14z/data=!4m8!1m2!2m1!1sMramorje!3m4!1s0x4759b2f8185b5123:0xe3068d9f24f445ed!8m2!3d43.9577707!4d19.4305505
reviews_link	https://search.google.com/local/reviews?placeid=ChIJ1FbGPiyWUcR7UX0JJ-NBuM&q=* &authuser=0&hl=en&gl=US
Reviews	134
Rating	4,4
review_id	ChdDSUhNMG9nS0VJQ0FnSURVcDRpNF9nRRAB
author_link	https://www.google.com/maps/contrib/113447527244190630943?hl=en-US
author_title	Gabrijela Mitic
author_id	113447527244190630943
author_image	https://lh3.googleusercontent.com/a/ACg8ocLIZaj_ZmlUfOygLk3v8w5gLfrhb7ZqgQ93f549NFSK=s120-c-rp-mo-br100
review_text	(Translated by Google) Significant site, but lacks more information, supporting content... all in all, untapped potential. (Original) Značajno mesto, ali nedostaje više informacija, prateći sadržaj... sve u svemu, neiskorišćen potencijal.
review_img_url	
review_img_urls	
review_photo_ids	
owner_answer	
owner_answer_timestamp	
owner_answer_timestamp_datetime_utc	
review_link	https://www.google.com/maps/reviews/data=!4m8!1m6!2m5!1sChdDSUhNMG9nS0VJQ0FnSURVcDRpNF9nRRAB!2m1!1s0x0:0xe3068d9f24f445ed!3m1!1s2@1:CIHM0ogKEICAgIDUp4i4_gE%7CCgwI5-DK6wUQgLSB4wI%7C?hl=en-US
review_rating	3
review_timestamp	1567797351
review_datetime_utc	09/06/2019 19:15:51
review_likes	0
reviews_id	-2087825662580341267

Za svaki komentar možemo da pratimo svaki od elemenata društvene komunikacije i u bilo kom trenutku dođemo do konkretnog elementa komunikacije. Pored navedenog, dostupni su i sumarni podaci, koji se odnose na određenu lokaciju, a tiču se: ukupnog broja komentara, prosečne ocene, ukupnog broja svake od ocena, kao i podaci poput *review_questions_Visited on*, *review_questions_Wait time*, *review_questions* i *review_questions_Reservation recommended*. Oni se odnose na mogućnosti posetilaca da postavljaju pitanja, kao i mogućnosti da vlasnik lokacija i ostali posetioči odgovaraju na postavljena pitanja.

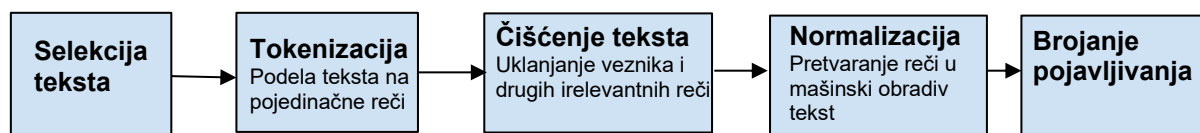
Da bismo izračunali frekvenciju reči u navedenim iskazima, prvo treba izvući sve recenzije korisnika sa odabrane platforme. Šematski prikaz procesa je prikazan u Ilustraciji 7.:

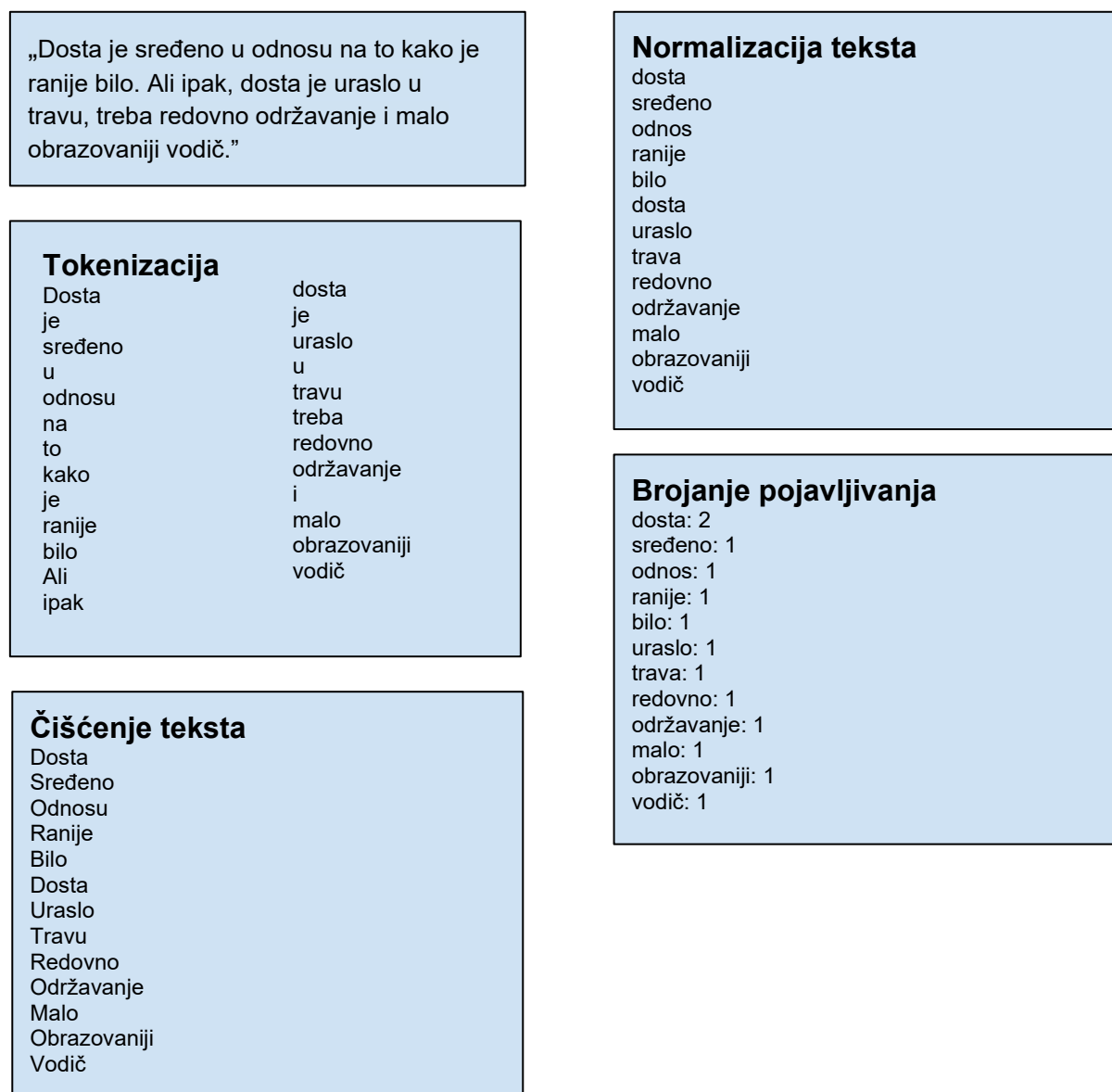
Ilustracija 7. Šematski prikaz izvlačenja recenzija korisnika sa odabrane platforme

Nakon toga treba obraditi tekst, uraditi analizu sadržaja i izvući reči koje se koriste. U ovom slučaju, treba obratiti pažnju na korake (Ilustracija 8.) kao što su: tokenizacija (podela iskaza na pojedinačne reči), čišćenje teksta (uklanjanje veznika i drugih reči koje nisu relevantne za brojanje (npr. padeži)), normalizacija (pretvoriti reči u mala slova radi konzistentnosti i prevesti sve na isti jezik) i na kraju brojanje pojavljivanja – frekvencija (izbrojati koliko puta se svaka reč pojavljuje).

Šema prikaza ovog dela procesa je prikazana u Ilustraciji 9.:

Ilustracija 8. Šematski prikaz tokenizacije i normalizacije teksta

Ilustracija 9: Prikaz procesa tokenizacije i normalizacije teksta

Kada se obrađuju svi komentari po ocenama, onda se svi oni zajedno posmatraju kao jedan veliki tekst sastavljen od niza rečenica i primenjuje se isti postupak. Prilikom normalizacije teksta, kada postoje komentari na različitim jezicima, posebnu pažnju je potrebno obratiti na prevode reči i njihovu normalizaciju. Upravo zbog toga je najbolje rešenje konzistentno koristiti samo jedan servis, koji je i integrisan u sistem, jer on prevodi dosledno i uvek na isti način. Kod nekih reči, npr. kod engleske reči *beautiful*, kada se prevodi sa engleskog na srpski jezik, prevod je *lepa*, a kada se reč *prelepa* prevodi istim servisom sa srpskog na engleski, prevod je takođe *beautiful*. Rešenje takve situacije leži u grupisanju reči po sličnosti i normalizaciji, u smisli da se *lepo* i *prelepo* koriste kao oznake za istu reč. Važno je naglasiti da se prikazana šema i postupak mogu koristiti nevezano za

platformu na kojoj se nalaze utisci korisnika sve dok postoji način da se kroz API izvuku velike količine podataka. Putem *Outscraper* servisa moguće je izvući recenzije sa platformi kao što su: *Facebook*, *YouTube* komentari, *TripAdvisor*, *Booking*, *AirBnB*, *Expedia* i sl. Sam model suštinski ne zavisi od platforme sa koje se uzimaju podaci.

Analiza sadržaja zasnovana na sekundarnim digitalnim tragovima donosi čitav niz mogućnosti, ali i metodoloških ograničenja koja valja jasno osvestiti. Prvo, obuhvat i nenametljivost predstavljaju značajnu prednost ovakvog pristupa: raspoložemo velikim brojem spontanih iskaza posetilaca, prikupljenih bez reaktivnog pritiska istraživača. Ipak, reprezentativnost je ograničena, jer se oslanjamo isključivo na korisnike Google Mapa i time preuzimamo rizik samoselekcione pristrasnosti. Drugo, dijahronijska perspektiva omogućava praćenje promena stavova tokom dužeg vremenskog perioda (u našem slučaju 2005–2022), što obezbeđuje longitudinalni uvid u evoluciju percepcije kulturnih dobara. Međutim, algoritamske izmene prikaza recenzija na platformi mogu retroaktivno uticati na vidljivost starijih komentara, čime se izvorni kontinuitet narušava. Treće, komparabilnost je olakšana ujednačenom strukturom zapisa (preuzetih putem API-ja), pa se lokaliteti mogu direktno porediti prema istim metrikama. S druge strane, neravnomeran broj recenzija po lokalitetu onemogućava upotrebu identičnih statističkih pragova i otežava direktnu uporedivost manjih i većih uzoraka. Četvrto, dubinsko razumevanje dobija se kvalitativnim čitanjem tematskih klastera koji razotkrivaju implicitne vrednosti i emocije posetilaca. Ipak, odsustvo demografskih podataka u ovim sekundarnim tragovima ne dopušta diferenciranje stavova prema polu, generaciji ili obrazovanju, pa se pojedinačne razlike mogu samo pretpostavljati, a ne pouzdano dokazati. Peto, troškovna efikasnost je nesporno visoka, jer se istraživanje oslanja na već postojeće digitalne zapise, čime se izbegavaju terenski troškovi i logistički napor. Ipak, pošto istraživač nema mogućnost da ispitanicima postavi dopunska pitanja, određena pojašnjenja ili motivacijski konteksti ostaju nedostupni, što može ograničiti interpretativnu dubinu nalaza. Samo kritičko sagledavanje navedenih prednosti i ograničenja potvrđuje da analiza sekundarnih digitalnih tragova nije sveobuhvatni metod, već pragmatičan kompromis kojim se optimizuje odnos između širine uzorka, dostupnosti podataka i analitičke dubine.

Kao ulaz sa druge strane, od *top-down* su korišćeni zvanični Unesco izveštaji koji su vezani za odabrane lokacije, ali i kriterijumi po kojima su lokacije uvrštene na Listu svetske kulturne baštine. Unesco je međunarodno priznata organizacija sa dugogodišnjom tradicijom i autoritetom u oblasti zaštite i promocije kulturne baštine. Izveštaji i dokumenti koje Unesco objavljuje temelje se na rigoroznim istraživanjima i ekspertizama, što ih čini pouzdanim izvorima. Ovaj kredibilitet pruža čvrst temelj za istraživanje, kojem je nužna ova vrsta institucionalnih podataka. Pored toga, Unesco izveštaji često koriste standardizovane metodologije i kriterijume za procenu i dokumentovanje kulturne baštine. Ova standardizacija omogućava konzistentnost i uporedivost podataka. Podaci iz Unesco izveštaja često se koriste za donošenje politika i strategija na međunarodnom, nacionalnom i lokalnom nivou. Korišćenjem ovih podataka u modelima prepoznavanja kulturno-istorijskih vrednosti donosioci odluka mogu razviti bolje informisane i ciljanije politike zaštite i promocije kulturne baštine.

Kvalitativna analiza i mapiranje nalaza na Unesco kriterijume prikazuju kako su narativni podaci iz onlajn recenzija posetilaca pretvoreni u indikatore pogodne za upoređivanje sa kriterijumima (i–vi). Metod kombinuje deduktivni („top-down“) okvir zasnovan na *Operativnim smernicama Konvencije o svetskoj baštini*¹³² i induktivni („bottom-up“) pristup koji otkriva teme što spontano izranjaju u diskursu posetilaca. Svaki kriterijum raščlanjen je u proverljive indikatore (npr. K-II „razmena vrednosti“ → leksički signali *venecijanska*, *mletačka*, *gotička*; K-IV „primer arhitekture“ → *utvrđenje*, *gradnja*, *stil*). Induktivno otvoreno kodiranje omogućilo je pojavu novih kategorija – npr. „fotogeničnost“ ili „pristupačnost osobama sa invaliditetom“ – koje se naknadno

¹³² UNESCO. 2024. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

procenjuju doprinose li nekom kriterijumu. Ukupno 22.097 ocena posetilaca i 8394 utisaka preuzete su preko Outscraper-a (januar 2022 – mart 2024) i uklonjeni su duplikati. U obradi jezika *token* predstavlja najmanji element na koji algoritam reaguje¹³³. Primenjen je standardni *word-level* pristup: svaka reč odvojena razmakom ili interpunkcijom postaje zaseban token, dok su emodžiji pretvoreni u deskriptore¹³⁴. Recenzije čija je najduža rečenica imala < 5 tokena (npr. „Prelepo!“, „Super“) odbačene su, jer su pilot-analize pokazale da takvi iskazi retko nose semantičke signale relevantne za kriterijume (manje od 2 %), dok ih duže rečenice sadrže u ≈ 47 %. Time su jedno-rečeni i izrazito kratki komentari izostavljeni, a odnos signal–šum značajno poboljšan. Pilot-podskup (15 % korpusa) nezavisno su kodirala dva istraživača prema indikatorima (deduktivni sloj) i kreirala nove kodove (induktivni sloj). Cohenov $\kappa = 0,81$ ukazuje na visoku saglasnost; sporna mesta rešena su diskusijom i preciziranjem definicija kodova. Konačni repertoar: 73 primarna koda, grupisana u 17 kategorija i objedinjena u pet tematskih jezgara (Tabela 5).

Tabela 5. Struktura kvalitativnog kodnog okvira

1. Autentičnost i integritet	
Kategorija	primarni kodovi
1.1 Materijalna autentičnost	originalni zidovi; patina; rekonstruisani delovi; kvalitet kamenoreza; autentični materijali
1.2 Duhovna/autentična atmosfera	spiritualna atmosfera; tišina i mir; religijski kontinuitet; emocionalni doživljaj
1.3 Kontinuitet tradicije	živuća tradicija; lokalne ceremonije; kulturna memorija; narodni običaji
2. Istorijska i umetnička vrednost	
Kategorija	primarni kodovi
2.1 Arhitektonske karakteristike	fortifikacija; proporcije; stil gotika; stil romanika; inženjerska genijalnost
2.2 Likovna umetnost i freske	freske očuvane; freske oštećene; ikonografija; boje i pigmenti; reljefi

¹³³ Manning, Christopher D., and Hinrich Schütze. 1999. *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. Cambridge, MA: MIT Press.

¹³⁴ Jurafsky, Daniel, and James H. Martin. 2023. *Speech and Language Processing*. 4th ed., draft. Stanford: Stanford University.

2.3 Kulturne razmene/uticaji	venecijanski uticaj; vizantijski uticaj; otomanski uticaj; sinteza stilova
2.4 Hronologija i stratigrafija	slojevi gradnje; datiranje; arheološka iskopavanja; interpretacija epoha
Funkcionalnost i interpretacija	
kategorija	primarni kodovi
3.1 Edukativni sadržaji	info table; vodiči uživo; AR aplikacija; muzejska postavka
3.2 Pristupačnost (OSI)	rampe; taktilne staze; audio vodič; pristup kolicima
3.3 Digitalni vodiči i signalizacija	QR kodovi; interaktivni displeji; multimedijalni vodič; aplikacija
Posetilačko iskustvo i infrastruktura	
kategorija	primarni kodovi
4.1 Estetika i fotogeničnost	panoramski pogled; zlatni sat; instagramabilno; slikovito okruženje
4.2 Gužve i atmosfera	gužva; mirno; buka turista; redovi na ulazu
4.3 Usluge i sadržaji	suvenirnica; toaleti; parking; kafe; putokazi
4.4 Sigurnost i čistoća	čistoća; vandalizam; osvetljenje; klizave površine
Održivost i upravljanje	
kategorija	primarni kodovi

5.1 Zaštita i konzervacija	restauracija u toku; zaštitne ograde; konzervatorski radovi; preventivna zaštita; monitoring stanja
5.2 Lokalna zajednica i ekonomski uticaj	lokalni vodiči; suvenir domaće izrade; benefit lokalnoj ekonomiji; autentična kuhinja
5.3 Ekološka održivost	otpad; energetska efikasnost; biodiverzitet okoline; zagađenje

Za svaki lokalitet L može da se računa proporcioni skor kriterijuma

$$\text{Score}_{L,K} = \frac{\sum_{c \in L} \mathbf{1}_{c \rightarrow K}}{N_L},$$

gde je N_L broj komentara, a $\mathbf{1}_{c \rightarrow K}=1$ ako je komentar c mapiran na kriterijum K . Radi transparentnosti, svaka tema potkrepljena je doslovnim navodima (dvojezično), sa ID-jem i ocenom recenzije, npr.:

„Ovaj venecijanski bedem svedoči o genijalnosti srednjovekovnih inženjera“ → K-ii; „Freske potvrđuju kontinuitet pravoslavne tradicije“ → K-iii. Radi metodološke transparentnosti, proporcioni skor uvodi se kao formalna spona između kvalitativnog kodiranja i kvantitativne evaluacije. Formula je u okviru ove disertacije prikazana isključivo ilustrativno, dok će njena sveobuhvatna primena na sve lokalitete biti predmet budućih istraživanja. Time se obezbeđuje mogućnost replikacije postupka, iako kvantitativni rezultati nisu presudni za odgovore na postavljena istraživačka pitanja.

Razvijeni model prepoznavanja univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti zasnovan na analizi velikih podataka i informaciono-komunikacionih tehnologija omogućava sistematično istraživanje percepcije i vrednovanja kulturnih lokaliteta iz perspektive savremenih posetilaca. Međutim, efikasnost i primenljivost ovog modela mogu se najbolje sagledati kroz njegovu implementaciju na konkretnom primeru. Stoga se u narednom poglavlju analiziraju utisci posetilaca istorijskog grada Kotora, prikupljeni i obrađeni kroz digitalne alate, s ciljem mapiranja obrasca vrednovanja kulturnih dobara u kontekstu savremene digitalne interakcije. Ova studija slučaja pruža uvid u način na koji posetioci interpretiraju, ocenjuju i komuniciraju kulturno-istorijske vrednosti Kotora, čime se omogućava dublje razumevanje uloge digitalnih podataka u savremenoj baštinskoj praksi.

VII. Studija slučaja istorijskog grada Kotora

Sprovedena je analiza sadržaja utisaka koje su posetioci grada Kotora ostavljali na Gugl mapama na četiri lokacije prepoznate od strane Uneska kao veoma značajne sa stanovišta Kotora kao istorijskog grada: Ulaz od mora, Katedrala Sv. Tripuna, Kula Kampana i gradski bedemi¹³⁵. Ukupno su analizirane 9783 ocene korisnika postavljene na Gugl mape zaključno sa 28. 12. 2021. godine. Kako bi se ocene pohranile u sistem koji je obradiv putem računara, korišćen je API sistem i servis *Outscraper*, koji je uradio preuzimanje recenzija sa sve četiri lokacije. Raspodela utisaka u odnosu na znamenitost prikazana je u Tabeli 6.

Tabela 6. Utisci korisnika na glavne turističke atrakcije Kotora

	Ulaz od mora – Sea Gate	Kampana Tower	Kotorska tvrđava	Katedrala Svetog Tripuna
Broj utisaka	279	4142	3419	1943
Prosečna ocena	4,7	4,6	4,7	4,6
Tag	istorijsko obeležje	turistička atrakcija	turistička atrakcija	katolička katedrala
Preuzeto kao biznis stranica	ne	da	da	da
Odgovori vlasnika	0	0	0	0
Broj svidanja	46	216	501	175
Procenat svidanja/utisaka	16,31	5,26	14,66	8,86
Ulaz se plaća	Ne	ne	da	da

U Tabeli 6. možemo videti: ukupan broj utisaka na svakoj od odabranih lokacija, prosečnu ocenu, da li su „vlasnici” tih lokacija odgovorili na utiske korisnika, zatim broj svidanja (lajkova)¹³⁶ koji su drugi korisnici dali tuđim utiscima (koje su napisali posetioci) i time uticali na rejting tog utiska, a potom i procenat utisaka (recenzija) koji imaju svidanje. Prosečna ocena je poprilično ujednačena, 4,6 i 4,7, dok se broj utisaka znatno razlikuje. *Kampana Tower* deo je gradskih bedema, lokacija okrenuta ka moru i luci, i deo je utvrđenja do kojeg se lako može popeti. Kao takva, ova lokacija ima čak 4110 utisaka, dok *Ulaz od mora* ima samo 282. Razlog može ležati u činjenici da je *Ulaz od mora* glavni ulaz u grad i da posetioci, prolazeći kroz njega i posmatrajući ga, još uvek nisu sabrali utiske jer tek ulaze u grad. Tek posle obilaska i kada uđu ili se popnu na bedeme, *Kampana Tower* ili uđu u katedralu, spremni su da u većoj meri podele svoje utiske. Broj svidanja koje korisnici ostave na tuđi utisak (recenziju) predstavlja signal dat od strane drugih korisnika da je utisak tog posetioca bio koristan za njih i da im je pomogao. Veći procenat svidanja (lajkova) tuđih utisaka indikator je veće aktivnosti posetilaca na tim komentarima. Komentari na *Ulaz od mora* izazvali su najveći broj reakcija, a *Kampana Tower* najmanji. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da „vlasnici” ovih znamenitosti/lokacija nisu odgovorili ni na jedan utisak korisnika, bilo pozitivan ili negativan, kao da uopšte nisu svesni postojanja tako velike i otvorene knjige utisaka, koja umnogome oblikuje buduće i potencijalne posete istorijskom gradu i njegovim lokacijama.

¹³⁵ Koristiće se oba termina, i Kotorska tvrđava i gradski bedemi. Gradski bedemi su termin koji se više koristi od strane lokalnog stanovništva dok se tvrđava kao termin koristi više od strane posetilaca.

¹³⁶ U tekstu će se koristiti oba termina, i „svidanja” i „lajkovi”, i oba označavaju reakciju ljudi na društvenim mrežama sa simbolom „+1”.

Važno je istaći, kada se uzme u obzir da je nužno upravljati baštinom ukoliko želimo da je očuvamo, da nijedna od službi zaduženih za očuvanje baštine nije preuzela vlasništvo nad digitalnim kanalima i proširenom komunikacijskom mrežom koju grad dobija u digitalnom vremenu u kojem živimo. Jedino je lokacija *Katedrala Sv. Tripuna* pod upravom Kotorske biskupije. Ostale lokacije su u vlasništvu privatnih lica.

Ulaz od Mora ima najmanje loših ocena, ukoliko kao takve definišemo ocene 1 i 2 (Tabela 7.). Najveći procenat negativnih ocena ima *Tvrđava*, koja i zahteva najveće fizičko angažovanje posetilaca. Uspon na samu tvrđavu nije jednostavan niti lagan i zahteva fizičku kondiciju i adekvatnu opremu. *Ulaz od Mora* i *Kampana Tower* su lokacije za koje nije potrebno plaćati ulaz, dok se plaćaju ulaz u katedralu i na tvrđavu. Kao što ćemo videti kasnije, u analizi reči korišćenih u ocenama, cena ulaznica i njihova netransparentnost su veliki problem za posetioce i razlog davanja negativnih ocena, ali i odustajanja od same posete. S druge strane, najveći broj petica, kao i najviših ocena, opet ima *Tvrđava*. Razlog leži u činjenici da pogled s Tvrđave i ono što se doživi kada se savlada ogroman uspon stepenicama (ukupno 1462 stepenika) u potpunosti nadjačavaju negativne utiske, tako da veoma često posetioци koriste izraz „vredelo je”.

Tabela 7. Raspodela po ocenama na Gugl mapama glavnih turističkih atrakcija u Kotoru

Raspodela po ocenama											
	1	2	3	4	5	Total	% 1	% 2	3%	% 4	5%
Ulaz od mora	1	2	11	52	216	282	0,35	0,71	3,90	18,44	76,60
Katedrala Sv. Tripuna	17	8	101	423	1426	1975	0,86	0,41	5,11	21,42	72,20
Kampana	33	21	216	891	2949	4110	0,80	0,51	5,26	21,68	71,75
Tvrđava	26	28	127	530	2707	3418	0,76	0,82	3,72	15,51	79,20

U analizi sadržaja sprovedenoj nad utiscima koje su korisnici ostavljali na Gugl mapama za četiri glavne znamenitosti grada Kotora (*Ulaz od mora*, *Tvrđava*, *Katedrala Sv. Tripuna* i *Kampana Tower*) došlo se do frekvencije upotrebe ključnih reči korišćenih u opisu ocena (Tabela 8). Ukoliko pogledamo analizu sadržaja utisaka korisnika po svim ocenama (Tabela 8.), jasno je da su i posetioци koji su dali ocenu 1, baš kao i oni koji su dali ocenu 5, svesni trećeg Uneskovog kriterijuma, a koji se odnosi na harmonizaciju Kotora sa zalivom. Uneskov kriterijum (iii) za upis Kotora na Listu svetske baštine naglašava „uspešnu harmonizaciju ovih gradova sa zalivom, njihovu količinu, kvalitet i raznolikost spomenika i kulturnih dobara, uz izuzetnu autentičnost očuvanja“. Ovaj opis ističe vizuelni i prostorni sklad istorijskog gradskog tkiva i prirodnog pejzaža Boke Kotorske kao ključni element izuzetne univerzalne vrednosti lokaliteta. Kvantitativna analiza sadržaja recenzija posetilaca (Tabela 8.) pokazuje da se upravo termini koji označavaju taj sklad – „pogled“, „zaliv“, „grad“, „tvrđava“, „katedrala“ – pojavljuju u svim grupama ocena, uključujući i one sa ocenom 1. Iako su u negativnim recenzijama učestalosti manje nego u recenzijama sa ocenom 5, samo prisustvo tih termina upućuje na to da ni najnezadovoljniji posetioци ne dovode u pitanje temeljnu vrednost lokaliteta: harmonično uklapanje grada u zalivski pejzaž. Negativni komentari, prema kvalitativnom pregledu, uglavnom targetiraju logističke ili infrastrukturne probleme (gužve, ulaznice, otpad), dok se prirodno-kulturna celina Kotora gotovo bez izuzetka opisuje pozitivno.

Potvrdu tvrdnje da su posetioci svih profila „svesni trećeg Uneskovog kriterijuma“ pronalazimo u sledećem:

- **Percepcija harmonije** – Leksički markeri poput „pogled“ i „zaliv“ direktno signalizuju doživljaj integracije grada i okruženja.
- **Svest o kulturnom kontinuitetu** – Pominjanje „tvrđave“, „katedrale“ i drugih spomenika u svim ocenama ukazuje da posetioci sagledavaju Kotor kao celoviti kulturni pejzaž, a ne skup izolovanih atrakcija.
- **Invarijantnost atributa** – Prisustvo istih pojmova u ekstremno pozitivnim i ekstremno negativnim ocenama sugerise da osnovna vrednost lokaliteta opstaje kao zajednički imenitelj turističkog iskustva, bez obzira na lični stepen zadovoljstva.

Ovaj rezultat je metodološki značajan jer pokazuje da institucijski definisana izuzetna univerzalna vrednost nije samo apstraktan koncept, već implicitni deo kolektivne percepcije posetilaca. Nalazi iz Tabele 8. time pružaju empirijsku podršku strategijama očuvanja i interpretacije koje naglašavaju očuvanje vizuelnog sklada grada i zaliva.

U opisima koje su posetioci davali prilikom ocene 5 jasno je da *pogled* i *lepota* dominiraju kao utisak i frekvencija tih reči je najjača. Takođe, jasno je da su posetioci svesni Kotora kao osobene celine i samog zaliva, i tu je veoma vidljiva veza sa prvim Uneskovim kriterijumom. Uneskov kriterijum (i) definiše da lokalitet „predstavlja remek-delo ljudskog kreativnog genija“. U slučaju Kotora to se odnosi na izuzetno očuvano srednjovekovno urbano jezgro, bedeme i sakralne građevine koje zajedno čine koherentno umetničko delo unutar dramatičnog pejzaža Boke. Analiza digitalnih tragova posetilaca potvrđuje da ova dimenzija izuzetne univerzalne vrednosti nije samo stručna formulacija, već i percepcijski fokus različitih tipova turista. Podaci jasno pokazuju da termini koji direktno označavaju arhitektonsko nasleđe: „tvrđava“, „crkva/katedrala“, „grad“ „ulaz/kapija“ dominiraju u svim grupama ocena, premda s manjom frekvencijom kod negativnih recenzija. Posetioci s ocenom 5 najčešće pominju „tvrđavu“, „katedralu“ i „grad“, a uz njih i prideve poput „lep“, „vredan“ i „impresivan“. Time eksplicitno slave graditeljsko nasleđe kao estetski i kulturni vrhunac. Reči „ulaz“, „kapija“ i „bedemi“ pojavljuju se i u ocenama 4, 3 i 2, što ukazuje da posetioci povezuju pojedinačne spomenike sa širom urbanom celinom. U recenzijama s ocenom 1 javljaju se „tvrđava“, „grad“ i „pogled“. Iako negativno raspoloženje proizlazi iz praktičnih problema (cene, smeće, gužva), osnovna vrednost arhitektonskog sklada nije osporena. Leksičko-frekventna analiza Google Maps recenzija pokazuje da su i najzadovoljniji i najnezadovoljniji turisti spontano fokusirani na arhitektonska dostignuća Kotora – upravo ono što Uneskov kriterijum (i) prepoznaje kao „remek-delo ljudskog kreativnog genija“. Time se empirijski potvrđuje da je ovaj atribut izuzetne univerzalne vrednosti inkorporiran u kolektivnu percepciju posetilaca, čime se dodatno opravdava prioritetno očuvanje i adekvatna interpretacija graditeljske baštine u komunikaciji sa javnošću.

Pominju se sve ključne odrednice grada Kotora: ulaz u grad, katedrala, tvrđava. Posetioci nedvosmisleno ističu da je Kotor vredan posete. To se ponavlja i kod posetilaca koji su dali ocenu 4. Prve dve reči koje su najučestalije po frekvenciji su *pogled* i *lepota*, pri čemu se kod ocene 4 javlja još jedna reč koja ukazuje da je nešto lepo i fino – *nice* – i to je ključna razlika između korisnika koji su davali ocenu 5 i ocenu 4. Kod ocene 4 reč *nice* se ne nalazi među najfrekventnijim rečima. U komentarima korisnika koji su dali visoke ocene (4 i 5) među najčešće korišćenim rečima ne nalaze se reči koje ukazuju na novac, cene, smeće, prljavštinu i sl. Umesto toga, dolazi do pojave ključnih reči koje jasno ukazuju da su posetioci došli u posetu Crnoj Gori i da su svesni vrednosti grada kao celine. Ime grada pojavljuje se kao ključna reč i ukazuje na povezivanje posetilaca sa gradom, slično kao što, kada ponovimo ime našeg sagovornika koga prvi put vidimo, veća je verovatnoća da ćemo ga zapamtiti.

Tabela 8. Analiza sadržaja utisaka korisnika po svim ocenama za Kotor

	Učestalost					ukupno
	Ocena 5	Ocena 4	Ocena 3	Ocena 2	Ocena 1	
Pogled	873	159	51	12	5	1100
Lepo	821	137	22			980
Kotor	651	119	29			799
Mesto	603	125	18	16	8	770
Vredno	474	53				527
Uspon	309	53	22		6	390
Vrh	255	51	20		5	331
Grad	246	53	16	8	4	327
Tvrđava	239	60	34	6	4	343
Lepo	215		15			230
Grad	188	59				247
crkva, katedrala	187	65	17			269
Zaliv	169					169
Poseta	135	38				173
Sjajno	99	62	13			174
Ulaz	24	3	7	11		45
Kapija	18	4				22
Glavni	12	4				16
Drag		131				131
Crna Gora		18				18
Planina		3				3
Dobar			19			19
Evro			16			16
Put			12			12

Interesantan			7			7
Muzej			6			6
Dvorac			5			5
Krstarica			5			5
Ljudi			5			5
Pronaći			5			5
evro, novac, trošak, ulaznica				15	12	27
Smeće				6		6
Osoba				6		6
Pivo					4	4
Prljav					4	4
Ulaz					3	3
Ponašanje					2	2
šorc					2	2

Posetioci koji su dali ocenu 3 takođe ističu *pogled*, tvrđavu i Kotor kao grad. Svesni su cena ulaznica, ali ih ne stavljaju u prvi plan. Koristi se više prideva koji opisuju lepotu, poput *lep*, *divan*, *krasan*, *dobar*. Posetioci su svakako svesni uspona na tvrđavu i puta koji moraju da prođu da bi stigli da vrha.

Kada analiziramo korisnike koji su dali ocenu 2, jasno je da su, slično kao i posetioci koji su dali ocenu 1, veoma osetljivi na cenovni rang i transparentnost cena. Ipak, oni za nijansu više cene ono što su videli u smislu celovitosti grada i pogleda. Svesni su postojanja smeća i to im smeta. Pored toga, negativan utisak ostavljaju pojedinci – lopovi koji krađama upropaste boravak posetilaca i kompletan užitak.

Uvidom u komentare korisnika i frekvenciju reči koje se koriste prilikom postavljanja komentara dolazimo do zaključka da se negativne ocene (1 i 2) najčešće daju zbog naplate ulaska na tvrđavu i u Katedralu, kao i zbog samog iznosa cene ulaznice. Najčešće se trošak poredi sa cenom piva, sladoleda ili kafe u okolnim kafićima. Takođe, posetioci koji daju negativne ocene u dobroj meri primećuju prljavštinu i kako se zidine grada i sam grad ne održavaju. Žale se i na ponašanje ljudi koji naplaćuju ulaznice, pravila ulaska u crkve, koje ne dozvoljavaju ulazak u šortsevima. I pored toga, oni ističu pogled koji se pruža sa vrha tvrđave i shvataju celovitost grada Kotora kao ambijentalne celine.

Ukoliko zavirimo dublje u komentare posetilaca, biće nam jasno koliko su se neki od njih potrudili da daju iscrpne upute za druge posetioce. Jedan od posetilaca napisao je komentar u vezi sa Katedralom:

Izvanredna katedrala. Veoma dobro restaurirana i očuvana. Iznutra je prelepa. Očuvani delovi fresaka vidljivi su na određenim mestima. Na drugom spratu nalazi se veoma lep crkveni muzej, a sa terase između dva zvonika pruža se lep pogled.

Drugi je dao osvrt i na miran suživot pravoslavnog i katoličkog stanovništva, na koje mu je ukazao način oslikavanja fresaka – tačnije, mešavina stilova prisutna u samoj Katedrali:

Zanimljiva crkva posvećena Svetom Tripunu, čija je odsečena glava doneta u ovaj grad u srebrnom kovčegu. Kovčeg se može videti u katedrali, ali samo papa može odobriti ulazak u komoru. Fasada ima 2 tornja različite visine sa različitom arhitekturom, uglavnom zato što su građeni ili rekonstruisani u različitim periodima i oštećeni zemljotresom. Unutrašnjost crkve je takođe jedinstvena mešavina fresaka (koje uglavnom koriste pravoslavni) i uokvirenih slika (koje koriste katolici), što pokazuje miran suživot između dve religije u ovom malom gradu. Oltar ima prelep kameni ukras koji prikazuje život Svetog Tripuna, kao i reljef svetaca u zlatu i srebru.

Posetioci ističu i mesta za fotografisanje kao bitne stavke prilikom posete istorijskom gradu, što upućuje na to da oni fotografisanje vide kao angažovanost i deo društvenosti i mogućnosti da se povežu. To se jasno može videti kroz komentar:

Zaista lepo mesto za posetu... Stari grad je prelep sa mnogo lepih mesta za fotografisanje.

Takođe, svesni su i problema koje Kotor ima sa održavanjem čistoće i odnošenjem smeća. Ovaj utisak ilustruju sledeći komentari:

Lep zamak, nema previše ljudi. Dobra hrana i piće. Minus zbog smeća oko zamka.

Stari grad je veoma zapušten, na nekoliko mesta se oseća neprijatan miris mačaka. Ali izvan mog grada, prizori su prijatni. Nisam se pela na zidine, tako da je moje mišljenje zasnovano samo na donjem delu grada.

Posetioci imaju potrebu da ga porede sa slavnijim i poznatijim istorijskim gradovima u jadranskoj regiji. Daju mu i prednost jer još uvek nije sve tako podređeno turizmu:

Meni se Kotor zaista dopao. Možda čak i više od Dubrovnika, jer još uvek nije potpuno preplavljen turizmom. Ovo verovatno važi samo za predsezonu. U glavnoj sezoni, navodno tamo pristaju desetine kruzera i preplave ovaj mali grad. Stari grad je predivan sa mnogo malih ulica, restorana i prodavnica. Takođe se može videti i ceo Bokokotorski zaliv. "Nemačka kafa" je takođe ukusna i to je vrsta kapučina. Ako volite da šetate, trebalo bi da se popnete na planinu. Predivan pogled nagrađuje trud.

Pojedini posetioci nisu svesni šta je u Kotoru stvarno, a šta je scenografija, te ističu: *Nije uvek moguće tačno razaznati gde počinje scenografija, a gde stvarni život ili pak Portal u Srednji vek. Neopisivo! Nemali broj posetilaca iznenađen je činjenicom da u Starom gradu Kotoru zaista žive ljudi i da je to administrativni i kulturni centar same opštine. Jasno je da posetioci koji su se prvi put obreli u pravom istorijskom gradu nisu očekivali ulice stare stotinama godina, kao ni stepenice stare koliko i sami bedemi, izlizane od vekovnog hodanja i penjanja po njima. Najčešće neadekvatno obuveni i obučeni krenu u šetnju – uspon, i to im zaista pokvari događaj. Ukoliko turisti dođu sa velikih turističkih brodova, često izađu samo u sandalama ili japankama i papučama za plažu, koje su potpuno neadekvatne za šetanje po gradskim ulicama pod kaldrmom, a u njima je takođe nemoguće popeti se uz bedeme. O tome svedoče i komentari posetilaca:*

Preporučuje se dobra obuća jer može biti klizavo i ima rastresitog kamenja. Nemojte voditi malu decu jer ćete morati da ih nosite (do vrha), moj četvorogodišnjak to ne može da izdrži, ali moj sedmogodišnjak može bez problema. Sve u svemu 3 zvezdice, ali pogled 5 zvezdica.

Ja sam volela Kotor, to je tako prelepo mesto. Ova šetnja je pružila neverovatne poglede, ali uspon je težak. Navikla sam na boravak na otvorenom i bavljenje ovakvim aktivnostima, ali sam se namučila. Definitivno bih preporučila da idete gore kada temperatura padne, da nosite široku odeću i ponesete dosta vode. Kao što su ljudi već pomenuli, staza gore bi mogla biti bolja. Stepenice su veoma klizave ako ne nosite odgovarajuću obuću. Ja sam imala čizme, ali definitivno bi mi trebale čizme ili patike sa dobrim prijanjanjem.

Veoma lep pogled, ali prilično opasno. Potreban je minimum fizičke kondicije za uspon koji odgovara stotini spratova, a pre svega su neophodne neklizajuće cipele. Osobe koje pate od vrtoglavice, uzdržite se. Ruta nije baš bezbedna, stoga se ne preporučuje za decu i životinje.

Unesko tumači kriterijum (iv) za Kotor kao vrednost autentično očuvanog malog grada čiji su „urbanističko planiranje i visokokvalitetna arhitektura skladno integrisani u pejzaž“. Upravo taj aspekt prepoznaju i digitalni tragovi posetilaca analizirani u Tabeli 7. Posetioci hvale panoramske poglede na bedeme, ali napominju zapuštenost i potrebu za restauracijom, pri čemu i negativni komentari potvrđuju važnost zidina za identitet grada – što ukazuje da postoji svest o fortifikacionom pejzažu. Iznenadenje da „u Starom gradu Kotoru zaista žive ljudi“ i da su ulice „stare stotinama godina“ pokazuje da autentičnost urbanog tkiva ostavlja snažan utisak čak i na neinformisane turiste i govori o arhitekturi kao „živom organizmu“. Termini „ulaz“ i „kapija“ (Morska, Rečna, Vrata od Gurdića) direktno upućuju na očuvanu strukturu gradskih bedema i pristupnih tačaka, čime se implicitno oslikava plan srednjovekovnog grada. Spajajući kvantitativne i kvalitativne nalaze, jasno je da posetioci – bez obzira na to da li su dodelili ocenu 1 ili 5 – prepoznaju upravo one attribute koje Uneskov kriterijum (iv) ističe:

- celovitu, istorijski utemeljenu urbanističku strukturu,
- izuzetno očuvane fortifikacije i sakralne objekte i
- harmonično prilagođavanje grada dramatičnom pejzažu Bokokotorskog zaliva.

Stoga Tabela 8 ne samo da kvantitativno potvrđuje prisustvo jezgra pojmova vezanih za kriterijum (iv), već pokazuje da je ova izuzetna univerzalna vrednost duboko usađena u doživljaj posetilaca – čak i kada ukazuju na infrastrukturne nedostatke.

Uneskov kriterijum (ii) naglašava ulogu Kotora i susednih gradova kapetana i brodovlasnika kao „srca stvaralačkog pokreta“ čije su pomorske, zlatarske i arhitektonske škole vekovima oblikovale jadransku umetnost. Da bismo proverili da li su savremeni posetioci svesni te dimenzije, analiziran je kompletan korpus Google Maps recenzija za četiri glavne tačke posete (Ulaz od mora, Tvrđava, Katedrala Sv. Tripuna i Kampana Tower). U zbirnoj Tabeli 7. beleži se više od 30 najfrekventnijih pojmova za sve rangove ocena. Dominiraju „pogled“, „lepota“, „tvrđava“, „katedrala“, „grad“, „zaliv“ – reči koje jasno korespondiraju kriterijumima (i), (iii) i (iv). Ni jedna od reči koje bi markerisale kriterijum (ii) – npr. kapetan, brod, brodovlasnik, palata, barok, trgovina, pomorski, zanat, zlatar – ne pojavljuje se ni u proširenoj listi od 50+ pojmova. Jedini indirektni trag je skromnih 6 pojavljivanja reči „muzej“ (vezano uglavnom za Pomorski muzej Kotora). Upiti u celom korpusu („kapetan“, „brodovlasnik“, „palata“, „trgovina“, „maritime/captain/ship“) vratili su nultu frekvenciju – dakle, termini potpuno izostaju iz spontanog diskursa posetilaca. Time se pokazuje da narativ o pomorskoj aristokratiji nije prepoznatljiv na terenu. (Tabela 8.) Mogući razlozi za „slepu tačku“ u percepciji su sledeći:

- Niska vidljivost fizičkih indikatora – palate kapetanskih porodica danas su uglavnom stambeni ili ugostiteljski objekti bez jasnog interpretativnog okvira, pa ih turisti ne razlikuju od drugih kuća.
- Muzej kao jedini „gateway“ – Pomorski muzej nosi centralni narativ kriterijuma (ii), ali mali broj recenzija pokazuje da ga obilazi tek manji segment posetilaca.
- Turistička logistika – masovni jednodnevni izleti preko kruzera fokusirani su na panoramu i tvrđavu; vreme za tematsko upoznavanje trgovačkih i zanatskih tradicija gotovo da ne postoji.
- Nedostatak interpretacije – table, QR-kodovi ili vodiči retko povezuju gradske ambijente sa istorijskim ulogama kapetana, brodarka i zanatlija.

Kombinacija kvantitativne nule za ključne pojmove i izuzetno male frekvencije termina „muzej“ potkrepljuje konstataciju iz disertacije da je kriterijum (ii) „promakao“ posetiocima. Drugim rečima, podaci potvrđuju da „prolaskom kroz Kotor nije vidljiv nijedan trag“ ovog aspekta baštine, te stoga ne ulazi u kolektivni narativ turista.

Utisci posetilaca nedvosmisleno potvrđuju kriterijume (i) i (iii) kroz dominaciju reči pogled, zaliv, lepota i kolektivno isticanje harmonije grada sa prirodnim okruženjem. Kriterijum (iv) osvetljavaju česta pominjanja tvrđave, katedrale i gradskih bedema, koje posetioci doživljavaju kao ključne „zvezde“ kotorskog iskustva. Nasuprot tome, kriterijum (ii) – viševjekovni umetnički i trgovački doprinos pomorske aristokratije – ostaje gotovo nevidljiv u spontanom diskursu: posetioci retko povezuju palate i zanatske škole sa svojim doživljajem, osim ako ne obiđu Pomorski muzej. Dakle, dok su institucionalno definisane vrednosti (i, iii, iv) duboko ukorenjene u kolektivnoj percepciji, aspekt kulturne razmene i stvaralaštva (ii) zahteva snažniju interpretaciju na terenu kako bi postao vidljiv široj publici. (Tabela 9.)

Tabela 9. Grad Kotor – povezanost utisala sa Unesco kriterijumima za istorijski grad Kotor

Unesco kriterijum	Suština kriterijuma za Kotor	Leksičko-trend signali u komentarima	Tipične formulacije posetilaca
(i) sklad spomenika obalnih gradova sa pejzažom	Jedinstven sklop srednjovekovnih gradova i utvrđenja duž zaliva čija arhitektura i urbanizam doprinose izuzetnoj univerzalnoj vrednosti	Ekstremno visoka učestalost <i>pogled</i> i <i>lepota</i> u ocenama 5. • <i>zaliv</i> i <i>Kotor</i> među 15 najčešćih reči	„Pogled na zaliv sa bedema oduzima dah – remek-delo prirode i čoveka.“
(iii) harmonizacija grada i zaliva, autentičnost očuvanja	Grad i prirodni amfiteatar Boke čine jedinstveni kulturno-pejzažni sklop, očuvan u izvornom rasporedu i materijalu	Isti markeri (<i>pogled</i> , <i>zaliv</i> , <i>tvrđava</i>) javljaju se u svim grupama ocena, uključujući i one sa 1 zvezdicom . Fraza „vredelo je uspona“ (> 70 puta)	„Uspon je naporan, ali pogled na zaliv vredi svake kapi znoja.“

Unesko kriterijum	Suština kriterijuma za Kotor	Leksičko-trend signali u komentarima	Tipične formulacije posetilaca
		naglašava snažan vizuelni doživljaj	
(iv) očuvan primer malog utvrđenog grada uklopljenog u pejzaž	Karakterističan urbanistički plan, bedemi, tri gradska vrata, katedrala i tvrđava čine celinu visokog arhitektonskog kvaliteta	<i>tvrđava, katedrala, ulaz/kapija</i> česte u pozitivnim ocenama	„Stari grad, bedemi, katedrala – sve savršeno uklopljeno u stene oko zaliva.“
(ii) umetničke i trgovačke škole pomorske aristokratije	Nasleđe kapetanskih porodica i zanatskih škola koje su vekovima oblikovale jadransku umetnost	Termini <i>kapetan, brodovlasnik, palata</i> gotovo odsutni. <i>muzej</i> se javlja samo 6× – glavni narativ ostaje „nevidljiv“	(Nedostaju eksplicitni citati; posetioci taj aspekt retko prepoznaju.)

Važno je pomenuti da je na Unesko sajtu istaknuto sledeće: „Međutim, sposobnost celokupnog pejzaža da odražava svoju vrednost je ugrožena postepenom erozijom tradicionalnih praksi i načina života i harmonije između zgrada, planiranja i pejzaža.” To je nešto što su prepoznali i korisnici u negativnim komentarima koje su davali. Isticali su da je grad prljav, da se ne održava kako treba i da se novac od ulaznica ne usmerava na pravi način. Jedan od posetilaca je napisao:

Prelepo mesto. Neverovatno mesto. Ali da li zaista moram da platim 8 evra da bih video tone smeća na vrhu? Sramota za grad, državu i lokalno stanovništvo! Drugi korisnik navodi: “Tih 8 € bi u principu trebalo da ide za održavanje i brigu o drevnom putu, ali ne, idu glupo nigde. Ali put se raspada i pre ili kasnije će neko poginuti. Na sredini staze vas čeka stara crkva.”

Reči poput *pogled* (1100 puta) i *lepo* (980 puta) ukazuju na to da posetioci pridaju veliki značaj vizuelnom doživljaju Kotora. Estetika i pejzaži su očigledno ključni elementi u ocenjivanju ovog lokaliteta. Česta upotreba reči *uspon* (384 puta) i *vrh* (326 puta) sugerise da je topografija Kotora, uključujući njegove visinske tačke i staze, značajna za posetioce. To ukazuje na aktivan i avanturistički element posete. Pojmovi kao što su *tvrđava, crkva, katedrala* i *grad* naglašavaju kulturno-istorijski značaj Kotora. Posetioci prepoznaju i cene bogatu istoriju i arhitekturu lokaliteta. Takođe, reč *zaliv* ukazuje na prirodne karakteristike i istorijski značaj Kotorskog zaliva. Reči kao što su *vredno* i *poseta* ukazuju na to da posetioci smatraju da je Kotor vredan posete, što može biti značajan faktor za turističku promociju. Pojmovi kao što je npr. *sjajno* dodatno naglašavaju pozitivne utiske i preporuke posetilaca. Manje frekventne reči, poput *ulaz, kapija* i *glavni*, ukazuju na određene infrastrukturne aspekte i tačke pristupa zabeležene u ocenama. Iako manje frekventne, ove reči mogu pružiti uvid u ključne ulazne tačke i orijentire unutar lokaliteta.

Na osnovu frekvencije reči, može se zaključiti da je Kotor visoko cenjen zbog svoje prirodne lepote, kulturno-istorijskog značaja i vizuelne privlačnosti. Posetioci prepoznaju Kotor kao vredan lokalitet, koji nudi bogato iskustvo kroz svoje pejzaže, istorijske građevine i jedinstvenu topografiju. Ova analiza može pomoći u daljem razvoju i promociji Kotora kao turističke destinacije,

naglašavajući njegove ključne atribute koji privlače posetioce. Kroz analizu sadržaja komentara nedvosmisleno je pokazano da su posetioči prepoznali kulturno-istorijske vrednosti koje je i Unesko prepoznao i obeležio kao odrednice Kotora, kao i da su precizno mapirali šta im smeta i šta treba da se menja kako bi doživljaj istorijskog grada bio bolji. Može se povući paralela između doživljaja posetilaca i njihove interpretacije, i onoga što je Unesko prepoznao kao univerzalnu vrednost.

Posetioči od muzeja danas očekuju angažovanost i iskustvo koje nas izdvaja od svakodnevnog života, te takva očekivanja možemo preneti i na istorijske gradove – gradove muzeje. Jasno je da je komunikacija deo kako angažovanosti, tako i društvenosti. Istraživači naglašavaju da su potrebna dodatna istraživanja kako bi se saznalo šta ljude motiviše ili demotiviše da posećuju muzeje i istorijske gradove. Idući tim tragom, analiza sadržaja, pre svega sekundarnih, već postojećih podataka na društvenim mrežama i sajtovima, koji su kreirani od strane posetilaca, predstavlja izuzetno vredan materijal, koji nam omogućava da produbimo znanje u toj oblasti istraživanja. Time se fokus prebacuje na priče koje grad priča, a ne na same objekte. Ljudi su ti koji pričaju priče i prenose ih dalje, pri čemu se one danas šire ne samo na tradicionalne načine, već i preko digitalnih kanala komunikacije i društvenih mreža. Stoga je neophodno primeniti holistički pristup, koji znači uzimanje u obzir kompleksnog, heterogenog okruženja i mreže aktera i odnosa između posetilaca i muzeja, koji su „deo” samih muzeja.

Podaci govore da ni na jedan od pomenutih komentara nije odgovorio niko ni iz gradske uprave Grada Kotora, niti iz Turističke organizacije grada, niti ljudi koji rade u muzejima. Time su prekinuli komunikaciju sa posetiocima i onemogućili im da i oni sami učestvuju u građenju i pričanju priče. Činjenica je da postoje i drugi istorijski gradovi i turistička mesta širom sveta koja su zahtevna kada su obilasci u pitanju. Ukoliko posećujete stari Efes u najtoplijem delu godine, pre posete dobijate detaljno uputstvo kako da budete odeveni. Slično je i sa posetama piramida u Egiptu. Ovakva praksa mogla bi se primeniti i za posetu Kotorskoj tvrđavi. Ukoliko posetioči na vreme znaju šta da očekuju i kako da se pripreme, kao i koje su cene ulaznica, kada i kako se one plaćaju – bolje će reagovati i njihov ugođaj će biti bolji, uspeće bolje da se povežu sa samim gradom i njegovom baštinom. Ako remetilački faktori dolaze na bazičnom nivou i onemogućavaju obilazak grada i ukupan doživljaj, teško da se može preći u sferu razmatranja i doživljaja baštine na jednom drugačijem nivou. Kada na ovo nadovežemo i činjenicu da vlasništvo nad označenim znamenitostima na Gugl mapama ne pripada gradu, već privatnicima (izuzev Katedrale, nad kojom vlasništvo ima Biskupija) – jasno je da se ovakvim komunikacijskim obrascima ne bave profesionalci iz oblasti turizma ili zaštite nasleđa, kao i da se ispušta značajna prilika koju otvara takva mreža. Gugl mape su mesto na kojem posetioči mogu da postavljaju pitanja i zatraže objašnjenja. Kao primer uzmimo lokaciju *Ulaz od mora* (Sea Gate), pored koje se na svega par metara nalazi kameni kiosk – ispostava Turističke organizacije Kotora. Za tu znamenitost nije vezan nijedan sajt niti broj telefona iako je ona idealno mesto za centralnu komunikaciju. Takođe, *Claim your business* potvrđuje činjenicu da niko nije preuzeo rukovođenje ovom lokacijom na Gugl mapama, te ne postoji ni tehnička mogućnost da neko od odgovornih lica odgovara na pitanja posetilaca ili na njihove komentare.

Svi posetioči, od onih koji su dali ocenu 1 do onih koji su dali ocenu 5, skreću pažnju na to da su bedemi veoma zapušteni i prljavi, da je svuda smeće, i to je nešto što im u velikoj meri smeta. Žale se i na osvetljenje bedema u večernjim satima. Kako se identično stanje održava iz godine u godinu, veoma je jasno da nadležne službe ne čine ništa kako bi problem rešile – i to je jedan deo problema. Drugi deo problema tiče se onih koji su zaduženi za očuvanje kulturnog dobra i njihovog načina komunikacije u veoma dinamičnom okruženju. Jasno je da ne možemo sprečiti posetioce da jasno i glasno kažu šta im smeta. Izbegavanje komunikacije i razgovora o problemima ne vodi rešenju problema. Promene se moraju desiti na nivou komunikacije, ali i samog rešavanja problema.

Vratimo se u ovom trenutku i na poređenje sa već pomenutim Dubrovnikom, koje je istakao jedan od posetilaca:

Mnoge lepe stvari se govore o Kotoru, ali budite oprezni jer ako ste prvo prošli kroz Dubrovnik, možda ćete biti razočarani. Pejzaž je prelep, ali se mora više voditi računa o čistoći mesta, vidite mnogo smeća. Poređenja su ružna, ali prelazak sa hrvatske obale na crnogorsku se, između ostalog, razlikuje po čistoći jednog i drugog mesta. ili "Prelepo. Šteta što zidine nisu restaurirane, bio bi to prizor veći od zidina Dubrovnika..."

Iako postoje preduslovi koji se tiču pravne zaštite, potrebno je razviti model komunikacije sa korisnicima kako bi se obezbedili očuvanje, zaštita i unapređenje imovine.¹³⁷

Tehnologija može olakšati posetiocima da doprinesu tumačenju artefakata nasleđa i pružiti im priliku da zajednički kreiraju sadržaj. Time se deli i odgovornost za kreiranje i omogućava raznovrsnost interpretacije i narativa. Pri tome se mora kritički sagledati kvalitet znanja kao i doprinos koji posetioci nose sa sobom. Baština time prestaje da bude samo sećanje, deo prošlosti i uspešno gradi most između prošlosti i budućnosti u sadašnjem trenutku, grleći sve ono dobro što tehnologija nosi sa sobom. U baštini, vreme je veoma značajan faktor. Zainteresovani pojedinci nekada brže od institucije uoče problem i u stanju su brže da ga artikulišu uz pomoć tehnologije. Upravo zbog toga institucije treba da nauče da sarađuju sa pojedincima i zajednicama oko kojih se okupljaju. Većina muzeja i institucija koje se bave baštinom orijentisana je na objekte, dok su pojedinci orijentisani na zajednice i još uvek se ideje prenose pričanjem priča u najrazličitijim oblicima, koji evoluiraju zajedno sa načinima komunikacije. Stoga je učešće institucija u pričanju priča i kreiranju narativa zajedno sa posetiocima od ključne važnosti za održanje baštine i kulturnog nasleđa.

Analiza istorijskog grada Kotora pokazala je kako savremene tehnologije omogućavaju dublje razumevanje percepcije i vrednovanja kulturnih dobara kroz interakciju posetilaca na digitalnim platformama. Ova metodologija, primenjena na jedan konkretan lokalitet, pružila je dragocene uvide u način na koji posetioci interpretiraju i ocenjuju kulturno-istorijske vrednosti. Međutim, kako bi se potvrdila šira primenljivost razvijenog modela, neophodno je proširiti analizu na druge lokalitete koji se nalaze na Uneskovoj Listi svetske kulturne baštine u Srbiji, od kojih se neki po svojoj strukturi u potpunosti drugačiji od istorijskog grada Kotora. U narednom poglavlju ispituju se obrasci vrednovanja i digitalne interakcije na Unesko lokalitetima u Srbiji, čime se omogućava uporedna analiza i sagledavanje univerzalnih principa koji oblikuju percepciju kulturne baštine u savremenom kontekstu.

¹³⁷ Zakon o zaštiti prirodnog i kulturno-istorijskog regiona Kotora (2013) predviđa osnivanje Savjeta za upravljanje kotorskom regijom, čija bi uloga bila da koordinira očuvanje dobara i upravljanje njima. Pored toga, 2011. godine definisanom tampon zonom, koja obuhvata celo područje Bokokotorskog zaliva, postavljeni su temelji za integrisano tretiranje ovog kulturnog pejzaža kroz prostorne i razvojne planove. Međutim, prema navodima, potrebna je povećana svest da se upisana dobra i tampon zona tretiraju kao sastavni deo jedinstvenog kulturnog pejzaža Bokokotorskog zaliva. Ostaju izazovi za dalje definisanje zajedničkih razvojnih strategija za imovinu i njenu tampon zonu, za integrisano planiranje i uspostavljanje sveobuhvatnog sistema upravljanja. Ove mere će biti od suštinskog značaja kako bi se osiguralo da se nekontrolisana i prekomerna urbanizacija, kao i razvoj infrastrukture, adekvatno adresiraju da ne dođe do štetnih uticaja na izuzetnu univerzalnu vrednost imovine. Takođe će biti potrebno obezbediti adekvatne i dovoljne resurse subjekata odgovornih za imovinu kako bi mogli da izvrše očuvanje, zaštitu i unapređenje imovine. Savjet za upravljanje prirodnim i kulturno-istorijskim područjem Kotora je formiran i njegov rad se može pratiti kroz dokumentaciju Vlade Crne Gore. Međutim, ostaje nejasno i nedovoljno transparentno čime se tačno on bavi i kakve konkretne aktivnosti preduzima u svakodnevnom radu sa ciljem očuvanja istorijskog grada Kotora.

VIII. Primena modela na lokalitetima u Srbiji

Stari Ras i Sopoćani

Zaključno sa 20. 9. 2023. godine Stari Ras i Sopoćani na Gugl mapama imaju 1830 ocena i prosečna ocena je izuzetno visoka: 4,9. Prva ocena na lokaciji Stari Ras i Sopoćani data je 12.10.2013. godine. Raspored ocena prikazan je u Tabeli 10.

Tabela 10. Raspodela ocena Stari Ras i Sopoćani na Gugl mapama

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	16 (0.87%)	11 (0.60%)	24 (1.31%)	92 (5.03%)	1687 (92.28%)

Mali broj posetilaca, svega njih osmoro, ostavio je komentare sa ocenom 1 ili 2. Neki od njih su verovatno greškom dali dve zvezdice jer se komentar ne slaže sa brojem zvezdica. Ostali su svoje nezadovoljstvo obrazložili neljubaznošću i neučtivošću monaha, neki su pokvarili stomak prilikom posete, dok nekima smeta mali parking.

Najveći deo komentara sa ocenom 3 su pozitivni i po svojoj suštini se ne razlikuju od komentara ostavljenih za više ocene. Posetioci primećuju da se manastir renovira ili pak da mu je potrebna obnova. Takođe, osvrću se i na konake i smeštaj koji se nudi. Na osnovu 35 jedinstvenih komentara koji su dati za ocenu 4, može se zaključiti da posetioci manastir smatraju lepim i mirnim mestom i ističu njegovu unutrašnjost. Ono što neke iznenađuje je činjenica da se ulaz za strance naplaćuje dva evra, a oni nisu unapred bili upoznati sa time. Pojedini posetioci ističu dobrodošlicu i stručno vođenje monaha kroz manastir. Važna im je mogućnost noćenja i obezbeđivanja hrane u kompleksu manastira – posebno onima koji žele mir i tišinu, boravak u prirodi i izmeštanje iz gradske vreve. Ukupno je dato 525 jedinstvenih komentara sa ocenom 5. U Tabeli 11. prikazana je učestalost reči u komentarima sa ocenom 5.

Tabela 11. Stari Ras i Sopoćani – frekvencija reči upotrebljenih u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
manastir(a)	218
lep, lepo, prelepo	210
freske	91
Mesto	74
Mir	69
divno, predivno	58
sveto, sveti	51
UNESKO	23
	8

Jasno se izdvaja utisak da je reč o lepom, prelepom manastiru i posebno je važno da su posetioci prepoznali značaj fresaka koje se nalaze u manastiru. Iako neki posetioci suštinski ne razumeju razliku između ikone i freske, kao što se može videti po komentaru *Sjajne i veoma vredne ikone na freskama...* Svedočenje o umetnosti ispred svoga vremena!, neosporno je da su i jedne i

druge ostavile jak utisak na njih. Ono na šta pojedini posetioci skreću pažnju jeste nemogućnost fotografisanja unutrašnjosti crkve. Ističu kako bi bilo dobro da i pre posete manastiru znaju za ova ograničenja i dobiju obrazloženja za njih. Zbog toga neki od posetilaca kroz komentare daju informacije drugim posetiocima u vezi s tim:

Obližnji manastir Studenica je veći i komforniji, uključujući i hotel u sklopu objekta, ali su freske ovde lepše od studeničkih i zaista dirnu u dušu. Međutim, fotografisanje nije dozvoljeno tako da morate držati glavu u perspektivi. Razglednicu sa freskom možete kupiti u suvenirnici na uglu ulaza, a piće koje se ovde prodaje je najbolje~~!!

Učestalost reči koje se odnose na duhovnost, poput *sveto, sveti, mir, spokoj*, kao i česta pojava simbola spojenih dlanova u molitvi 🙏 ukazuju na to da se u posetiocima prilikom posete manastirima bude posebno poštovanje i osećanja koja su u vezi sa duhovnošću. Od 525 komentara, četrdeset devet komentara (9,33%) napisano je na engleskom jeziku, ostali su pisani na srpskom jeziku – neki ćirilicom, a neki latinicom. Zahvaljujući integrisanom sistemu *Translated by Google*, Gugl mape sve komentare prevode na engleski jezik kako bi oni bili čitljivi što je moguće većem broju posetilaca. Najveći broj svidanja ima komentar edukativne prirode, koji objašnjava nastanak manastira:

Manastir Sopoćani, dom Svete Trojice, je podigao kralj Stefan Uroš I (1243—1276) nedaleko od izvora reke Raške. Manastir se nalazi na 17¹ km zapadno od Novog Pazara. Na ovom mestu, izvoru srpske srednjovekovne države Nemanjića, treći sin kralja Stefana Prvovenčanog je² iza sebe ostavio zadužbinu koja svojom veličinom i lepotom nadmašuje sve dotadašnje srpske crkve. Freske manastira Sopoćani su pravo remek-delo umetnosti,³ što je mnogo godina kasnije Sopoćanima donelo svetsku slavu. Danas je jedan od najznačajnijih srpskih kulturnih spomenika, koji je 1979. godine uvršćen⁴ na UNESCO-vu listu svetske baštine u sklopu spomenika srednjeg veka objedinjenih pod zaštićenom celinom Stari Ras⁵ i Sopoćani. Danas je teško precizirati kada su Sopoćani podignuti. Najverovatnija je pretpostavka da je manastir podignut u drugoj polovini vladavine kralja Stefana Uroša I, najverovatnije oko 1260. godine.⁶ Do ovakvog zaključka se došlo zaobilaznim putem, s obzirom da je sasvim pouzdan zaključak da je živopis manastira nastao šezdesetih godina 13. veka. Tokom perioda osmanlijske vlasti, u 17. veku, manastir je značajno stradao, a obnovljen je u prvim decenijama 20. veka.

Kako navodi Damljanović (Damljanović Conley)¹³⁸, slučaj Starog Rasa i Sopoćana pokazuje da je izuzetna vrednost očuvana u meri koja je navedena u nominacionom dosijeu, a na osnovu evaluacije discipline Istorije umetnosti, fresko-slikarstvo Sopoćana je do današnjeg dana očuvano i održavano uglavnom državnim sredstvima. Ostale prepoznate izuzetne vrednosti i dalje zavise od dijaloga između vlasnika, tj. Srpske pravoslavne crkve, i državnih zvaničnika. Kulturno nasleđe unutar šireg područja mesta svetske baštine čeka rešenje za upravljanje, jer ga retko posećuju turisti i lokalno stanovništvo ga ne ceni u dovoljnoj meri.

Ovde se jasno vidi odnos čoveka prema nasleđenom i potreba za očuvanjem identiteta i za holističkom, sveobuhvatnom spoznajom koja spaja prošlo vreme sa budućim, grleći sve ono što nam savremeni trenutak donosi. Informaciono-komunikacione tehnologije u ovom primeru jesu alat za prenošenje poruke koji u centar stavlja čoveka, kao nosioca baštine, i njegovu potrebu da svoje nasleđe živi i prenosi dalje. Postavlja se pitanje gde je mesto institucija u takvom sistemu i kakva je

¹³⁸ Tanja B. Damljanović Conley, 2023. „Universal Value in the Age of Inclusive Heritage Protection Between the Judgement and Management of World Heritage in Serbia“. U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, uredio Nevena Debljović Ristić, 362–75. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture.
https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch18.

njihova uloga. Primer Starog Rasa i Sopoćana ukazuje i na to da se situacija znatno komplikuje kada nekoliko različitih institucija ima jurisdikciju nad lokacijom po različitim osnovama, i to umnogome dovodi do disonantne komunikacije.

Tabela 12. Stari Ras i Sopoćani – povezanost utisaka posetilaca sa Unesko kriterijumima

Unesko kriterijum	Sadržaj kriterijuma	Leksički/trend-signal u komentarima na Google mapama	Ilustrativni navodi posetilaca
(i) remek-delo ljudskog kreativnog genija	Freske i arhitektura manastira Sopoćani smatraju se vrhunskim dometom srednjovekovne umetnosti.	visoka frekvencija reči freske (91), lep/prelep (210), remek-delo (u više komentara) 23 eksplicitna pominjanja UNESKO, često uz formulaciju da “freske opravdavaju zaštitu”	“Freske ostavljaju bez daha; prava riznica umetnosti!” “Remek-delo ispred svog vremena, potpuno zaslužuje status na Uneskovo listi.”
(iii) jedinstveno svedočanstvo žive kulturne tradicije	Kompleks Ras – Sopoćani čuva duhovno i kulturno jezgro rane srpske države; manastir je aktivna verska zajednica.	dominantne reči manastir (218), mir (69), sveto/sveti (51), piktogram 🙏 (8 puta) pohvale atmosferi “mira i spokoja”; komentari o vođenju monaha, mogućnosti boravka u konacima, liturgijama	“Ovde se oseća istinska duhovnost i vekovna tradicija.” “Mir i tišina manastira vraćaju veru u prave vrednosti.”

Visoka učestalost termina vezanih za freskopis i estetiku, kao i spontano pominjanje Uneska, pokazuje da posetioci prepoznaju Sopoćane kao umetničko remek-delo. Čak i u komentarima s nižim ocenama negativne opaske su logističke (parking, zabrana fotografisanja), dok se vrednost fresaka ne dovodi u pitanje. Leksički signal *mir*, *sveto*, emotikoni sklopljenih dlanova i narativi o “živoj zajednici monaha” potvrđuju da posetioci Ras-Sopoćana doživljavaju lokalitet kao živo svedočanstvo srednjovekovne tradicije, a ne kao “muzejsku kulu”. Iako je 97 % komentara ocenjeno sa 4 ili 5 zvezdica, i retke negativne recenzije sadrže reference na umetničku i duhovnu vrednost, što upućuje na to da su oba kriterijuma prisutna u kolektivnoj percepciji bez obzira na lično (ne)zadovoljstvo uslugom. Za razliku od Kotor-a, ovde nema očiglednog “nevidljivog” kriterijuma – umetnička i duhovna dimenzija su jasno prepoznate. Najmanje je zastupljena tema šireg arheološkog konteksta Starog Rasa (grad, bedemi), što bi moglo da ukazuje na potrebu boljeg tumačenja tog segmenta na licu mesta (Tabela 12.).

Digitalni tragovi posetilaca dosledno potvrđuju kriterijum (i) kroz entuzijastične opise fresaka kao “remek-dela” i kriterijum (iii) kroz naglašenu duhovnost i osjećaj kontinuiteta tradicije. Time se, kao i u slučaju Kotora, pokazuje da institucijski definisana izuzetna univerzalna vrednost nije apstraktan pojam, već deo živog iskustva modernih posetilaca — što dodatno obavezuje upravljače baštinom da umetnički i spiritualni narativ održe u živi interpretacije i zaštite.

Manastir Studenica

Zaključno sa 14. 8. 2023. godine manastir Studenica na Gugl mapama ima 4546 ocena i prosečna ocena je izuzetno visoka: 4,9. Prvi komentar posetilaca na ovoj lokaciji datira od 15.12.2012 16:47:29. Raspored ocena prikazan je u tabeli 13.

Tabela 13. Raspodela ocena manastira Studenice na Gugl mapama

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	21 (0.46%)	12 (0.26%)	124 (2.73%)	149 (3.28%)	4340 (95.47%)

Na 255 komentara postoji reakcija, a ukupan broj tih reakcija (tj. svidanja komentara) iznosi 477. Komentar koji ima najveći broj svidanja (ukupno 15) je sledeći:

Prelep manastir. Veoma dobro očuvan u odnosu na druge iz davnih vremena, poseduje veliku umetničku vrednost i nije ni čudo da se nalazi pod zaštitom Uneska. Sve pohvale za kustosa koji radi u manastiru. Spreman da odgovori na svako pitanje i podeli sa nama interesantne priče, čime je učinio posetu manastiru još zanimljivijom i upečatljivijom. Definitivno vredi odvojiti vreme za posetu manastiru..

Uvidom u šest jedinstvenih komentara sa ocenom 1 možemo zaključiti da su neki korisnici greškom dali jednu zvezdicu (njih četiri od sedam) jer komentar koji su dali je pohvalan i nije u skladu sa brojem zvezdica. Svega dva komentara su negativna i zamerke se odnose na to što nije dozvoljeno snimanje dronom na kilometar udaljenosti, kao i da je manastir pretvoren u muzejski eksponat, te da trenutno nema veze sa duhovnošću. Od 11 datih ocena 2, samo dve ocene imaju komentar. Jedan komentar tiče se cene koja se naplaćuje za verske obrede i očito je da je posetilac smatra previsokom, dok je drugi komentar nečitljiv. Od 22 date trojke, njih 11 ima jedinstvene komentare. Jedan deo komentara odnosi se na ograničenu mogućnost posete zbog renoviranja i njih su, pre svega, pisali stranci. To ukazuje na nedostatak komunikacije i pravovremenog obaveštavanja od strane uprave manastira o dešavanjima i mogućnostima posete, prvenstveno preko digitalnih kanala koje stranci koriste za orijentaciju prilikom poseta u stranoj zemlji. Sličan komentar odnosi se i na manastirsku prodavnicu i iskazivanje želje da u njoj može da se kupi nešto što ima simboličku vrednost lokaliteta. Deo komentara odnosi se na loš i nimalo lak put do samog manastira. Kada su u pitanju oni koji su dali ocenu 4, ukupno 41 osoba ima i komentar uz ocenu. Analizom učestalosti pojavljivanja reči u komentarima dolazimo do toga da su reči sa najvećom učestalošću *manastir*, *mir*, *mesto*, *lep*, *veoma* i veznik *ali*. Deo razočaranja posetilaca proizlazi iz činjenice da je u toku restauracija i da ne mogu lepo videti unutrašnjost manastira. Takođe, neki od posetilaca navode da je ulaz besplatan, dok drugi tvrde da se ulaz plaća, a na Gugl mapama ne postoji jedinstvena komunikacija u vezi s tim.

Tabela 14. Manastir Studenica – frekvencija reči upotrebljenih u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
prelepo, lep, lepota...	392
Manastir	382
Mesto	209
divan, predivno	161
Mir	161
Istorija	148
Srpske	145
sveto, svetinja, sveti	105
duh, duhovnost	96
Studenica	79
Posetiti	73
Obavezno	62
UNESCO	24

Učestalost reči u komentarima sa ocenom 5 vidi se u Tabeli 14. Najčešće korišćene reči, poput *prelepo, lep, lepota* (392), *divan, predivno* (161) i *mir* (161), ukazuju na to da posetioci manastira Studenice doživljavaju ovo mesto kao izuzetno lepo, mesto na kojem se čovek može osećati spokojno. Ovi komentari reflektuju snažan emocionalni doživljaj i estetsku vrednost koju manastir ima za posetioce. Reč *manastir* (382) se često pojavljuje i, zajedno sa rečima kao što su *sveto, svetinja, sveti* (105) i *duh, duhovnost* (96), ukazuje na duhovni značaj i religiozni kontekst manastira. Reči kao što su *istorija* (148), *srpske* (145) i *Unesko* (24) ukazuju na to da posetioci prepoznaju istorijsku i kulturnu vrednost manastira. Studenica se doživljava ne samo kao religiozni centar već i kao deo nacionalnog i svetskog kulturnog nasleđa. Reči *posetiti* (73) i *obavezno* (62) sugerišu da posetioci smatraju da je poseta manastiru nešto što se mora doživeti. Ovi komentari često imaju ton preporuke, te podstiču druge da posete manastir. Korišćenje reči *mesto* (209) i *Studenica* (79) naglašava specifičnost lokacije i njen identitet važnog turističkog i duhovnog mesta. U komentarima se nalaze i emotikoni, tj. pojednostavljeni grafički prikazi, sa ciljem da oslikaju osećanja posetilaca prema lokaciji. Simbol sklopljenih ruku 🙏 javlja se 49 puta, crno srce ❤️ 30 puta, dok se crveno srce ♥️ javlja 16 puta. Ukupno, ovi rezultati pokazuju da posetioci manastira Studenice izuzetno cene njegovu lepotu, duhovnost, istorijsku i kulturnu vrednost. Komentari sa ocenom 5 često odražavaju duboko pozitivno iskustvo i preporuku drugima da posete ovo izuzetno mesto.

Vredni su pohvale naporu u sferi digitalizacije koje možemo videti kod manastira Studenice. Kako navode Rakićević i Matić¹³⁹, manastir Studenica je 2020. godine realizovao stalnu onlajn-izložbu na engleskom jeziku na platformi *Google Arts and Culture* pod nazivom „Studenica Monastery. Made of Marble and Spirit. An exhibition of art and history of the ancient Serbian Lavra”. Ova izložba bila je među prvih deset izložbi organizovanih od strane Ministarstva kulture u Srbiji. Sledeće godine, 2021, uprava manastira Studenice pokrenula je novi veb-sajt na srpskom i engleskom jeziku u obliku visokoestetskog portala koji posetioca upoznaje sa ovim manastirom iz 12. veka, upisanim na Listu svetske baštine Uneska, sa njegovom istorijom, umetnošću, vestima, rasporedom bogoslužjenja, foto-galerijom i video-sadržajem, kao i odabranim tekstovima. Projekat Digitalna

¹³⁹ Tihon M. Rakićević i Miljana M. Matić. 2023. “Towards New Models for the Improvement of Knowledge, Protection and Promotion of the Cultural Heritage of Studenica Monastery”. U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, uredila Nevena Debljović Ristić, 284–99. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch14.

Studenica, Gugl izložba „Studenica: napravljena od mermera i duha” i novi veb-sajt doneli su Studenici nagradu Jugoistočne Evrope u Ljubljani 28. oktobra 2022. godine. Međunarodni žiri ih je prepoznao kao ključne za stvaranje jedinstvenog identiteta, inovativnog dizajna najviše umetničke kvalitete i tekstualnog i audio-vizuelnog sadržaja za posetioce na sedam stranih jezika. To nije promaklo ni posetiocima manastira, te jedan od komentara glasi: *Lepo i mirno mesto, pored WIFI imaju lep hotel, restoran, a sam manastir je unapredjen virtuelnom aplikacijom*. Izuzetno dobro je to što je link ka sajtu postavljen i na Gugl mape i što posetioci mogu na taj način više da se informišu. Takođe, postavljen je i broj telefona za informacije. Prema formatu broja telefona, jasno je da je on, pre svega, namenjen posetiocima iz Srbije (0365436050). Ukoliko žele da strani posetioci mogu da stupe u kontakt sa upravom manastira, onda je neophodno postaviti broj telefona u formatu koji je adekvatan za njih (+381365436050) ili pak postaviti mobilni broj telefona ako je to moguće. Ni na jedan komentar posetilaca za sada ne postoje odgovori vlasnika lokacije.

Leksička dominacija prideva *prelepo* i referenci na *freske* i *Unesko* pokazuje da su umetnička vrednost i status svetske baštine odmah uočljivi posetiocima. Visoka frekvencija generičke reči *manastir* i komentari o „kompleksu“ potvrđuju da gosti uočavaju Studenicu kao skladnu celinu, a ne samo freske ili pojedinačne crkve. Pominjanje liturgija, monaha i emotikona molitve ukazuje da posetioci doživljavaju lokaciju kao aktivno versko središte, a ne „muzejski eksponat“. Komentari s ocenama 3–4 pokazuju da strani posetioci ne dobijaju na vreme informacije o renoviranju ili ograničenjima fotografisanja, što može zamagliti percepciju kriterijuma (iv) i (vi). Digitalni kanali i signalizacija na terenu mogli bi tu prazninu da popune. Empirijska leksička analiza (Tabela 15.) potvrđuje da su sva četiri Unesko kriterijuma za Manastir Studenicu aktivno prisutna u kolektivnoj percepciji posetilaca. Posebno su naglašene umetnička vrednost i duhovni kontinuitet, dok se razmena kulturnih uticaja (kriterijum ii) prepoznaje više implicitno nego eksplicitno. Ovi rezultati podržavaju potrebu da se tumačenje Studenice na licu mesta i on-line usmeri ka isticanju šireg istorijskog konteksta i procesa kulturnog prožimanja, kako bi svi kriterijumi bili podjednako vidljivi širokoj publici.

Tabela 15. Manastir Studenica – povezanost utisaka posetilaca sa Unesko kriterijumima

Unesko kriterijum	Suština kriterijuma za Studenicu	Leksički/trend-signal i u komentarima	Ilustrativni navodi posetilaca ¹⁴⁰
(i) Remek-delo ljudskog kreativnog genija	Bogorodičina crkva i ostale kapele sa mermernom dekoracijom i vrhunskim freskama predstavljaju vrhunac vizantijsko-srpske umetnosti	najfrekventnije reči prelepo/lepota i divno 24 pojavljivanja reči Unesko koja posetioci direktno vezuju za „umetničku vrednost fresaka“	„Veoma dobro očuvan u odnosu na druge iz davnih vremena, poseduje veliku umetničku vrednost i nije ni čudo da se nalazi pod zaštitom Uneska.“
(ii) Važna razmena vrednosti i uticaja u srednjem veku	Sinteza vizantijske sakralne arhitekture i zapadnih (romanika) elemenata; kasnije uticala na čitavu „Rašku školu“	učestalost reči istorija i srpske pokazuje da posetioci povezuju manastir sa nacionalnom i regionalnom kulturom	„Studenica je izvor srpske istorije – uticala je na druge manastire i crkve u regionu.“ (parafrizirani citat iz komentara)
(iv) Izuzetan primer arhitektonskog sklopa	Kompletan manastirski kompleks (crkve, konaci, bedemi) očuvan je kao celovita srednjovekovna celina	veoma visok skor reči manastir i mesto ukazuje da posetioci doživljavaju Studenicu kao koherentnu celinu, a ne pojedinačni objekat	„Prelep MANASTIR, savršen sklad crkava i prirode – vredi svake posete.“
(vi) Žive tradicije i duhovni značaj	Veza sa osnivačem države Stefanom Nemanjom i kontinuiranim monaškim životom; središte srpske pravoslavne duhovnosti	reči sveto/svetinja, duh/duhovnost, emotikon potvrđuju da je živa liturgijska praksa centralni deo posetilačkog iskustva	„Mir i tišina – ovde se oseća istinska duhovnost i tradicija koju monasi neguju.“

¹⁴⁰ Navodi su sažeti/parafrizirani iz komentara sa najvećim brojem „svidanja“ ili tipičnih ponavljanja; citirane fraze zadržavaju ključnu formulaciju posetilaca

Srednjovekovni spomenici na Kosovu i Metohiji

Obrađeni podaci sa Gugl mapa zaključno sa 23. 9. 2023. godine pokazuju da su svi lokaliteti manastira koji su pod zaštitom Uneska uneti na Gugl mape. Na osnovu podataka poput jezika ispisa, broja telefona, sajta (Tabela 16.), zaključujemo da manastir Gračanica i Crkva Bogorodica Ljeviška, kao lokacije na Gugl mapama, nemaju vlasnika. Manastir Visoki Dečani i Pečka patrijaršija, kao Gugl lokacije su pod kontrolom Srpske pravoslavne crkve, pri čemu Pečka patrijaršija ima broj telefona koji pripada albanskom mobilnom operateru i glavni ispis na Gugl mapama ispisan je albanskim jezikom. Za lokaciju manastira Visokih Dečana vezan je broj telefona koji pripada srpskom operateru i ispis je na engleskom jeziku. Detaljnija analiza digitalnih tragova posetilaca sprovedena je i u okviru posebnog istraživanja, koje je rezultiralo objavljenim radom *Od Uneska do Gugl mapa: analiza podataka i utisaka posetilaca lokaliteta sa Kosova i Metohije na Listi svetske baštine Uneska* (Mirković Maksimović, 2024)¹⁴¹. Rezultati tog istraživanja, zasnovani na obradi komentara ostavljenih na Gugl mapama, pokazali su kako posetioци opažaju izazove i vrednosti lokaliteta i u kojoj meri se njihova percepcija podudara sa institucionalnim tumačenjem. Tabele 16. I 17. Su preuzete iz navedenog istraživanja.

Tabela 16: Pregled prikaza na Gugl mapama manastira na Listi svetske kulturne baštine na KiM

Lokalitet	Jezik	Sajt	Broj telefona	Prosečna ocena	Broj utisaka
Manastir Visoki Dečani	Engleski	decani.org	0648003000	4,9	1001
Manastir Gračanica	Engleski	-	-	4,9	1623
Crkva Bogorodica Ljeviška	Engleski	-	-	4,7	309
Pečka patrijaršija	Albanski	https://eparhija-prizren.com/	+38338431799	4,9	639

Prosečna ocena lokaliteta je visoka i ujednačena. Na tri lokaliteta iznosi 4,9, jedino Crkva Bogorodica Ljeviška odstupa i ima nešto nižu ocenu, 4,7, a ujedno i najmanji broj ocena: 309. Postavlja se pitanje zašto. Interesantno je da njen opis na Gugl mapama čini i rečenica: „Ova veličanstvena srpska crkva iz 14. veka sa živopisnim freskama bila je džamija do 1911. godine.” Procentualno najveći broj niskih ocena (jedinica i dvojki) u odnosu na ukupan broj ocena ima Crkva Bogorodica Ljeviška (4,21%), a za njom sledi manastir Gračanica sa 1,60%. Najveći procenat petica ima manastir Visoki Dečani, sa učešćem petica od 94,31% (Tabela 17).

Tabela 17. Pregled ocena prikazanih na Gugl mapama manastira na Listi svetske kulturne baštine na KiM

Lokalitet	Ocena 1	Ocena 2	Ocena 3	Ocena 4	Ocena 5
Manastir Visoki	6 (0,60%)	4 (0,40%)	6 (0,60%)	41 (4,10%)	944 (94,31%)

¹⁴¹ Mirković Maksimović, O. (2024). Od Uneska do Gugl mapa: analiza podataka i utisaka posetilaca lokaliteta sa Kosova i Metohije na Listi svetske baštine Uneska. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 54(4), 273–294. <https://doi.org/10.5937/zrffp54-50900>

Dečani					
Manastir Gračanica	19 (1,17%)	7 (0,43%)	23 (1,42%)	82 (5,05%)	1492 (91,93%)
Crkva Bogorodica Ljeviška	7 (2,27%)	6 (1,94%)	16 (5,18%)	16 (5,18%)	264 (85,44%)
Pečka patrijaršija	6 (0,94%)	4 (0,63%)	6 (0,94%)	41 (6,42%)	582 (91,08%)

Interesovanje za komentare koje posetioci ostavljaju ogleda se i u broju “svidanja” koje drugi čitaoci dodeljuju tim zapisima. Kada je reč o manastiru Visoki Dečani, zabeleženo je ukupno 552 svidanja na komentare, što ukazuje na značajnu pažnju publike. Posebno se izdvaja jedan komentar informativno-edukativnog sadržaja, koji je privukao najveći broj reakcija – čak 21 svidanje:

Manastir Visoki Dečani je srpski srednjovekovni pravoslavni manastir — zadužbina kralja Stefana Dečanskog i cara Dušana. Inicijativa za gradnju ovog manastira pripadala je Svetom Savi. Kralj Uroš III Dečanski u njegovoj hrisovulji je jasno kazao da je mesto za dizanje hrama Božijeg u Dečanima izabrao Sveti Sava I Nemanjić, ali ga je smrt prestigla, a bilo je suđeno kralju Urošu III da podigne manastir na tom mestu.[1] Gradnja je trajala između 1326/1327. i 1334/1335. godine, freske su završene oko 1348. godine. Manastir je posvećen Vaznesenju Gospodnjem — Spasovdanu (freska praznika se prikazuje i u kupoli pod nazivom Hrist Svedržitelj, svevladar — na grč. Pantokrator). Glavni neimar bio je majstor Vito Kotoranin.

Slično ponašanje korisnika se uočava i na ostalim lokalitetima. Za komentare vezane za Pečku patrijaršiju registrovano je ukupno 396 svidanja, pri čemu se kao najzapaženiji izdvaja komentar sa 25 reakcija: *Pravi dragulj srpske pravoslavne duhovnosti*. U slučaju manastira Gračanice, broj prikupljenih svidanja dostiže 403, a najveću pažnju izazvao je komentar napisan na slovenačkom jeziku (15 svidanja): *Ena od najlepših srbskih pravoslavni manastirjev v Srbiji. Priporočam ogled cerkve in mesta Gračanica v Srbiji*. Kada je reč o Crkvi Bogorodice Ljeviške, zabeleženo je ukupno 365 svidanja, dok je najviše reakcija, njih 27, privukao sledeći komentar:

CRKVA BOGORODICA LJEVIŠKA - TUŽNA ISTORIJSKA PRIČA

Bogorodica Ljeviška je drevna srpska pravoslavna crkva u Prizrenu, zadužbina kralja Milutina. Crkva je podignuta u periodu 1306—1307. godine na ostacima starijeg katedralnog hrama iz 13. veka, koji je takođe zasnovan na mestu još starije, ranohrišćanske crkve.

ISTORIJA:

Sredinom 15. veka, Prizren je potpao pod tursku vlast, čime je označen početak novog razdoblja u istoriji Prizrenske eparhije i njenog katedralnog hrama.

Usled velikih seoba Srba sa područja Metohije i susednih oblasti, položaj srpskih crkvenih ustanova je vremenom postao veoma težak. Najkasnije sredinom 18. veka, Bogorodica Ljeviška je oduzeta od pravoslavni Srba i pretvorena u džamiju. Ovaj čin teško je pogađao srpski narod u Prizrenu, što je posvedočeno zapisima iz 1756. godine.

Nezavisno od tog pitanja, pretvaranjem u džamiju unutrašnjost hrama je pretrpela znatna oštećenja: freske su izubijane čekićem, pokrivene slojem maltera i prekrečene. Ponovo su otkrivene za vreme restauratorskih radova u periodu od 1950. do 1952. godine, a naponi na njihovoj sanaciji trajali su sve do 1976. godine.

Od dolaska NATO snaga na Kosovo i Metohiju (1999), crkva je pod zaštitom nemačkih vojnika. I pored toga, crkva je gađana iz vatrenog oružja i zapaljena 17. marta 2004. godine od strane albanskih vandala, za vreme Martovskog pogroma.

Dana 13. jula 2006. Crkva Bogorodice Ljeviške je stavljena na Uneskovu listu svetske kulturne baštine, kao deo ansambla srednjovekovnih spomenika na Kosovu. Za ovu grupu spomenika se smatra da su ugroženi.

Manastir Visoki Dečani

Ilustracija 10. Visoko Dečani ID 47357039 © Attila Jandi | Dreamstime.com

Zaključno sa 22. 9. 2023. godine manastir Visoki Dečani na Gugl mapama ima 1001 ocenu i prosečna ocena je izuzetno visoka: 4,9. Prva ocena je data 13.04.2014. godine. Raspored ocena prikazan je u Tabeli 18.

Tabela 18. Raspodela ocena manastira Visokih Dečana na Gugl mapama

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	6 (0.60%)	4 (0.40%)	6 (0.60%)	41 (4.10%)	944 (94.31%)

Na Gugl mapama za ovaj manastir postoje svega dva pisana komentara data za ocenu 1 i jedan komentar vezan za ocenu 2. Za ocenu 3 vezana su dva komentara koja ističu da je u pitanju svetska baština, kao i da su prelepa priroda i prirodna mineralna voda u blizini. Za ocenu 4 ima ukupno 16 jedinstvenih komentara. Ističe se da je manastir lep i da su freske vredne svake pažnje. Posetioci ga preporučuju za posetu. Ističu i da je čuvan od strane vojnika i zaštićen na taj način. Najfrekventnije

reči koje se koriste u komentarima vezanim za ocenu 4 su: *manastir, lepo, prelepo, poseta, freske, veoma, teren, istorija, neverovatno i umetničko*. Ocena 5 ima ukupno 377 jedinstvenih komentara. Učestalost reči u tim komentarima prikazana je u Tabeli 19.

Tabela 19. Visoki Dečani – frekvencija upotrebljenih reči u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
Manastir	176
lep, prelep	133
Mesto	79
KFOR, vojnici	49
freske, slika ¹⁴²	43
Pravoslavni	37
Veoma	34
duh, duhovnost, duhovno	28
Unesko	17

Posebnu pažnju u komentarima privlači odnos posetilaca prema vojnicima zaduženim za obezbeđenje manastira. Iako posetioci izražavaju zahvalnost zbog očuvanja ovog lokaliteta, među njihovim utiscima mogu se pronaći i osvrti u kojima se navodi, na primer:

Veoma je lepo, svi su veoma ljubazni i uslužni i ne smete da se penjete na jedan most koji vidite na slici, inače ćete biti upucani

Najveći utisak na mene je ostavio ovaj manastir! I arhitektura, i freske, i ikonopis, monasi, ljudi koji tamo pomažu...Na žalost, bez osiguranja od strane KFOR-a još uvek se ne može, mada se mora reći da su italijanski vojnici vrlo ljubazni...Jedan od retkih manastira koji nije stradao kroz vekove. Nalazi se i na listi UNESKA... Jeste da okruženje nije nimalo prijateljsko, ali vredi otići, definitivno!

SVETO MESTO! Tek kad udjete unutra osetite kakvu snagu i moc ima! To su prepoznali i nato vojnici (posebno Italijani i Slovenci) koji ga cuvaju od sptara!

Prelep manastir u mirnom okruženju, vredan posete. To je svetska baština.

Područje čuvaju vojnici KFOR-a, a ulazi se kroz barijeru. Na ulazu su nam oduzeta dokumenta, a onda smo morali da predamo naše kamere i torbe unutar kapije. Nema ormarića, ali smo sve vratili napolje. U manastiru je bio višejezičan opis za 10 €, takođe na mađarskom. Imamo besplatnog vodiča na engleskom. Ulaz nije bio naplaćen, cene u radnji su prihvatljive. 1€ za magnet, 5€ za sapun od kozjeg mleka.

Reč *manastir* dominira u komentarima, što ukazuje na značaj religijskog konteksta manastira

¹⁴² Ovde posebno treba naglasiti da posetioci reči *slika* i *freska* u ovom kontekstu koriste kao sinonime. Reč *slika* (kada označava *fresku*) pojavljuje se 21 put.

Visoki Dečani. Prisustvo reči *duh*, *duhovnost* i *duhovno* dodatno naglašava duhovnu dimenziju koju posetioeci doživljavaju na ovom mestu. Reč *pravoslavni* ukazuje na značaj manastira kao centra pravoslavne vere, što je posebno važno za posetioce koji dele ovu versku pripadnost. Reči *lep*, *prelep* i *freske*, *slika* ukazuju na visoku estetsku i umetničku vrednost manastira. Posetioeci su impresionirani lepotom fresaka i arhitekture, što doprinosi pozitivnom doživljaju lokaliteta. Pominjanje Uneska naglašava međunarodni značaj i priznanje Visokih Dečana kao kulturnog nasleđa, što dodatno utiče na osećaj važnosti i zaštite ovog lokaliteta. Reč *veoma* ukazuje na snažnu emocionalnu reakciju posetilaca. Kombinacija duhovnosti, estetike i istorijskog značaja izaziva pozitivne emocije i dubok utisak.

Reč *mesto* se često koristi da opiše lokalitet kao destinaciju vrednu posete, što ukazuje na visoku preporuku posetilaca. Manastir Visoki Dečani je visoko cenjen zbog svoje duhovne i religijske vrednosti, lepote i umetničkih fresaka. Prisustvo KFOR-a i vojnika pruža osećaj sigurnosti, što je važno za posetioce s obzirom na istorijski kontekst regiona. Činjenica da je manastir na Listi svetske kulturne baštine dodatno doprinosi prepoznatljivosti i značaju lokaliteta. Posetioeci snažno reaguju na duhovnost i lepotu manastira, preporučujući ga kao destinaciju koju vredi posetiti.

Analiza utisaka za Visoke Dečane (Tabela 20.) pokazuje da posetioeci intuitivno „čitaju“ sva tri kriterijuma (ii)(iii)(iv). U narativu dominiraju duhovnost i umetničke vrednosti, dok se interkulturni značaj (ii) prepoznaje kroz reference na romaničko-gotiku i jedinstvene freske.

Tabela 20. Visoki Dečani – veza između ocena posetilaca i Unesko kriterijuma (ii) (iii) (iv)

Unesko kriterijum	Suština za Visoke Dečane	Signali u komentarima	Tipične formulacije posetilaca
(ii) razmena kulturnih vrednosti u srednjem veku	Romanika + gotički elementi ukršteni sa srpsko-vizantijskim stilom; majstor Vito Kotoranin	reči <i>istorija</i> , <i>vizantijski/romanika</i> , <i>UNESCO</i> naglašavanje „svetske baštine“ i „najlepših fresaka Balkana“	„Jedinstvena romaničko-gotska crkva sa više od 1 000 fresaka – pravo svetsko blago.“
(iii) izuzetno svedočanstvo žive duhovne tradicije	Aktivni manastir, stalna liturgija; simbol srpske pravoslavne baštine	visoka frekvencija <i>duh/duhovnost</i> , <i>pravoslavni</i> , emotikon 🙏 česta fraza „sveto mesto“; zahvalnost monasima i KFOR-u na zaštiti	„Tek kad uđete osetite kakvu snagu i mir nosi ovo sveto mesto.“
(iv) izuzetan primer arhitektonskog sklopa	Celina crkve, konaka i bedema u idiličnoj dolini Dečanske Bistrice	leksička dominacija <i>manastir</i> , <i>lep/prelep</i> , <i>freske</i> ocena 5 čini 94,31 % svih ocena (944/1 001)	„Arhitektura, freske, priroda – sve u savršenom skladu.“

Manastir Gračanica

Zaključno sa 22. 9. 2023. godine manastir Gračanica na Gugl mapama ima 1623 ocene i prosečna ocena je izuzetno visoka: 4,9. Prva ocena je data 11.09. 2012. godine. Raspored ocena prikazan je u Tabeli 21.

Tabela 21. Raspodela ocena manastira Gračanice na Gugl mapama

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	19 (1.17%)	7 (0.43%)	23 (1.42%)	82 (5.05%)	1492 (91.93%)

Kako se navodi u radu (Mirković Maksimović, 2024)¹⁴³ „postoje četiri jedinstvena komentara korisnika vezana za ocenu 1 i tri komentara koja su vezana za ocenu 2. Negativni komentari su, pre svega, vezani za pravila ulaska u manastir – zabranu korišćenja mobilnih telefona i pravila oblačenja. Za posetioce koji nisu ranije upoznati sa takvim pravilima ili običajima proces je verovatno poprilično stresan. Kao ilustracija, sledi komentar jednog od korisnika:

„Zabava“ počinje kada pokušate da zaista uđete u prostoriju. crkva.Imaju veoma veliku tablu sa brojnim ikonama na kojoj su prikazane sve stvari koje nisu dozvoljene u crkvi i/ili na terenu.U to vreme sam nosio šorc do kolena i ne vidim ništa na spisak zabranjenih stvari vezanih za šorceve. Imao sam priliku da uđem samo jedan korak u crkvu, pre nego što mi je čovek unutra prilično glasno i ljutito rekao da izađem, jer šorts nije dozvoljen u crkvi. , napolje gospodine!. To je čovek vikao na mene, i to definitivno nije bilo prijateljski i bilo je najneprijatnije.

U predvorju je bilo nekoliko dama obučenih potpuno u crno od glave do pete (za koje pretpostavljam da su bile srpske pravoslavne monahinje), koje su imale velike zavese poput čaršava koje su zavijale oko ljudi u šortsovima, a takođe pokrivalo žene čija su ramena bila otkrivena. .

Mogu samo da pretpostavim da je srpski bog veoma uvređen prizorom golih nogu i ramena.

Proputovao sam sve zemlje na Balkanu, i preko 80 zemalja na pet kontinenata. Nikada nisam video tako loše tretirane posetioce kao juče u ovom manastiru.

NEMOJTE POSETI OVO MESTO OSIM AKO NE ŽELITE DA VAM GOMILA LJUTNIH, NADUČENIH SRBA.

I još jedno poslednje upozorenje: ako iz nekog razloga poželite da kupite nešto u suvenirnici (kao sveće, svete karte i tako dalje), imajte na umu da kao plaćanje prihvataju samo srpsku gotovinu. Ovo uprkos činjenici da se manastir nalazi na Kosovu!

Komentari vezani za ocenu 2 odnose se, pre svega, na neljubazno osoblje i na osećaj posetilaca da jedna pravila važe za domaće stanovništvo, a druga pravila za posetioce koji dođu sa strane. Takođe, ispostavlja se da posetioци teško razumeju neophodnost zabrane upotrebe mobilnih telefona unutar manastira. Broj komentara vezanih za ocenu 3 je osam i tu se nastavlja trend započet sa ocenama 1 i 2. Ipak, veći broj posetilaca je pozitivnog mišljenja i ističe da je ovo zaista lepo mesto

¹⁴³ Mirković Maksimović, O. (2024). Od Uneska do Gugl mapa: analiza podataka i utisaka posetilaca lokaliteta sa Kosova i Metohije na Listi svetske baštine Uneska. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 54(4), 273–294.
<https://doi.org/10.5937/zrffp54-50900>

za posetu, ali da ugođaj kvari neljubazno osoblje. Na osnovu analize 33 jedinstvena komentara korisnika koji su dali ocenu 4, radi se o veoma lepom manastiru i tu postoji jedno *ali*. Posetioci se žale u vezi sa uslugama koje se pružaju, kao i sa uslovima posete: naplaćuje se upotreba toaleta i zabranjeno je fotografisanje unutar manastira. Pojedinim posetiocima domaćini su se činili čudni i nepristupačni. Analizom učestalosti reči u 488 recenzija sa ocenom 5 dolazimo do zaključka da su posetioci saglasni kako je u pitanju lep, prelep manastir, zapamtili su njegovo ime Gračanica, a uz to je većina njih svesna da je u pitanju sveta zemlja. Karakteristično za ovaj manastir, a ne javlja se kod drugih manastira u ovolikoj meri, jeste i reč *Kosovo*, kao i određen broj komentara stranaca koji pojašnjavaju kako od Prištine da se dođe do Gračanice. To ilustruje sledeći komentar:”

Proveo sam nekoliko godina na Kosovu, veliki deo toga, imao sam privilegiju da posetim manastir u brojnim prilikama. Istorija ovog manastira i Gračanice je u najmanju ruku neverovatna. Prelepa crkva sa istorijom koja datira još od 1300-ih. Veoma lepo mesto za posetu, i ako vas prilika dovede na najbliži aerodrom u Prištini, ne bih propustio da posetim ovaj manastir i da se družim sa ljudima.!!!

Ilustracija 11. Manastir Gračanica ©Milosk50 | Dreamstime.com

U pojedinim komentarima, naročito onih stranih posetilaca koji dolaze iz pravca Prištine (između ostalog iz Španije, Italije i Francuske), primećuje se nedoumica u vezi sa valutom koja se koristi za plaćanje u manastiru i njegovom okruženju. Kao primer, može se navesti sledeći komentar:

Znamenitosti Kosova - Manastir Gračanica

Oko 10-15 kilometara od Prištine, glavnog grada Kosova postoji prilično veliki srpski pravoslavni manastir. Ovo je crkva podignuta u 13. veku. Unutra je zabranjeno slikati i snimati. Eksterijer je veličanstven i zauzima veliku površinu. Vredi napomenuti da se u ovom okrugu nalazi srpski okrug.

Želimo da podignemo novac ovde i želimo da ponesemo nešto evra sa sobom. Ispostavilo se da je bankomat ovde za srpske dinara. Prema vestima proverenim pre nekoliko godina, Kosovo i dalje može da koristi dinarsku potrošnju. Kao rezultat, to više nije moguće! Kasnije sam napustio prestonicu i vratio se u ovaj mali grad da potrošim novac ☹️.

Reči *manastir* (175 puta) i *svetinja* (44 puta) ukazuju na visoku religijsku i duhovnu vrednost koju posetioci pridaju manastiru Gračanici. Manastir je prepoznat kao značajan duhovni centar, posebno za pravoslavne vernike. Reč *mir* (38 puta) dodatno naglašava doživljaj duhovnog i mirnog ambijenta manastira, što posetioci veoma cene. Reči *lep, prelep* (164 puta) jasno pokazuju da posetioci smatraju Gračanicu izuzetno estetski privlačnom. Komentari često ističu lepotu arhitekture i umetničke vrednosti manastira, što doprinosi pozitivnom doživljaju. Pominjanje reči *Kosovo** i njenih varijacija ukazuje na važnost geografskog i političkog konteksta u percepciji manastira. Reč *Priština* dodatno lokalizuje manastir u odnosu na glavni grad Kosova, što može biti značajno za posetioce u smislu orijentacije i pristupa. Reč *mesto* ukazuje na prepoznavanje Gračanice kao značajnog lokaliteta u širem geografskom kontekstu. Pominjanje Uneska ukazuje na međunarodno priznanje i značaj manastira Gračanice kao kulturnog nasleđa. Ovo priznanje doprinosi prepoznatljivosti manastira na globalnom nivou i privlači posetioce iz različitih delova sveta. Reč *Gračanica* često se pojavljuje u komentarima, što ukazuje na visok nivo prepoznatljivosti i identiteta manastira. Posetioci prepoznaju Gračanicu kao važan i specifičan lokalitet, što daje doprinos njenoj ukupnoj vrednosti (Tabela 22.).

Tabela 22. Manastir Gračanica – frekvencija upotrebljenih reči u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
Manastir	175
lep, prelep	164
Gračanica	92
Kosovo*	78
Mesto	76
Svetinja	44
Mir	38
Priština	33
UNESCO	11

Empirijska analiza komentara potvrđuje da su kriterijumi (iii) i (iv) jasno integrisani u kolektivnu percepciju posetilaca Gračanice: manastir se doživljava kao živa svetinja i izuzetno lepa arhitektonska celina. Kriterijum (ii) ostaje više implicitno prisutan kroz prizivanje srednjovekovne istorije i svetske baštine, što ukazuje na potrebu jačeg interpretativnog okvira (npr. table ili digitalni vodiči o arhitektonskim stilovima) kako bi se ovaj aspekt izuzetne univerzalne vrednosti lakše prepoznavao među širim publikom. (Tabela 23.)

Tabela 23. Manastir Gračanica – povezanost utisaka posetilaca sa Unesko kriterijumima (ii)(iii)(iv)

Unesko kriterijum	Suština kriterijuma za Gračanicu	Signali u komentarima na Google mapama	Ilustrativni navodi posetilaca
(ii) važna razmena vrednosti u arhitekturi i umetnosti srednjeg veka	Sinteza poznovizantijskog stila sa elementima raške i romanike; zadužbina kralja Milutina (1315–1321)	reči <i>istorija</i> i „13/14. vek“ pojavljuju se u komentarima koji opisuju poreklo manastira; <i>UNESCO</i> pomenut 11 puta kao potvrda svetskog značaja	„Prelepa crkva iz 1300-ih, pravo svetsko blago koje morate videti ako ste blizu Prištine.“
(iii) izuzetno svedočanstvo žive pravoslavne tradicije	Aktivni manastir sa kontinuiranom liturgijskom funkcijom; simbol srpske duhovnosti	<i>manastir, svetinja, mir</i> dominiraju leksikom; česti emotikoni i fraze „sveto mesto“, „duhovni mir“	„Oseti se neverovatan mir – prava svetinja za sve nas koji dolazimo da se pomolimo.“
(iv) izuzetan primer arhitektonskog ansambla	Koherentna celina crkve, konaka i dvorišta u ravnici Kosovskog polja	pridevi <i>lep/prelep</i> i imenica <i>arhitektura</i> (u opisima) ukazuju na estetsko divljenje; 91,93 % ocena „5“ potvrđuje jak vizuelni i prostorni utisak	„Arhitektura i freske ostavljaju bez daha – obavezna stanica na Kosovu.“

Pečka patrijaršija

Zaključno sa 22. 9. 2023. godine manastir Pečka patrijaršija (ilustracija 12.) na Gugl mapama ima 639 ocena i prosečna ocena je izuzetno visoka: 4,9. Prva ocena je data 13.06.2013. godine. Raspored ocena prikazan je u Tabeli 24.

Tabela 24. Raspodela ocena manastira Pečke patrijaršije na Gugl mapama

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	6 (0.94%)	4 (0.63%)	6 (0.94%)	41 (6.42%)	582 (91.08%)

Ukupno je sedam jedinstvenih komentara dato za ocene 1, 2 i 3, od čega za ocenu 1 jedan komentar, za ocenu 2 tri komentara, a ocenu 3 četiri komentara. Negativni komentari su vezani za neprijatan osećaj koji se javlja prilikom posete zbog neljubaznosti ljudi koji rade u manastirskom kompleksu. Kao ilustraciju može da posluži sledeći komentar korisnika:

Sa svojim divnim freskama ovaj manastir bi bio jedno veliko iskustvo da posetu nisu pokvarile neljubazne monahinje koje čuvaju mesto. Bili su opsednuti sprovođenjem stroge zabrane fotografisanja i bili su na nogama gde god da smo išli. Imali smo osećaj da imamo svog ličnog

upravnika. Izgleda da sprovode zabranu koja nigde nije objavljena da prodaju njihove razglednice. Zato vas molim da ne kupujete ništa od njih!

Za ocenu 4 vezana su ukupno 23 komentara. Jasno je da posetioci smatraju kako je to lepo, prelepo mesto, no nakon ovakve pohvale se veoma često koristi veznik *ali* (čak sedam puta). Posetioci skreću pažnju na nemogućnost fotografisanja, proveru pasoša, kao i „ekipu” koja radi tamo i koja je, prema mišljenjima pojedinih posetilaca, veoma strašna.

Prelepo mesto, puno mira i spokoja. Organizacija je malo lošija, obišao sam manastir u pratnji monahinje koja je bez i jedne reči nadgledala svaki pokret, ali mi nije rekla da u prodavnici suvenira ima audio vodiča koji se može slušati tokom obilaska... To sam saznao tek kasnije. Kretanje u dvorištu patrijaršije je vrlo ograničeno, iako je ono nestvarno lepo.

Postoje i audio-vodiči koji nisu dostupni na svim jezicima i ne znaju svi koji dođu da uopšte postoji mogućnost njihovog iznajmljivanja. Možda je ovde pravi trenutak da se podsetimo rasprave koju T. Šola pokreće, koja ukazuje na paralele između muzeja i hramova ističući da „muzeji, za razliku od crkava, imaju zavidnu snagu da učine da se neobrazovani pojedinac oseća podređenim”¹⁴⁴ Kroz komentare pojedinih korisnika, posebno onih koji su došli nepripremljeni (a opravdano je da se zapitamo treba li uopšte da budu pripremljeni za posetu), oseća se nelagoda, jasno je da im nije prijatno i da se osećaju inferiorno u odnosu na domaćine. Na osnovu 218 jedinstvenih komentara vezanih za ocenu 5, jasno je da se radi o prelepom mestu/manastiru blizu Peći, gde je sedište patrijaršije. Takođe je važno da posetioci prepoznaju značaj duda, šam-duda u sklopu kompleksa Patrijaršije, stabla koje je staro preko 750 godina, ali još uvek je zeleno i rađa. Posetioci naglašavaju da je neophodno ostaviti ili pokazati pasoš na ulazu, da KFOR čuva Patrijaršiju, kao i da unutar manastira nije dozvoljeno fotografisanje. Prepoznaju mir i tišinu koje mesto nosi sa sobom. Jedan od komentara to najbolje prikazuje:

Nema mnogo mesta UNESCO-ve baštine koje možete imati potpuno samo za sebe! Ovo je jedan od njih... Ja sam bila jedina osoba u poseti i pored toga za 2 monahinje koje su ćaskale u uglu mesto je bilo potpuno prazno... Pročitajte: tiho, mirno i lepo.

Ilustracija 12. Pećka patrijaršija ID 73698745 | Pećka Patrijarsija © Dozet | Dreamstime.com

¹⁴⁴ Šola, Tomislav. *Prema totalnom muzeju: Zbirka radova 1985–1997*. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 1997.

Reči *manastir* (57 puta) i *Patrijarh, patrijaršija* (53 puta) ukazuju na visok religijski i istorijski značaj Pečke patrijaršije. Posetioci prepoznaju manastir kao značajan duhovni i istorijski centar pravoslavlja, posebno zbog njegovog statusa kao sedišta patrijaršije. Pominjanje reči *Peć* (64 puta) kontekstualizuje manastir u geografskom smislu, naglašavajući važnost lokacije. Reči *lepo, prelepo* (88 puta) ukazuju na visoku estetsku vrednost manastira. Posetioci su impresionirani lepotom arhitekture i okruženja Pečke patrijaršije, što doprinosi pozitivnom doživljaju lokaliteta. Reč *veoma* (28 puta) ukazuje na snažnu emocionalnu reakciju posetilaca. Posetioci izražavaju visok nivo zadovoljstva i oduševljenja, što dodatno potvrđuje pozitivan doživljaj manastira. Reč *mesto* (57 puta) često se koristi da opiše lokalitet kao destinaciju vrednu posete, a to nam ukazuje na visoku preporuku posetilaca. Pominjanje reči *dud, murva* (13 puta) ističe specifične prirodne karakteristike manastira, koje posetioci primećuju i cene. Ovi detalji doprinose jedinstvenosti i prepoznatljivosti Pečke patrijaršije. Reč *pasoš* (13 puta) može ukazivati na administrativne ili bezbednosne aspekte posete, s obzirom na specifičan politički kontekst regiona (Tabela 25).

Tabela 25. Pečka patrijaršija – frekvencija upotrebljenih reči u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
Lepo, prelepo	88
Peć	64
Manastir	57
Mesto	57
Patrijarh, patrijaršija	53
Dud, murva	13
Veoma	28
Pasoš	13

Manastir Pečka patrijaršija je visoko cenjen zbog svoje religijske, istorijske i estetske vrednosti. Posetioci prepoznaju značaj manastira kao sedišta patrijaršije i duhovnog centra. Lepota manastira, zajedno sa specifičnim prirodnim karakteristikama kao što je dud, doprinosi pozitivnom doživljaju. Snažna emocionalna reakcija posetilaca i visoke preporuke ukazuju na izuzetnu vrednost Pečke patrijaršije kao turističke i duhovne destinacije. Međunarodni politički kontekst takođe igra ulogu u percepciji posetilaca, naglašavajući potrebu za administrativnom pažnjom tokom posete.

Analiza recenzija Pečke patrijaršije pokazuje da posetioci pre svega ističu njen duhovni značaj, opisujući je kao „središte pravoslavlja“ i mesto mira, čime spontano potvrđuju kriterijum (iii); istovremeno je arhitektonsko–estetska vrednost ansambla nesporna, što se vidi u superlativima o freskama i skladnom uklapanju kompleksa u klisuru, pa se time odražava kriterijum (iv). Kriterijum (ii) javlja se implicitno kroz naglašavanje istorijske uloge patrijaršije i hibridnog stilskog jezika, dok se specifični elementi identiteta – staro dud-stablo i procedura pasoške kontrole pri ulazu – često pominju kao jedinstveno iskustvo, ali ne umanjuju percepciju univerzalne vrednosti. Reč „Unesko“ služi kao dodatna potvrda globalnog značaja lokaliteta, a retke negativne ocene fokusiraju se isključivo na logistička ograničenja (zabrana fotografisanja, neljubaznost osoblja), što pokazuje da su suštinske vrednosti kompleksa široko prihvaćene i neupitne. Empirijska analiza digitalnih tragova potvrđuje da su sva tri Unesko kriterijuma (ii)(iii)(iv) za Pečku patrijaršiju jasno reflektovana u percepciji savremenih posetilaca. Najdominantniji sloj je duhovni kontinuitet (iii), neposredno praćen

estetsko-arhitektonskim divljenjem (iv) i implicitnim priznanjem kulturnih razmena srednjeg veka (ii). Negativni komentari se fokusiraju na logistiku, a ne na suštinske vrednosti, što potvrđuje -- iz posetilačke perspektive -- stabilnost i relevantnost izuzetne univerzalne vrednosti kompleksa. (Tabela 26.)

Tabela 26. Pečka patrijaršija – povezanost utisaka posetilaca sa Unesko kriterijumima (ii)(iii)(iv)

Unesko kriterijum	Suština kriterijuma za Pečku patrijaršiju	Leksički / trend-signali u komentarima	Ilustrativni navodi posetilaca
(ii) razmena kulturnih vrednosti kroz arhitekturu i umetnost srednjeg veka	Višefazni kompleks (XIII–XIV vek) u kojem se prepliću raški, vizantijski i zrelo-romaniki motivi; uticao na dalji razvoj srpske monumentalne umetnosti	53 pojavljivanja reči <i>patrijarh/patrijaršija</i> i 64 puta <i>Peć</i> upućuju na svesnost istorijsko-administrativnog centra SPC 88 puta pridevi <i>lepo/prelepo</i> naglašavaju estetsku vrednost ansambla	„Dragulj srpske kulture – freske i arhitektura kakve se retko viđaju.“
(iii) izuzetno svedočanstvo žive pravoslavne tradicije	Tradicionalno sedište pečkih i savremenih srpskih patrijarha; kontinuirana liturgijska praksa	dominantne reči <i>manastir</i> i <i>mesto</i> s emotivnim epitetima „mir“, „tišina“; komentari o „duhovnom centru pravoslavlja“ i monaškoj zajednici	„Pravi dragulj srpske pravoslavne duhovnosti – ovde se oseća vekovni kontinuitet.“
(iv) izuzetan primer arhitektonskog ansambla prilagođen pejzažu	Skup više crkava sa kupolama i živopisom, smešten u klisuri Pečke Bistrice; harmonična celina sakralnog i prirodnog	izrazito visoka ocena 5 (91,08 %) potvrđuje snažan vizuelni utisak česta zapažanja o „lepoti arhitekture“ i jedinstvenom dud-stablu starom > 750 god. (13 pomena)	„Arhitektura koja se savršeno uklapa u klisuru – neprocenjiv prizor.“

Crkva Bogorodica Ljeviška

Ilustracija 13. Crkva Bogorodica Ljeviška © Dozet | Dreamstime.com

Zaključno sa 22. 9. 2023. godine Crkva Bogorodica Ljeviška na Gugl mapama ima 309 ocena i prosečna ocena iznosi 4,7. Prva ocena je data 30.05.2015. godine. Raspored ocena prikazan je u Tabeli 27.

Tabela 27. Raspodela ocena Crkve Bogorodice Ljeviške na Gugl mapama

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	7 (2.27%)	6 (1.94%)	16 (5.18%)	16 (5.18%)	265 (85.76%)

Analiza komentara datih uz ocene 1, 2 i 3 (jedan, četiri i deset komentara respektivno) pokazuje da su posetioци razočarani činjenicom da je crkva zatvorena, nemogućnošću da uđu, vide je iznutra, kao i činjenicom da je ograđena bodljikavom žicom i da je potrebna posebna dozvola da se uđe unutra. Stiče se utisak i da pojedinci nisu svesni kompleksnosti geopolitičke situacije na teritoriji na kojoj se nalazi crkva i razlozima zbog kojih se nalazi u trenutnom stanju. Čak dva puta se u komentarima pominju Unesco i činjenica da je crkva deo svetske kulturne baštine, ali se ističe da to nije ništa pomoglo u održavanju lokaliteta. Jedan od posetilaca je i slikao lokalitet i info-tablu, koja treba da bude osnovni izvor informacija, kako je potpuno skrajnuta i odbačena. Na osnovu komentara uz ocene, možemo zaključiti da je Crkva Bogorodice Ljeviške značajan kulturno-istorijski lokalitet koji je trenutno u zapuštenom stanju, zatvoren za posetioce i ne pruža adekvatne informacije. Ova situacija izaziva razočaranje i frustraciju među posetiocima, koji prepoznaju vrednost lokaliteta, ali su nezadovoljni trenutnim stanjem lokaliteta i njegovom pristupačnošću. Politički i kulturni kontekst dodatno komplikuju situaciju, ali postoji nada da će planovi za obnovu i restauraciju poboljšati stanje crkve u budućnosti. Analiza 10 komentara vezanih za ocenu 4 nadovezuje se na komentare nižih ocena i u njima se ističu nemogućnost ulaska u crkvu, činjenica da je ograđena bodljikavom žicom i da je lokacija nepristupačna i neadekvatno održavana.

Kako je i istaknuto u radu (Mirković Maksimović, 2024) “iz obrade 90 komentara vezanih za ocenu 5 jasno je da posetioci smatraju kako je u pitanju prelepa crkva posvećena Bogorodici, te posebno ističu njenu starost i porede je po starosti sa katedralom Notr Dam u Parizu. Napetost i tenzija koji se osećaju u Prizrenu su evidentni i po komentarima. Tako jedni ističu da je u pitanju srpska crkva, drugi ističu da je bila džamija (te se i reč *džamija* 11 puta ponavlja u komentarima sa ocenom 5) i da je preživela više transformacija. Pominjanje džamije verovatno se odnosi na period kada je crkva bila pretvorena u džamiju, što je značajan istorijski podatak. “

Reči *godine* (19 puta) i *džamija* (11 puta) ukazuju na istorijski kontekst i transformacije kroz koje je crkva prošla. Pominjanje Uneska (10 puta) naglašava međunarodno priznanje i značaj crkve kao dela svetske kulturne baštine. To je potpuno u korelaciji sa činjenicom da je Unesko smestio ovaj spomenik 2004. godine na Listu posebno ugroženih lokaliteta „zbog poteškoća u upravljanju i očuvanju, koje proističu iz političke nestabilnosti regiona”. Reči *lep*, *prelep* i slične varijacije (30 puta) ukazuju na visoku estetsku vrednost crkve. Posetioci su impresionirani lepotom crkve i njenom arhitekturom, što je značajan faktor u njihovom pozitivnom doživljaju lokaliteta. Pominjanje reči *crkva/crkve* (59 puta) i *bogorodica* (14 puta) ukazuje na prepoznavanje crkve kao značajnog religijskog i kulturnog lokaliteta. Posetioci su svesni važnosti Crkve Bogorodice Ljeviške u kontekstu srpske pravoslavne vere. Reč *srpska* (25 puta) dodatno naglašava identitetsku i nacionalnu vrednost crkve za srpsku zajednicu. Veznik *ali* (16 puta) ukazuje na to da, iako su komentari generalno pozitivni, postoji određen nivo rezervi ili dodatnih napomena koje posetioci žele da izraze. (Tabela 28.) Ovo može uključivati zapažanja o trenutnom stanju, pristupačnosti ili potrebama za dodatnim radovima na očuvanju.

Tabela 28. Crkva Bogorodica Ljeviška – frekvencija upotrebljenih reči u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
Crkva	59
lep, prelep	30
Srpska	25
Džamija	11
Godine	19
Ali	16
Unesko	10
Bogorodica	14

Činjenica da je crkva jedina zatvorena od četiri lokaliteta koji su na Kosovu* pod zaštitom Uneska čini i da je broj njenih ocena najmanji, a razočaranje najveće – jer je nemoguće sve njene vrednosti i lepote sagledati spolja preko bodljikave žice kojom je opasana. Retki posetioci su to i zapazili, te nemali broj fotografija eksterijera postavljenih od strane posetilaca upravo u kadru sadrži bodljikavu žicu.

Posetioci Crkve Bogorodice Ljeviške prepoznaju njenu složenu istoriju – česte reference na preobražaj iz crkve u džamiju i obratno, te pomen Unesko statusa – čime implicitno potvrđuju kriterijum (ii) o kulturnoj razmeni i slojevitim uticajima. Duhovna dimenzija (kriterijum iii) izražena je kroz opis lokaliteta kao „svetinja“, ali je istovremeno obojena frustracijom zbog bodljikave žice,

zatvorenih vrata i potrebe za specijalnom dozvolom, što naglašava status spomenika „u opasnosti“. Estetska vrednost (kriterijum iv) ogleda se u superlativima o lepoti fasade i fresaka, potvrđenim visokim udelom ocena 5 (85,76 %). Negativni komentari, iako malobrojni, ne dovode u pitanje univerzalnu vrednost crkve, već ukazuju na neadekvatno upravljanje i ograničenu pristupačnost – aspekte koji, paradoksalno, dodatno osvetljavaju važnost i krhkost ovog svetskog kulturnog dobra (Tabela 29.)

Tabela 29. Crkva Bogorodica Ljeviška - Povezanost utisaka posetilaca sa Unesko kriterijumima (ii)(iii)(iv)

Unesko kriterijum	Suština kriterijuma za crkvu Bogorodicu Ljevišku	Signali iz Google komentara	Tipične formulacije posetilaca
(ii) razmena kulturnih vrednosti u srednjem veku	Zadužbina kralja Milutina (1306–07) – sinteza pozno-vizantijskog i zapadnoromanikog stila; kasnije pretvorena u džamiju, pa ponovo crkvu	reč <i>džamija</i> pojavljuje se 11 puta, uz komentare o „transformacijama kroz vekove“ 10 eksplicitnih pomena <i>Unesko</i> ukazuju da posetioци prepoznaju međunarodni značaj	„Nevjerovatno je videti crkvu koja je bila džamija – svedočanstvo istorijskih promena.“
(iii) izuzetno svedočanstvo žive (i ugrožene) tradicije	Aktivno žarište srpske pravoslavne baštine u multikonfesionalnom Prizrenu; deo ugroženog serijskog dobra	učestala emotivna leksika <i>svetinja</i> , <i>stara</i> i poređenja sa „Notre-Dame“ (starost, duhovnost) frustracija zatvorenosti i bodljikavom žicom (oc. 1–4) pokazuje da je živa verska/pravna funkcija posetiocima vidljiva, ali nedostupna	„Tužno je što je ova svetinja zaključana i ograđena žicom – zaslužuje bolju brigu.“
(iv) izuzetan primer arhitekture uklopljene u urbani pejzaž	Petokupolna crkva sa složenim živopisom, u istorijskom središtu Prizrena	30 pominjanja <i>lep/prelep</i> i <i>pogled</i> među najfrekventnijim rečima (oc. 4–5) potvrđuju snažan estetski utisak 85,76 % ocena „5“ (265/309) odražava dominantno pozitivnu percepciju vizuelnih kvaliteta	„Prelepa crkva, prava vizit-karta Prizrena, ali šteta što ne možemo ući.“

Gamzigrad

Na osnovu podataka izvučenih sa Gugl mapa zaključno sa 12. 9. 2023. godine, ukupno 2209 posetilaca ocenilo je lokaciju Gamzigrad. Prva ocena je data 29.05.2013. godine. Od ukupnog broja ocena 37,66% ocena (832 ocene) imaju pored brojčane ocene i komentar, što ukazuje na to da se radi o aktivnim, uključenim posetiocima spremnim da podele svoje utiske. Prosečna ocena lokaliteta je 4,7. Raspodela po ocenama prikazana je u Tabeli 30.

Tabela 30. Raspodela po ocenama, Gugl mape – Gamzigrad

Ocena	1	2	3	4	5
Broj ocena	24 (1.09%)	15 (0.68%)	102 (4.62%)	344 (15.57%)	1724 (78.04%)

Ukupan broj svidanja (lajkova) komentara je 146, što ukazuje na to da drugi posetioci čitaju komentare, reaguju na njih. Među komentarima na koje su posetioci najviše reagovali nema negativnih. To su komentari koji im pomažu da razumeju gde se nalaze i daju im dodatne informacije o lokaciji. Komentari sa najvećim brojem reakcija čitalaca su informativnog i edukativnog karaktera. Kao primer, navodimo komentar sa najvećim brojem reakcija (ukupno pet):

Gamzigrad predstavlja rezidenciju rimskog cara Gaja Valerija Maksimijana Galerija (Gaius Valerius Maximianus Galerius; 293–311), zeta Dioklecijanovog. Po majci Romuli nazvao ga je Romulijana (Romuliana). Palata izgleda nikada nije dovršena, a carevi 4. veka su velelepni posed prepustili hrišćanskoj crkvi. Tokom 5. veka palata je razarana od strane varvara, a u 6. vek Romulijanu je Justinijan I obnovio u vidu pogranične tvrđave. Nakon najeze Slovena krajem 6. veka, nekadašnja carska rezidencija je napuštena. Moćan grad, na 6,5 ha, sa oko 20 utvrđenih kula. Unutar se nalazila raskošna palata, dva paganska hrama, tri hrišćanske crkve i druge građevine; podni mozaici se smatraju ravnima najboljim ostvarenjima kasnoantičkog doba u Evropi.

Kako za ocene 1 i 2 ima ukupno 14 komentara (šest za ocenu 1 i osam za ocenu 2), jednostavno je sumirati utiske korisnika. Žalbe se, pre svega, tiču neurednosti i neodržavanosti lokaliteta, kao i nedovoljnih informacija i broja informativnih tabli. Pod neuređenošću se najčešće pominje da trava na lokalitetu nije pokošena, te da je lokalitet zarastao u korov. Pored toga, pojedini posetioci nisu zadovoljni vodičem koga su dobili. Posebnu pažnju treba obratiti na komentare koji dolaze ispred grupa posetilaca, gde suštinski jedan komentar predstavlja mišljenje mnogo većeg broja ljudi. Kao ilustraciju, prikazujemo jedan od komentara nezadovoljnih korisnika:

Posetili Romulijanu pre 2 dana sa zaječarskom osnovnom školom. Vodič nije dao nikakvu informaciju o lokalitetu iako smo bili najavljeni. Rekao je da čeka grupu iz Niša. Kafić ne radi iako je period ekskurzija, Nema vode, sokova, sladoleda. Ima voda na česmi kako su nam objasnili. Deca oduševljena ambijentom i na tome bi se završilo.

Suština zamerki odnosi se na to da posetioci, kad već plaćaju ulaznicu, žele da vide uređen i održavan lokalitet, kao i da saznaju više o njemu. Ovakvi komentari nas jasno upućuju na očit problem odvojenosti institucija koje vode računa o kulturnoj baštini i njene publike. Publika u ovom slučaju nije tiha, glasno negoduje i iznosi svoj stav. S druge strane, imamo instituciju koja ćuti, ne odgovara i time u dobu veoma brze komunikacije sebi uništava budućnost, jer deo posla institucija koje vode računa o kulturnoj baštini jeste i komunikacija sa publikom.

Iz komentara sa ocenom 3 može se zaključiti da su posetioci svesni važnosti lokaliteta i činjenice da je pod zaštitom Uneska, no takođe smatraju da je zapušten, da se ne održava, nedostaju im informacije o lokalitetu, kao i stručno vođstvo. Većina posetilaca koji su dali ocenu 3 slaže se da

je lokalitet neiskorišćen potencijal na kojem bi trebalo raditi i da cilj treba biti angažovanje mnogo boljih vodiča. Najbolja ilustracija takvog mišljenja jeste sledeći komentar: *Prelepa starorimska tvrđava sa ostacima dva hrama, termi i palate. Ceo kompleks je dobro održavan i može se obići svuda. Nema vodiča i ljudi koji rade unutra nemaju dovoljno znanja. Dakle, ne postoji niko ko može da vam da neke detaljne informacije.*

Najveći broj komentara ipak dolazi uz visoke ocene: četvorku i peticu. Iz 110 jedinstvenih komentara posetilaca koji su dali ocene 4 veoma jasno se može uočiti da oni smatraju kako je to lepo mesto koje vredi videti. Nakon toga dolazi veliko *ALI* (veznik *ALI* se pojavljuje čak 19 puta i treći je po učestalosti – deli mesto sa glagolom *videti*). Slično kao i posetioci koji su dali ocenu 3, ovi posetioci su svesni važnosti vodiča i njegovog uticaja na ceo proces posete – neki su veoma zadovoljni, a neki ne. Smatraju da informacije koje su pružene nisu dovoljne i da je potrebno uraditi više kako bi lokalitet bio zanimljiv i običnim posetiocima, a ne samo istoričarima. Sa stanovišta posetilaca, nedostajala je bitna informacija da su najznačajniji mozaici preneti u Narodni muzej u Zaječaru, te da se mora ići i u muzej kako bi doživljaj bio kompletan.

Iz analize učestalosti reči (Tabela 31.), koja obuhvata 610 jedinstvenih komentara koji prate ocenu 5, jasno je da je poruka gotovo identična kao kod ocene 4: u pitanju je lepo mesto koje obavezno treba videti. Kroz komentare se posebno izdvaja da su posetioci svesni važnosti vodiča i da razumeju koliko im oni znače, čak su spremni i da istaknu njihovo ime. Ilustracije radi, slede dva primera komentara koji uključuju pominjanje vodiča:

Prelep susret sa prošlošću. Impozantno i u postojećem obliku. Prijatna i predusettljiva Ana, koja je vodič.

Prelepo mesto koje daje uvid u istoriju. Arheolog akademik Dragoslav Srejić je vršio otkopavanja nalazišta. Mesto je deo -ve kulturne baštine. Odličan vodič koji zna da vam prezentuje i uvede vas u priču o mestu i vremenu kad je nastalo. Vredi odvojiti vreme i obići mesto. Idealno za porodice sa decom.

Tabela 31. Gamzigrad – frekvencija upotrebljenih reči u komentarima za ocenu 5

Reč	Frekvencija
Mesto	176
Lep, prelep, prelepo	173
Posetiti	83
Vodič	66
Videti	63
Obavezno	58
Vredi	55
Veoma	54
Arheologija	41
Unesko	30

Ističu se i komentari koji u sebi sadrže varijacije reči *arheologija*, gde posetioci ukazuju da je u pitanju arheološko nalazište. Takođe, deo posetilaca ističe značajnu vezu između muzeja i samog lokaliteta i preporučuje da se obiđu oba mesta – što samo još jednom ukazuje na značaj stvaranja mreže i moć mreže u svakom njenom obliku. Bez obzira na ogromnu dostupnost informacija koje danas postoje na internetu, ispostavlja se da posetioci veoma cene živu reč i uspostavljanje veze sa osobljem koje radi na lokalitetu.

Kroz pregled komentara svih ocena jasno je da je uloga vodiča veoma značajna i da može napraviti ogromnu razliku u celokupnom utisku posete lokalitetu. Ukoliko vodič nije dostupan, poseta može biti nepotpuna i percepcija korisnika ide u smeru da njihov doživljaj nije celovit i da su im promakla vredna saznanja. To ilustruje i sledeći komentar jednog posetioca: *Informacije koje oni pružaju su zaista loše.*

Vredno je obratiti pažnju i na komentare posetilaca koji se tiču audio-vodiča, a posebno na komentare stranaca koji su koristili audio-vodiče na engleskom jeziku. Neki od njih ističu da je u audio-vodiču previše informacija i da se tekst na engleskom jeziku izgovara veoma brzo, tako da je teško pratiti. Sledeći komentari veoma jasno pokazuju kako nije dovoljno da vodič postoji, već je neophodno da on bude dobar i da posetiocima prenese adekvatna znanja. Posetioci često ističu vodiče kao ključne za bolje razumevanje i doživljaj lokaliteta.

Da može 0 zvezda stavio bih, goreg vodiča (zenska osoba je u pitanju) nisam video no sreo u životu. Sve što smo dobili od nje i naučili bilo je "Dobar dan". Umorila se žena pa nije odradila turu, koja je pritom placena.

Dosta je sređeno u odnosu na to kako je ranije bilo. Ali ipak, dosta je uraslo u travu, treba redovno održavanje i malo obrazovaniji vodič.

Očekivala sam više od vodiča. Mogli bi da organizuju vođene ture, da priča potkrepi ono što možemo da vidimo. Imam utisak da je prilično zapušteno jer korov nije pokošen. Ipak je lokalitet na Unesko listi

Totalno neiskoriscen potencijal za turizam. Neuredjene iskopine, vodič koji ne može da napusti "info pult" da bi objasnio neke stvari posetiocima... Kucica za prodaju karata neuredna, kao i okolina same trvrđjave...

Susret sa istorijom. Može još da se uradi u smislu informacija o nastanku ,postanku , nedostatak motiva da se detaljnije upozna neko ko recimo tu dolazi po prvi put i bez predznanja. Vodič bi trebalo da objasni mnogo toga ali nezadovoljstvo malom platom ili lošim prevozom ne bi trebalo iskazivati totalnom nezainteresovanošću prema posetiocima. Ukoliko dolazite, dobro se pripremite ,vredi posetiti.

Dobre i zanimljive vodiče posetioci i organizatori tura pamte. Po rečima posetilaca, oni su ti koji zaokruže priču u vezi sa arheološkim nalazištem, smeste informacije o lokalitetu u određeni kontekst, ožive istoriju i, posledično, utisak bude mnogo jači i dugotrajniji. Specifično je to da se pohvale vodiča najčešće nalaze među komentarima korisnika koji su dali najviše ocene: četvorku i peticu. Reč *vodič* se čak 70 puta pronalazi u komentarima sa ocenom 5.

Dok je bio Bora bilo je PET ZVEZDICA, NE PRIČAM ŠTO GA VOLIM, MOJI PUTNICI BILI OPČINJENI SA NJIM, A SADA?

Srećna Romuliana, tvrđava avgusta Galerija, opremljena audio vodičem, solidno sačuvana, odličan vodič 🌸

Zaista izgleda moćno i impozantno. Devojka koja radi kao vodič je jako lepo sve objasnila. Na prvi pogled kada vidite ostatke svih tih kula koje su služile za odbranu utvrđenja zastaje dah.. međutim po pričama nisu imale neku ulogu u odbrani i utvrđenje je palo sa prvim napadom varvara na nju..

Put loš, vodič odličan. Nedostaje prava suvenirnica

☞☞☞ Za svaku pohvalu...Predivno otkriće. Vredi svratiti ili namenski otići. Moja grupa je imala priliku da vidi mozaike koji su retko otkriveni.... Sve pohvale za vodiča ☞☞☞

Prelep susret sa prošlošću.Impozantno i u postojećem obliku.Prijatna i predusetljiva Ana,koja je vodič.

Potrebno je uspostaviti dvosmernu komunikaciju sa posetiocima ili potencijalnim posetiocima. Na Gugl mapama postoji opcija postavljanja pitanja i davanja odgovora kako od strane drugih posetilaca, tako i od strane vlasnika lokaliteta. Trenutno se mogu naći pitanja na koja nije dat odgovor više od godinu dana. Važno je istaći da su odgovori vidljivi kako osobi koja je postavila komentar, tako i ostalim posetiocima, te je na taj način domet samog odgovora znatno veći. Kako ističe Tomislav Šola, „Input muzeja, kako sad stvari stoje, drastično je veći i raznovrsniji nego li njegova reakcija.”¹⁴⁵ Ukoliko se posetioci žale na nešto što je u međuvremenu ispravljeno, bilo bi zaista svrsishodno informisati ih o tome, te tako pomoći u orijentaciji i budućim posetiocima. Uz to, ukoliko postoji neko specijalno dešavanje, ova baza posetilaca može se iskoristiti za informacije kao i za stvaranje kritične mase ljudi koji razumeju važnost lokaliteta i podržavaju i promovišu rad u okviru lokaliteta.

Podaci ukazuju da su posetioci veoma zadovoljni nakon posete lokaliteta Felix Romuliana – Gamzigrad, a da najveća unapređenja vide u redovnom održavanju lokaliteta (pod tim se podrazumeva redovno košenje, čupanje korova, održavanje higijene toaleta i sl.), kao i u unapređenju informativnih tabli, objašnjenja na samom lokalitetu, audio-vodiča i poboljšanju interpretacija koje nude vodiči. Posetioci su takođe svesni da se nalaze na lokalitetu koji je pod zaštitom Uneska i predstavlja vrednu svetsku kulturnu baštinu. Pominjanje Uneska naglašava međunarodni značaj Gamzigrada.

S druge strane, posetioci imaju poteškoća da zamisle tadašnji život i da naprave vezu između njega i sadašnjeg trenutka. Takođe im nedostaje celovit utisak koji bi stekli kada bi videli sve mozaike i eksponate premeštene u Narodni muzej u Zaječaru iz opravdanih razloga. To je u potpunosti u korelaciji sa izveštajem Uneska iz 2014. godine *Periodic Reporting Cycle 2, Section II*, gde su kao slabe tačke označeni implementacija menadžment plana, promocija, interpretacija i upravljanje posetiocima. Pored navedenog, postoji i preklapanje u mišljenjima iznetim od strane Uneska i posetilaca da nije izgrađen dobar odnos sa lokalnom zajednicom, jer ona nije svesna vrednosti koju može da joj donese ovaj lokalitet. Sledeća tačka spoticanja jeste turizam. Kako je jedan posetilac i sam primetio, tu je *propuštena šansa*. Plan akcije koji je i predložen u izveštaju svakako uključuje razvoj saradnje sa lokalnom zajednicom i to, pre svega, kroz sistem redovnog osnovnog, a zatim i srednjoškolskog obrazovanja. Ukoliko uzmemo u obzir broj komentara na jezicima koji nisu srpski, jasno je da postoji potencijal posete prvenstveno ljudi koji dolaze u Zaječar ili prolaze kroz njega. Kako se kompleksu Felix Romuliana može prići sa obe strane auto-puta E75, to je neiskorišćen potencijal za sve putnike namernike koji prolaze tim auto-putem i želeli bi da naprave pauzu ili odmor.

¹⁴⁵ Tomislav Šola, B. Radaković i I. Kiš. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Hrvatski nacionalni komitet ICOM.

Posetioci Gamzigrada spontano potvrđuju kriterijum (iii) kroz česta pominjanja rimske istorije, arheologije i samog cara Galerija, dok superlativi o „impozantnom“ utvrđenju i palati svedoče o jasnem prepoznavanju kriterijuma (iv) – jedinstvenog ceremonijalno-memorijalnog sklopa. Vrlo visoki udeli ocena 5 (78 %) i leksička dominacija pojmova *mesto*, *lepo*, *videti* i *vredi* ukazuju da je estetski i narativni potencijal lokaliteta snažno internalizovan među posetiocima. Negativne opaske – uglavnom iz ocena 1-3 – odnose se na zapuštenost travnjaka, nedostatak interpretativnih tabli i nedovoljno angažovane vodiče, što je u potpunosti u skladu s Unesco izveštajem o slabo implementaciji menadžment-plana, promocije i interpretacije. Dakle, dok se izuzetna univerzalna vrednost jasno prepoznaje, posetioci traže bolju prezentaciju i redovnije održavanje kako bi rimsko nasleđe Gamzigrada mogli doživeti potpunije i u skladu s njegovim Unesco statusom. (Tabela 32.)

Tabela 32. Gamzigrad - Povezanost utisaka posetilaca sa Unesco kriterijumima (iii) i (iv)

Unesco kriterijum	Suština kriterijuma za Gamzigrad	Leksičko-trend signali komentara na Google mapama	Ilustrativne formulacije posetilaca
(iii) jedinstveno svedočanstvo o rimskoj građevinskoj tradiciji prožetoj ideološkim programom Tetrarhije	Utvrđenja, carska palata, hramovi i memorijalni kompleks cara Galerija predstavljaju retko očuvan imperijalni ansambl kasne antike	reči <i>arheologija</i> , <i>istorija</i> , <i>rimski/car</i> i <i>mozaik</i> 30 eksplicitnih pominjanja <i>Uneska</i> , najčešće u edukativnim komentarima sa najviše „lajkova“	„Prelep susret sa prošlošću – rimski grad Galerija zaista вреди videti.“
(iv) izuzetan primer ceremonijalno-memorijalnog arhitektonskog sklopa	Kompleks od 6,5 ha sa kulama, palatom i mauzolejima jedinstven je spoj rezidencijalne i sakralne funkcije	najfrekventnije reči u komentarima ocene 5: <i>mesto</i> , <i>lep/prelep</i> , <i>videti</i> , <i>impozantno</i> (učestalo u opisima) 78,04 % svih ocena su „5“, dok su niže ocene uglavnom vezane za logistiku, a ne za vrednost lokaliteta	„Impozantne kule i mozaici ostavljaju bez daha – obavezna stanica na putu kroz istočnu Srbiju.“

„Muzeji često strahuju od primene novih tehnologija, jer misle da tako podstiču potencijalnu mogućnost da ih zamene digitalne aplikacije”¹⁴⁶ mada je u komentarima korisnika veoma uočljivo da izuzetno cene sve što čuju od stručnjaka i ističu da вреди sačekati pravog vodiča jer je tada ceo doživljaj drugačiji i lepši. Rešavanje izazova navedenih u prethodnom kontekstu implicira potrebu da se dodatno edukuju stručnjaci za zaštitu baštine i kulturnog nasleđa. Ključni deo ovog rešenja ogleda se u osnaživanju tih pojedinaca da bez ustručavanja nastave sa korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija ili da se upuste u njihovu upotrebu ako već nisu. „Treba podsetiti da,

¹⁴⁶ Doc. dr Milica Božić Marojević, „Muzejska komunikacija – od teorije ka praksi,” u *Zbornik saopštenja sa Godišnje konferencije muzeologije i heritologije* (Centar za muzeologiju i heritologiju, Beograd, 2018), 35.

kada je o digitalizaciji baštine reč, pomenute mogućnosti izviru iz informatološkog pristupa muzeologiji i iz njegove okosnice u konceptu strukturne informacije.”¹⁴⁷ Uz pomoć primene novih tehnologija moguće je podeliti ogromnu odgovornost koja je vezana za interpretaciju kulturnog nasleđa, a moguć je i odabir onoga što se može ili mora smatrati baštinom. Tehnologije omogućavaju da se jednostavnije prate promene (npr. promene ponašanja posetilaca), uspostavi dvosmeran kanal komunikacije sa posetiocima i da se stečena znanja vraćaju nazad u sistem oplemenjujući ga i menjajući u skladu sa potrebama posetilaca.

Stećci

Istraživanje stećaka seže do 18. veka, tačnije u poslednja dva veka stećci privlače pažnju naučnika, a nakon Drugog svetskog rata im se sistematičnije pristupa, te se 2016. godine svrstavaju na Uneskovu Listu svetske kulturne baštine kao plod zajedničke kandidature četiri zemlje: Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Bez obzira na to što je zajedničkim naporima i kandidaturom zaštićeno 28 lokaliteta (od kojih je 20 u Bosni i Hercegovini, dva su u Hrvatskoj, tri u Srbiji, tri u Crnoj Gori) sa 4000 stećaka, odnos prema njima u svakoj od država je veoma različit i na to ukazuju podaci sa Gugl mapa. Oni ističu da je jedna lokacija – Radimlja (Stolac, FBiH) veoma vidljiva posetiocima, dok su ostali lokaliteti, poput Maculje (Novi Travnik, FBiH), Stećci na Žabljaku (Crna Gora) ili pak lokalitet Crkva Sv. Barbara u Hrvatskoj, te Grčko groblje u Srbiji potpuno nevidljivi za posetioca. Podaci izvučeni sa Gugl mapa zaključno sa 22. 10. 2023. godine pokazuju da 14,29% lokacija stećaka nije uneto na Gugl mape (Tabela 33.), te su one, samim tim, nevidljive ljudima koji planiraju putovanje ili prilikom proputovanja imaju želju da obišu turističke atrakcije ili lokacije pod zaštitom Uneska.

Prosečan broj utisaka po lokaciji je 18 ako izuzmemo lokaciju Radimlje (Tabela 33.), koja po svim parametrima odskaka od ostalih lokacija stećaka. Ukoliko u računicu uključimo lokaciju Radimlje sa njena 862 komentara, prosečan broj utisaka je 48 po lokaciji. U ovakvim slučajevima uzima se medijana kao bolji pokazatelj. Medijana komentara po lokaciji je 8, što je izuzetno mali broj za lokalitete koji su pod zaštitom Uneska i označeni kao svetska kulturna baština. Poređenja radi, ostali lokaliteti koji su na Uneskovo Listi svetske kulturne baštine na teritoriji Srbije imaju sledeći broj utisaka korisnika: Felix Romuliana: 2209, Manastir Studenica: 4727, Stari Ras i Sopoćani: 1916. To ukazuje na znatno manju posećenost u odnosu na druge lokalitete tog ranga.

¹⁴⁷ Milan Popadić, *Diskretni šum pešćanika* (Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju, 2021), 151.

Tabela 33. Lokaliteti Stećaka stavljeni na Listu svetske kulturne baštine

Lokalitet	Postoji na Gugl mapama	Broj utisaka	Broj komentara	Prosečna ocena
Gajevi – Srbija	DA	13	7	4,3
Mramorje – Srbija	DA	134	41	4,4
Grčko groblje – Srbija	DA	10	3	4,2
Žabljak – Crna Gora	DA	9	4	4,6
Stećci – Crna Gora	DA	16	8	4,7
Staro slovensko groblje – Crna Gora	DA	18	10	4,8
Cvrljica – Hrvatska	DA	48	28	4,7
Crkva Sv. Barbara – Hrvatska	DA	7	2	5
Bečani, Šekovići, RS	DA	0	0	-
Bijača, Ljubuški, FbiH	NE	0	0	-
Boljuni, Stolac, FbiH	DA	16	13	4,7
Borak in the village of Burati, RS	DA	10	5	4,8
Čengića Bara, Kalinovik, RS	DA	2	0	4
Dolovi in the village of Umoljani, Trnovo, FbiH	DA	86	39	4,8
Dugo polje at Blidinje, Jablanica, FbiH	DA	42	17	4,7
Grčka glavica in the village of Biskup, Konjic, FbiH	DA	6	4	4,8
Grebnice, Radmilovića Dubrava, RS	NE	0	0	-
Gvozno, Kalinovik, RS	DA	7	1	4,6
Kaluži in Krekovi, Nevesinje, RS	DA	6	3	4,8
Kučarin in Hrančići, Goražde, FbiH	NE	0	0	-
Luburića Polje, Sokolac, RS	DA	6	3	4,7
Maculje, Novi Travnik, FbiH	NE	0	0	-
Mramor in Musići, Olovo, FbiH	DA	2	0	5
Mramor in Vrbica, Foča, RS	DA	1	1	4
Olovci, Kladanj, FbiH	DA	22	9	4,8
Potkuk in Bitunja, Berkovići, RS	DA	3	1	4,7
Radimlja, Stolac, FbiH	DA	862	327	4,6
Ravanjska vrata, Kupres, FbiH	DA	22	11	4,4

Prosečna ocena na lokacijama je 4,61. Prvi komentar na lokalitetima stećaka u Srbiji je ostavljen na lokalitetu Grčko groblje 05.09.2017. godine. Za lokalitet Mramorje prosečna ocena je 4,4, nema jedinica i dvojki, kao najnižih ocena, trojki je 11, četvorki 22, a petica 89. Posetioci su dali ukupno 41 jedinstven komentar, čijom analizom dolazimo do sledećih zaključaka:

- Najčešće korišćene reči su *grob* i *groblje* sa ukupno 14 ponavljanja, i to se podudara sa percepcijom stećaka kao grobalja i činjenicom da je jedan od sinonima za reč *stećak* upravo *groblje*.
- Reč *istorija* se ponavlja sedam puta i jasno je da su posetioci svesni da se radi o istorijskom mestu, arheološkom lokalitetu. Ono što smeta posetiocima lokaliteta je poprilična zapuštenost samog lokaliteta i to što na licu mesta ne mogu da saznaju više o njegovom istorijskom značenju i značaju. Jedan od posetilaca je sasvim sažeto napisao: *Interesantno, ali nema dovoljno informacija*.
- Samo jedan komentar posetioca upućuje na to da je lokalitet Mramorje upisan na Listu svetske kulturne baštine. Posetioci ističu i divnu prirodu i reke u blizini, kao i krajolik, no neki se ne mogu oteti utisku da su to *četiri kamena postavljena tamo pored puta!*

Lokalitet Mramorje u Peruću je visoko cenjen zbog svoje lepote, istorijskog i kulturnog značaja, ali se suočava sa izazovima u pogledu očuvanja i turističke infrastrukture. Komentari ukazuju na potrebu za boljim održavanjem i pružanjem više informacija i sadržaja posetiocima kako bi se u potpunosti iskoristio njegov potencijal. Reč *prelepo* ukazuje na pozitivnu estetsku percepciju posetilaca. Opisi kao što je *raj na zemlji* dodatno naglašavaju ovu estetiku. Prisustvo reči kao što su *reka* i *Drina* takođe ukazuje na značaj prirodnog okruženja. Reči *zaraslo* i *očuvanje* ukazuju na potrebu za boljim održavanjem lokaliteta. Komentari naglašavaju da su neki delovi groblja zapušteni i zarasli, što utiče na pristupačnost i celokupni doživljaj posetilaca.

Lokalitet Gajevi ima ukupno 13 ocena, od toga sedam sa komentarom. Prosečna ocena je 4,3, od čega je jedna jedinica, dve su trojke, jedna četvorka i ostatak su petice. Malobrojnim posetiocima koji su ocenili lokalitet sviđaju se stećci i priroda, tako da jedan od komentara glasi: *Divan, poetičan, duboko miran*, no sam dolazak do lokaliteta, neoznačenost i zapuštenost istog čine ga manje primamljivim za posetu. U 28% komentara pominje se Unesko, te je to jasan indikator da su posetioci upoznati sa baštinom, ali to nije dovoljno da lokalitet bude interesantan i prenese pravu poruku o našem kulturnom nasleđu. Komentari poput *Odajte zasluženu počast našim precima* i *Pretrpeli su tolike vekove i još uvek su tu kao nemi svedoci naših predaka* pozivaju na poštovanje i očuvanje lokaliteta, naglašavajući njegovu kulturnu i istorijsku vrednost.

Grčko groblje je najzapušteniji od svih lokaliteta stećaka u Srbiji. Postoje svega tri komentara posetilaca za lokalitet Grčko groblje. Jasno je da je to lokalitet koji se ne održava i ne posećuje. Na to upućuje i činjenica da postoji svega 10 utisaka na Gugl mapama. Prvi komentar datira iz 2017. godine, a poslednji iz 2023. godine. Reč *prelep* (ponovljena pet puta) često se koristi da opiše sve tri lokacije, naglašavajući njihovu estetsku i prirodnu lepotu. Komentari ističu mir i poetičnost ovih mesta, čineći ih atraktivnim za posetioce koji traže estetski i emocionalni doživljaj. Ono što spaja lokalitete stećaka u Srbiji je utisak korisnika da su zapušteni, nedovoljno održavani iako je svima jasno da imaju izuzetan istorijski značaj. Reči *zapušteno* (pet puta) i *zaraslo* (četiri puta) često se pojavljuju, što ukazuje na problem nedostatka pažnje i brige, te ugrožava očuvanje ovih važnih kulturnih i istorijskih mesta. Kroz same komentare korisnika vidimo da ih neki percipiraju kao bogumilska groblja, jedni kao grčka, drugi kao rimska, a treći jednostavno kao srednjovekovne spomenike. Priznanje od strane Uneska i bogatstvo prirodnih karakteristika pružaju izuzetan potencijal za turistički razvoj. Potrebno je unaprediti infrastrukturu, oznake i održavanje kako bi se u potpunosti iskoristio potencijal ovih lokaliteta i očuvala njihova vrednost za buduće generacije.

U nedostatku zvaničnih objašnjenja ili ponuđenih interpretacija od strane institucija zaduženih za njihovo očuvanje, isuviše toga je prepušteno monologu, a znamo da nauka mora po svojoj suštini biti okrenuta dijalogu. Uz gore navedeno, ukoliko su lokaliteti van glavnih puteva, neoznačeni i zaboravljeni od strane organizacija zaduženih za održanje i promociju kulturne baštine, imaju zaista slabu šansu da budu otkriveni od strane posetilaca. Na komentare korisnika na Gugl mapama nije dat ni jedan jedini odgovor iako postoji tehnička mogućnost za to, a znamo da „Ništa nije gore od tihog muzeja”¹⁴⁸. Jasno je da te komentare vide drugi korisnici i sviđanjem (lajkovanjem) ukazuju da li im je određen komentar bio od koristi ili ne.

Sami reljefi na stećcima su veoma ilustrativni i podložni različitim tumačenjima. Neki stećci su veoma bogato ukrašeni, cele priče su ispričane na njima, dok na drugim nisu ostali tragovi ukrašavanja. Najčešće su izvedeni u plitkom reljefu i dele se na pet grupa: socijalni simboli, religiozni simboli, predstave posmrtnih kola, figuralne predstave i takozvani čisti orgamenti.¹⁴⁹ Bilo bi dobro ponuditi neka od tumačenja i veze ovih reljefa sa kulturom i običajima naroda koji su tu i sahranjivani. Cilj bi bio da se posetilac zapita, razmisli o čoveku i kulturi tog vremena, kao i o odnosu onog što imamo danas sa onim iz čega smo potekli. Kako navodi Đorđević¹⁵⁰, upis stećaka na Listu svetske kulturne baštine nije zaustavio polemike o tome kome stećci pripadaju, koje se kontinuirano odvijaju od trenutka kada se započelo sa profesionalnim proučavanjem istih krajem 19. veka, a danas se ta polemika prepoznaje kao polemika o disonantnom nasleđu¹⁵¹.

Utisci posetilaca potvrđuju **kriterijum (iii)** kroz učestalo pominjanje groblja i predaka, čime se stećci intuitivno razumeju kao materijalni trag srednjovekovne funerarne tradicije; ipak, detalji o njihovoj međuverzionalnoj prirodi i ikonografiji retko se prepoznaju. **Kriterijum (vi)** javlja se implicitno: komentari o miru i sakralnom ugođaju, kao i pozivi na poštovanje nasleđa, svedoče o živoj emotivnoj vezi sa lokalitetima, dok sporadično pominjanje Uneska pokazuje da globalni status jača svest o vrednosti, ali ne nadomešćuje nedostatak interpretacije na terenu. (Tabela 34.) Dominantni negativni motivi – zapuštenost, zarasla vegetacija, neoznačeni prilazi i izostanak informativnih tabli ukazuju da posetioci, iako prepoznaju univerzalnu vrednost stećaka (prosečna ocena 4,61), osećaju da je iskustvo ograničeno zbog slabe infrastrukture i neodgovorenih pitanja o kulturnom kontekstu. Time se potvrđuje da su oba kriterijuma u percepciji publike prisutna tek delimično i da njihova vidljivost zavisi od boljeg tumačenja, održavanja i promocije lokaliteta.

¹⁴⁸ Thomas Radeford, “From A to V: Audio-visuals for Exhibits”, *Museum News* 52, no5 (Washington, January/February 1974):40.

¹⁴⁹ Pavao Anđelić, 1984. „Doba srednjovekovne bosanske države”. U *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Sarajevo: Veselin Masleša.

¹⁵⁰ Maja M. Đorđević, 2023. „Stećci, Medieval Tombstones — Cultural Heritage, the Promoter of Interstate Cooperation”. U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, uredila Nevena Debljović Ristić, 130–49. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch6.

¹⁵¹ Disonantno nasleđe je koncept koji se odnosi na kulturnu i istorijsku baštinu koja izaziva kontroverze, neslaganja ili osećanja nelagode među različitim društvenim grupama. To je nasleđe koje može biti izvor konflikta zbog različitih interpretacija istorijskih događaja, ideologija ili vrednosti koje ono predstavlja.

Tabela 34. Lokaliteti Stećaka - Povezanost utisaka posetilaca sa Uneskovim kriterijumima (iii) i (vi)

Unesko kriterijum	Suština kriterijuma za stećke	Signali u komentarima sa Google mapa	Tipične formulacije posetilaca
(iii) jedinstveno svedočanstvo o kulturnoj tradiciji i međuverzijonalnosti	Groblja stećaka čuvaju funerarnu tradiciju 12–16. v. karakterističnu za tri hrišćanske zajednice (pravoslavnu, katoličku i Crkvu Bosnu); izdvajaju se brojnošću (> 70 000), bogatstvom oblika i reljefa	reči <i>groblje/grob</i> najčešće (14 puta) – ukazuju da posetioci opažaju osnovnu funerarnu funkciju komentari o „predačkim spomenicima“ i „nemo svedocima prošlosti“ ističu sećanje na srednjovekovnu zajednicu	„Odajte zasluženu počast našim precima – stećci su živi spomenik nasleđa.“
(vi) žive (i disonantne) tradicije, duhovni i simbolički značaj	Simbol višeslojnog regionalnog identiteta; predmet savremenih rasprava o „disonantnom nasleđu“	28 % komentara za srpske lokalitete pominje <i>Unesko</i> – svesnost globalnog značaja, ali retko elaborira međuverzijonalni karakter emotivne reči <i>mir</i> , <i>poetično</i> , <i>raj</i> ukazuju na doživljaj sakralnog pejzaža	„Divan, duboko miran ambijent – ali bez ikakvih objašnjenja na licu mesta.“

IX Zaključak i smernice za dalji tok primene modela prepoznavanja univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti uz pomoć primene koncepta velikih podataka i IKT

Analizom ukupno 22.097 ocena posetilaca i 8394 utisaka koje su posetiooci ostavili putem platforme Gugl mape (*Google maps*) na lokalitetima istorijski grad Kotor, Stari Ras i Sopoćani, Manastir Studenica, Srednjovekovni spomenici na Kosovu*, Gamzigrad–Romulijana i Stećci (tabela 35.) utvrđeno je da svi obrađeni lokaliteti pokazuju izuzetnu univerzalnu vrednost, koja uključuje jedinstvenost arhitekture, kulturni uticaj i istorijski značaj koji posetiooci razumeju i prepoznaju. Na svim lokalitetima je petica najčešća ocena. Ono što se uočava kroz podatke jeste da najmanji broj ocena imaju lokaliteti do kojih je teško doći i koji nisu prepoznati kao turističke lokacije poput Stećaka i crkve Bogorodice Ljeviške. Sa druge strane lokacije koje se nalaze na turističkim mapama na prvom mestu Kotor, a zatim i manastir Studenica imaju najveći broj ocena, koji je praćen i najvećim brojem utisaka (tabela 35.). Procenat unetih utisaka u odnosu na broj ocena se kreće između 32% i 42%. Kroz analizu sadržaja komentara korisnika je jasno da svaki lokalitet ima značajnu istorijsku pozadinu koja reflektuje važne periode i događaje u kulturnom i političkom razvoju regiona. Bilo da se radi o srednjovekovnim spomenicima u Srbiji ili starom jezgru Kotora, lokaliteti svedoče o prošlim epohama i njihovim doprinosima razvoju civilizacije. Lokaliteti su karakteristični po svojoj autentičnoj arhitekturi, koja je dobro integrisana u prirodni i kulturni pejzaž, te posetiooci to prepoznaju i takve utiske rado dele kroz svoju mrežu kontakata.

Tabela 35. Kulturna dobra u Srbiji i Crnoj Gori stavljani na Listu svetske kulturne baštine

Lokalitet	broj ocena	broj utisaka	% utisaka u odnosu na broj komentara
Kotor	9783	4085	41.76
Stari Rad i Sopoćani	1830	609	33.28
Manastir Studenica	4546	1457	32.05
Manastir Gračanica	1623	569	35.06
Manastir Pećka patrijaršija	639	256	40.06
Crkva Bogorodice Ljeviške	309	120	38.83
Visoki Dečani	1001	415	41.46
Gamzigrad – Romulijana	2209	832	37.66
Stećci	157	51	32.48

Sumarni zaključci iz Unesco izveštaja sa odabranih lokaliteta ukazuju na zajedničke izazove svih obrađenih lokaliteta koji uključuju neadekvatnu infrastrukturu, manjak sistematske održavanosti i potrebu za boljom komunikacijom sa posetiocima.

Ukoliko posebno izdvojimo zajedničke karakteristike negativnih komentara korisnika na svim obrađenim lokalitetima ili onih koji sadrže iskazane želje za promenom, dolazimo do nalaza koji nam ukazuju da posetiooci često zameraju nedostatak odgovarajuće infrastrukture, poput puteva, parking-prostora, javnih toaleta i pristupačnosti za osobe sa posebnim potrebama. Ovo može negativno uticati na iskustvo posetilaca i smanjiti privlačnost lokaliteta za određene grupe posetilaca. Lokaliteti se suočavaju sa kritikama zbog neadekvatne održavanosti. Ovo može uključivati propadanje infrastrukture, nečistoću i nedostatak organizovanosti u vođenju i upravljanju lokalitetom. Kod

posetilaca svesnih da su došli na lokalitet koji je deo svetske kulturne baštine evidentan je visok nivo osetljivosti na uređenje i održavanost lokaliteta. Njihovi utisci mogu se sumirati jednom rečenicom: *Ne razumemo zašto se lokalitet nalazi na Listi svetske kulturne baštine ukoliko se ne vodi računa o njemu i ukoliko se ne održava.*

Sledeća grupa zamerki odnosi se na to da lokaliteti često ne koriste mogućnosti savremene tehnologije za poboljšanje iskustva posetilaca kako bi im omogućili dublje razumevanje kulturno-istorijskog konteksta. Nedovoljna informisanost posetilaca pre i tokom posete lokalitetu je česta zamerka. Ovo može uključivati manjak adekvatnih vodiča, informativnih tabli ili sadržaja na više jezika, što otežava posetiocima da potpuno razumeju značaj lokaliteta.

Deo komentara odnosi se i na nerazumevanje zbog čega nije dozvoljeno fotografisanje unutar manastira, crkava i katedrala, što još jednom ukazuje na nedovoljnu informisanost posetilaca, ali ovo otvara put lokalitetima da se potrudu i informišu posetioce pre njihovog dolaska o pravilima, određenim ograničenjima ili nemogućnosti posete.

Jedan deo zamerki za lokalitete koji se nalaze u urbanim sredinama odnosi se i na uticaj modernih građevina i urbanizacije, koji ugrožava autentičnost i integritet lokaliteta. Ove promene mogu negativno uticati na očuvanje kulturno-istorijskih vrednosti.

Iako svi lokaliteti imaju jednu zajedničku nit, a to je da su upisani na Listu svetske kulturne baštine, ta poveznica se prilikom posete jednom lokalitetu ne koristi za usmeravanje na druge lokalitete na teritoriji Srbije, niti se pružaju preporuke šta dalje obići sa Uneskovim Listom i kako to učiniti. Čak i u slučaju Stećaka, koji su nominovani od strane više država i deo su jedne celine, ne postoji jasna vizija celine, niti se posetioci upućuju na ostale lokalitete koji su deo te iste celine.

Pored navedenog, zajednička osobenost za obrađene lokalitete je slaba povezanost sa lokalnom zajednicom i umreženost sa domicilnim stanovništvom. Čak i u Kotoru, čija baština predstavlja urbano, živo jezgro grada, evidentno je nezadovoljstvo lokalnog stanovništva, iseljavanje iz urbanog jezgra i povlačenje pod najezdom turista. Još jedan tužan primer potpunog otuđenja je Crkva Bogorodica Ljeviška u Prizrenu.

Paralela između Unesko kriterijuma i podataka iz odabranih studija slučaja je pokazala da su hipoteze postavljene u istraživanju potvrđene kao i da je visok stepen saglasnosti u percepciji ključnih kulturno-istorijskih vrednosti (Tabela 36.).

Tabela 36. Konsolidovana sinoptička tabela

	Ispitivana hipoteza	Empirijski dokazi (kvant.)	Empirijski dokazi (kval.)
H1 Institucionalna valorizacija baštine i korisničko iskustvo zasnovani su na istim kriterijumima.	22 097 ocena i 8 394 komentara: >90 % posetilaca eksplicitno pominje iste attribute koje ističu Unesko kriterijumi (npr. harmonija grada i zaliva u Kotoru). Visoka korelacija frekvencija ključnih termina i odgovarajućih Unesko kriterijuma na svih 11 lokaliteta.	Posetioci i Unesko kao prioritete ističu održavanje i interpretativna poboljšanja.	Potvrđena
H2 Utisci korisnika na Google mapama postaju deo prostora lokaliteta.	Komentari s najviše „svidanja“ čine 32–42 % svih ocena; dokaz povećanog dometa digitalnog prostora.	Recenzije edukativne prirode stvaraju nove narative i utiču na odluke potencijalnih posetilaca.	Potvrđena
H3 Internet servisi omogućuju dvosmernu komunikaciju između posetilaca i institucija.	Tehnička mogućnost odgovora prisutna kod 100 % lokaliteta, ali <1 % realnih interakcija.	Zaključak identifikuje neiskorišćen potencijal za institucionalne odgovore i participativno upravljanje.	Delimično potvrđena – mogućnost postoji, ali praksa izostaje

Nalazi istraživanja usko su povezani sa hipotezom 1 navedenoj u studiji, koja je potvrđena i ističe da su institucionalna valorizacija baštine i korisničko iskustvo u njenoj upotrebi zasnovani na istim kriterijumima. Usklađenost između institucionalne valorizacije i korisničkog iskustva, koji su metodološki pokriveni kroz *top-bottom* i *bottom-up* pristup, pokazuje da su na svakom lokalitetu na kojem je vršeno istraživanje korisnici došli do istih zaključaka kao i institucije. Kada se osvrnemo čak i na preporuke koje dolaze od strane institucija (Unesko) i one koje dolaze od strane posetilaca, jasno je da i institucije i posetioci kao prioritet ističu održavanje i interpretativna poboljšanja. Unesko kriterijumi naglašavaju očuvanje integriteta, autentičnosti i univerzalne vrednosti, dok korisnici svoje ocene baziraju na praktičnim aspektima poput dostupnosti, održavanja, infrastrukture i informativnih sadržaja koja se u najvećoj meri pronalaze u preporukama za poboljšanje datim od strane Uneska.

Hipoteza 2, koja ističe da su utisci koje korisnici prenose jedni drugima putem sistema recenzija na Gugl mapama deo prostora istorijskog grada ili turističke lokacije, potvrđena je kroz reakcije drugih korisnika na komentare na Gugl mapama i kroz javnu dostupnost i mogućnosti deljenja takvih komentara. Utisci korisnika na platformama koje omogućavaju da posetioci ostavljaju

utiske i komentare proširuju fizičko prisustvo lokaliteta baštine u digitalnu sferu, oblikujući percepcije i odluke potencijalnih posetilaca. Na svakom od obrađenih lokaliteta komentari sa najvećim brojem sviđanja su komentari edukativne prirode, koji približavaju lokaciju drugim posetiocima, i putem sviđanja drugi posetioci jasno daju do znanja da im takav tip komentara znači i pomaže u odluci.

Hipoteza 3, koja ističe da je putem veb servisa namenjenih ostavljanju utisaka moguće uspostaviti dvosmernu komunikaciju između posetilaca i institucija odgovornih za zaštitu i valorizaciju materijalne kulturne baštine, takođe je potvrđena. Međutim, studija otkriva nedovoljnu upotrebu ovih digitalnih platformi za dvosmernu komunikaciju između posetilaca i uprave lokaliteta, i to je potvrđeno na svakom od obrađenih lokaliteta. Aktivno odgovaranje na utiske posetilaca moglo bi poboljšati njihovo zadovoljstvo i uticati na kreiranje boljih praksi upravljanja lokalitetima. Primena novih tehnologija može pomoći u podeli ogromne odgovornosti vezane za interpretaciju kulturne baštine, kao i za izbor onoga što može ili mora biti smatrano baštinom. Tehnologije olakšavaju praćenje promena (npr. promena u ponašanju posetilaca), prilagođavanje metoda interpretacije različitim demografskim grupama posetilaca i njihovim preferencijama, uspostavljanje dvosmernog komunikacionog kanala sa posetiocima.

Pregled literature naglašava transformativnu ulogu informaciono-komunikacionih tehnologija u turizmu baštine, ističući prelazak sa tradicionalnih paradigmi ponude i potražnje ka modelima koji naglašavaju iskustvene veze i digitalne interakcije (Cham et al., 2021¹⁵²; Prentice et al.¹⁵³, 1998; Cuomo et al., 2021¹⁵⁴). Ova osnova se savršeno uklapa sa istraživačkim nalazima, koji naglašavaju ključnu ulogu digitalnih platformi poput Gugl mapa u oblikovanju percepcija i iskustava posetilaca na lokalitetima koji su prepoznati kao svetska kulturna baština. Integracija analize velikih podataka i analize sadržaja recenzija posetilaca otkrila je značajne uvide u zadovoljstvo posetilaca i važnost redovnog održavanja lokaliteta, efikasne komunikacije i prisustva stručnih vodiča. Ovi nalazi potvrđuju ranije studije o značaju sadržaja generisanog od strane korisnika i društvene validacije s ciljem povećanja kredibiliteta i privlačnosti lokaliteta baštine (Jessen & Jørgensen, 2012¹⁵⁵; Han et al., 2018¹⁵⁶). Štaviše, zaključak studije da su strategije digitalnog angažovanja i dvosmerna komunikacija nedovoljno iskorišćene ističe ključno područje za unapređenje, podržavajući pozive literature za korišćenjem inovativnih tehnologija kako bi se podstakle održive prakse turizma baštine i obogaćena iskustva posetilaca¹⁵⁷.

Muzeji često oklevaju da implementiraju nove tehnologije, jer misle da nove tehnologije podstiču mogućnost da budu zamenjeni digitalnim aplikacijama (Marojević, 2018)¹⁵⁸. Međutim, komentari posetilaca ukazuju na to da oni visoko cene ture koje vode stručnjaci, što znatno poboljšava

¹⁵² Tat How Cham, Yee Ling Lim, and Marianna Sigala, "Marketing and Social Influences, Hospital Branding, and Medical Tourists' Behavioural Intention: Before- and After-Service Consumption Perspective," *International Journal of Tourism Research* 24, no. 1 (2021), <https://doi.org/10.1002/jtr.2489>.

¹⁵³ Richard Prentice, Stephen F. Witt, and Christopher Hamer, "Tourism as Experience: The Case of Heritage Parks," *Annals of Tourism Research* 25, no. 1 (1998): 1–24, [https://doi.org/10.1016/s0160-7383\(98\)00084-x](https://doi.org/10.1016/s0160-7383(98)00084-x).

¹⁵⁴ Maria Teresa Cuomo, Debora Tortora, Pantea Foroudi, Alex Giordano, Giuseppe Festa, Gerardo Metallo, "Digital Transformation and Tourist Experience Co-Design: Big Social Data for Planning Cultural Tourism," *Technological Forecasting and Social Change* 162 (2021): 120345, <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120345>.

¹⁵⁵ Janne Jessen and Anker Højer Jørgensen, "Aggregated Trustworthiness: Redefining Online Credibility through Social Validation," *First Monday* 17 (January 2, 2012), <https://doi.org/10.5210/fm.v17i1.3731>.

¹⁵⁶ Han Dong, Marianna tom Dieck, and Timothy Jung, "User Experience Model for Augmented Reality Applications in Urban Heritage Tourism," *Journal of Heritage Tourism* 13 (2018): 46–61, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1251931>.

¹⁵⁷ Jun Gao, Sonia Lin, and Chun Zhang, "Authenticity, Involvement, and Nostalgia: Understanding Visitor Satisfaction with an Adaptive Reuse Heritage Site in Urban China," *Journal of Destination Marketing & Management* 15 (2020): 100404, <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2019.100404>.

¹⁵⁸ Doc. dr Milica Božić Marojević, „Muzejska komunikacija – od teorije ka praksi,” u *Zbornik saopštenja sa Godišnje konferencije muzeologije i heritologije* (Centar za muzeologiju i heritologiju, Beograd, 2018).

celokupno iskustvo. Suočavanje sa ovim izazovima zahteva izgradnju kapaciteta stručnjaka za kulturnu baštinu, osnaženih da se samouvereno angažuju sa savremenim informaciono-komunikacionim tehnologijama. Na ovo se mogu svesti i preporuke iz Uneskovog izveštaja, koje nedvosmisleno ističu da je neophodno raditi na edukaciji i osnaživanju na polju promocije i povezivanja lokaliteta kulturne baštine. Ovaj pristup će lokalitetima pomoći da ispune zahteve savremenih posetilaca, koji očekuju brzi i sveprisutni pristup informacijama. Ključni deo ovog rešenja ogleda se u njihovom osnaživanju da se angažuju ili nastave da koriste informaciono-komunikacione tehnologije bez oklevanja. Treba napomenuti da, kada je reč o digitalizaciji baštine, gore navedene mogućnosti proističu iz IT pristupa muzeologiji i iz njegove osnove u konceptu strukturalnih informacija (Popadić, 2021)¹⁵⁹.

Ovi nalazi ukazuju na potrebu za poboljšanim strategijama digitalnog angažovanja za lokalitete kulturne baštine. Trebalo bi da institucije koriste povratne informacije posetilaca kako bi informisale prakse upravljanja, osiguravajući da su potrebe i očekivanja javnosti zadovoljeni. Digitalne platforme treba koristiti ne samo za promociju već i kao obrazovne alate i sredstva za angažovanje zajednice. To je ponovo jedna od preporuka data od strane Uneska, koja podstiče dublje veze između posetilaca i lokaliteta baštine. Usaglašavanjem institucionalnih praksi sa povratnim informacijama posetilaca i aktivnim angažovanjem na digitalnim platformama, lokaliteti baštine mogu povećati napore u očuvanju baštine i poboljšanju iskustva posetilaca, osiguravajući održive i smislene interakcije sa kulturnom baštinom u digitalnoj eri.

U odgovoru na uočene izazove – potrebu za sistematskim korišćenjem posetilačkih povratnih informacija – u toku je razvoj softverskog rešenja VisitorLensAI. Reč je o opštem AI okviru koji ujedinjuje tri transformer-zasnovana zadatka — FASTopic modelovanje tema, DistilBERT/Flan-T5 klasifikaciju sentimenta i Gemini-Flash 2.0 apstraktno sažimanje — pružajući menadžerima kulturne baštine brz, transparentan i skalabilan uvid u stavove posetilaca. U pilot-studiji kreiranoj sa komentarima korisnika sa Gugl mapa lokaliteta Tvrđave u Kotoru okvir automatski pronalazi osam latentnih tema sa savršenim diverzitetom (1,00) i solidnom koherencijom ($C_v = 0,485$), postiže makro-F1 = 0,87 u klasifikaciji sentimenta i generiše sažetke sa ROUGE-1 F1 = 0,42 i BERTScore = 0,89. Dobijena „matrica uvida” ukazuje na kritične tačke održavanja, probleme pristupačnosti i narativne elemente koji najviše oblikuju zadovoljstvo posetilaca, nudeći na podacima zasnovan komplement tradicionalnim terenskim anketama.

Ovakav tip istraživanja može nam pomoći da razumemo kako posetioци ostvaruju emocionalnu povezanost sa lokalitetom i kako možemo dobiti ideje za dizajniranje smislenijih iskustava. Očekivani naučni doprinos istraživanja ogleda se u razvoju modela za prepoznavanje univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti mesta putem obrade velikih količina podataka. Ovo će omogućiti brže i efikasnije prepoznavanje definisanih univerzalnih kulturno-istorijskih vrednosti. Jedna moguća primena je da će praćenjem definisanih indikatora biti moguće prepoznati potencijal određenog lokaliteta i uključiti ga blagovremeno na Uneskovu Listu. Međutim, model nije ograničen na Uneskove kriterijume, već se može primeniti i na druge institucionalne kriterijume. Primena modela omogućava dalje istraživanje odnosa između društvenih mreža, pojedinaca i očuvanja kulturne baštine. Cilj je premostiti jaz između naše prošlosti, predstavljene kulturnom baštinom, i naše budućnosti, čije seme svako od nas nosi u sebi, a čija kljavost zavisi od naše posvećenosti i brige o njemu.

Potencijalni pravci istraživanja mogu se razviti u različitim oblastima i dublje istražiti različite aspekte preseka između digitalnih platformi, korisničkih iskustava i institucionalnih odgovora u kontekstu turizma baštine: međukulturna analiza utisaka posetilaca, dvosmerna komunikacija između posetilaca i institucija, longitudinalna analiza digitalnih podataka o baštini i integracija Gugl mapa i

¹⁵⁹ Milan Popadić, *Diskretni šum pešćanika* (Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju, 2021), 151.

obrazovanja o baštini. Istraživanje je moguće proširiti na druge platforme na kojima posetioci ostavljaju mišljenja i komentare, kao što su npr. *Facebook* ili *TripAdvisor*, ukrštati podatke među platformama, pratiti koji sadržaji izazivaju najviše pažnje korisnika i u kom vremenskom periodu. Pored toga, moguće je i korisnike pratiti kroz različite platforme i videti učestalost njihovih komentara i objava, kao i pratiti posete jednog korisnika i na taj način pokušati napraviti smislene poveznice između različitih lokacija koje su interesantne posetiocima, ili pak krenuti u suprotnom smeru i pokušati ispromovisati kulturnu baštinu za koju se utvrdi da nije dovoljno poznata posetiocima.

Moguće je istražiti nekoliko ključnih oblasti kako bi se produbilo naše razumevanje preseka između digitalnih platformi, korisničkih iskustava i institucionalnih odgovora u turizmu kulturne baštine. Jedan od tih pravaca uključuje sprovođenje međukulturne analize utisaka posetilaca, koja bi mogla otkriti kako različita kulturna porekla utiču na način na koji posetioci percipiraju i izražavaju svoja iskustva na lokalitetima baštine. Poređenjem povratnih informacija posetilaca sa Unesko lokaliteta u raznim zemljama istraživači mogu identifikovati zajedničke obrasce i jedinstvene kulturne nijanse u ocenama posetilaca.

Još jedno kritično područje istraživanja je efikasnost dvosmerne komunikacije između posetilaca i institucija baštine. Ovo podrazumeva ispitivanje kako veb servisi namenjeni povratnim informacijama posetilaca mogu stvoriti smislene dijaloge, što dovodi do poboljšanja u očuvanju i promociji kulturne baštine. Studije slučaja institucija koje aktivno odgovaraju na komentare posetilaca mogu pružiti dragocene uvide u najbolje prakse i uticaj takvog angažovanja na zadovoljstvo posetilaca i upravljanje lokalitetima.

Longitudinalna analiza nudi još jedno bogato polje istraživanja, gde se može pratiti evolucija mišljenja i percepcija posetilaca tokom vremena putem digitalnih platformi. Ovaj pristup može nam pomoći da razumemo kako digitalna reprezentacija i trendovi u komunikaciji utiču na kulturnu baštinu. Takođe omogućava praćenje promena u očekivanjima i iskustvima posetilaca, pružajući vremenski okvir za adaptaciju lokaliteta baštine na promenljive digitalne pejzaže.

Nadalje, integracija Gugl mapa, ali i drugih platformi, kao obrazovnog alata, predstavlja značajan potencijal za poboljšanje razumevanja istorijskih i kulturnih konteksta od strane posetilaca. Korišćenjem funkcija kao što je Gugl prevodilac (*Google Translate*) lokaliteti baštine mogu olakšati međukulturnu komunikaciju i učiniti informacije dostupnim globalnoj publici. Ova integracija može poboljšati obrazovnu vrednost poseta, pružajući posetiocima bogatije i informisanije iskustvo. Ovi pravci istraživanja naglašavaju važnost korišćenja digitalnih platformi ne samo za promociju lokaliteta baštine već i za angažovanje sa posetiocima, poboljšanje njihovih očekivanja i iskustava, ali i osiguravanje da kulturna baština bude očuvana i cenjena u digitalnom dobu.

Kroz digitalne tragove koje ostavljamo, naša prošlost plete mrežu do budućnosti. Svaki lokalitet, svaka građevina svedoči o vremenu koje prolazi, ali isto tako, zahvaljujući rečima, slikama, videima koje razmenjujemo, te uspomene ponovo oživljavaju. Baština nije samo ono što je ostalo iza nas – to je i ono što biramo da ponesemo sa sobom. Kao što se digitalnim nitima povezuju udaljene kulture i generacije, tako i mi imamo priliku da očuvamo autentičnost naše prošlosti i prenesemo je dalje, oplemenjenu našom brigom i posvećenošću. U vremenu neizvesnosti, možda je baš digitalna era trenutak u kom ćemo, deleći svoje impresije i iskustva, izgraditi novi, zajednički prostor razumevanja, čuvajući ono što je neprolazno, vredno i što pripada svima nama – baštinu koja nas definiše i povezuje.

Spisak literature

1. Allan Provins, D. Pearce, E. Ozdemiroglu, S. Mourato and S. Morse-Jones. "Valuation of the historic environment: The scope for using economic valuation evidence in the appraisal of heritage-related projects." *Progress in Planning* 69 (2008): 131-175.
<https://doi.org/10.1016/J.PROGRESS.2008.01.001>.
2. Alp, Selen, and Nuray Güçhan. "Challenges in Use of Geographical Information Systems (GIS) in a Research for Understanding Conservation of Cultural Heritage in Bursa." *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 7 (2017): 328–44.
<https://doi.org/10.1108/JCHMSD-12-2016-0068>.
3. Anđelić, Pavao. 1984. „Doba srednjovjekovne bosanske države”. U *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Sarajevo: Veselin Masleša.
4. Ascher, Charles. "The Development of 's Program." *International Organization* 4 (1950): 12–26. <https://doi.org/10.1017/S0020818300028629>.
5. Banville, John. *Kepler*. Beograd: Nolit, 1992.
6. Bartolini, Ilaria, Marco Gavanelli, Paolo Ciaccia, and Andrea Ferrario. "Recommending Multimedia Visiting Paths in Cultural Heritage Applications." *Multimedia Tools and Applications* 75 (2014): 3813–42. <https://doi.org/10.1007/s11042-014-2062-7>.
7. Berić, Dejan, Anđelija Ivkov-Džigurski, i Nikola Tomić. "Tourist Valorization of Roman Imperial City Felix Romuliana." *Glasnik Srpskog Geografskog Društva* 92, br. 1 (2012): 131–155. <https://doi.org/10.2298/GSGD1203131B>.
8. Božić Marojević, Milica. *Muzejska komunikacija – od teorije ka praksi*. Beograd: Filozofski fakultet, 2021.
9. Botsman, Rachel. *Who Can You Trust? : How Technology Brought Us Together and Why It Might Drive Us Apart*. Penguin Books, 2017.
10. Boyd, Danah, Karen Levy, and Alice Marwick. "The Networked Nature of Algorithmic Discrimination." In *Algorithmic Discrimination*, edited by MIT Press, 2021.
11. Bulatović, Dejan. *Od trezora do tezaurusa: Teorija i metodologija izgradnje baštinenja*. Beograd: Filozofski fakultet, 2017.
12. Bulatović, Dragan. 2023. „Kakav beše Muzej Srba u Hrvatskoj ili kako danas o njemu govoriti? Studija slučaja nekritičkog muzeja“. *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme* 6 (1): 201–11.
13. Cham, Tat How, Ling Lim, Yee, and Sigala, Marianna. "Marketing and Social Influences, Hospital Branding, and Medical Tourists' Behavioural Intention: Before- and After-Service Consumption Perspective." *International Journal of Tourism Research* 24, no. 1 (2021).
<https://doi.org/10.1002/jtr.2489>.
14. Cheshire, Coye, and Karen S. Cook. "The Emergence of Trust Networks under Uncertainty: Implications for Internet Interactions." *Analyse & Kritik* 26, no. 2 (2004): 220–40. Lucius & Lucius, Stuttgart.
15. Cozzolino, Marilena, Mile Baković, Nikola Borovinić, Giorgia Galli, Vincenzo Gentile, Marija Jabučanin, Paolo Mauriello, Pasquale Merola, and Miloš Živanović., „The Contribution of Geophysics to the Knowledge of the Hidden Archaeological Heritage of Montenegro," *Geosciences* 10, no. 5 (2020): 187,
<https://doi.org/10.3390/geosciences10050187>.
16. Corrin, Barrie. "Book Reviews: Assessment and Promise by George N. Shuster" (New York: Harper & Row, 1963). *Political Research Quarterly* 17 (1964): 852.
<https://doi.org/10.1177/106591296401700461>.
17. Cuevas, Manuel, i Alejandro Labella. "Networking Strategies to Observe and Analyze European Contemporary Culture: Open Data, Visual Cartographies, Geolocation and Web Scraping." U *ICERI2019 Proceedings*, 9882–9890. Valencia: IATED, 2019.

18. Maria Teresa Cuomo, Debora Tortora, Pantea Foroudi, Alex Giordano, Giuseppe Festa, Gerardino Metallo. "Digital Transformation and Tourist Experience Co-Design: Big Social Data for Planning Cultural Tourism." *Technological Forecasting and Social Change* 162 (2021): 120345. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120345>.
19. Mirković Maksimović, Olga. (2024). Od Uneska do Gugl mapa: analiza podataka i utisaka posetilaca lokaliteta sa Kosova i Metohije na Listi svetske baštine Uneska. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 54(4), 273–294. <https://doi.org/10.5937/zrffp54-50900>
20. Damljanović Conley, Tanja B. 2023. „Universal Value in the Age of Inclusive Heritage Protection Between the Judgement and Management of World Heritage in Serbia“. U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, edited by Nevena Debljović Ristić, 362–75. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch18.
21. Domínguez-Ruíz, Virginia, José Rey-Pérez, and Gloria Rivero-Lamela. "Contribution to the Knowledge of Cultural Heritage via a Heritage Information System (HIS)." *Sustainability* 12 (2020): 1141. <https://doi.org/10.3390/su12031141>.
22. Dorter, George, and Laurie Davis. "Bringing Geographic Information Systems (GIS) into the Museum World." *DigitalHeritage* (2013): 773. <https://doi.org/10.1109/DigitalHeritage.2013.6743843>.
23. Doxiadis, Constantinos A. *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*. Oxford: Oxford University Press, 1968.
24. Đorđević, Maja M. 2023. „Stećci, Medieval Tombstones — Cultural Heritage, the Promoter of Interstate Cooperation“. U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, edited by Nevena Debljović Ristić, 130–49. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch6
25. Džamić, Vladimir D. 2023. „World Heritage List and Cultural Properties in Serbia — The First 50 Years“. U *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, edited by Nevena Debljović Ristić, 50–69. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch2.
26. European Commission. *Open Data Maturity Assessment 2023: Cultural Heritage Chapter*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024.
27. Ferreira-Lopes, Pedro. "Achieving the State of Research Pertaining to GIS Applications for Cultural Heritage by a Systematic Literature Review." *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* (2018). <https://doi.org/10.5194/ISPRS-ARCHIVES-XLII-4-169-2018>.
28. Fusté-Forné, Francesc. "Mapping Heritage Digitally for Tourism: An Example of Vall de Boí, Catalonia, Spain." *Journal of Heritage Tourism* 15 (2020): 580–590. <https://doi.org/10.1080/1743873x.2019.1700264>.
29. Gao, Jun, Lin, Sonia and Zhang, Chun. "Authenticity, Involvement, and Nostalgia: Understanding Visitor Satisfaction with an Adaptive Reuse Heritage Site in Urban China." *Journal of Destination Marketing & Management* 15 (2020): 100404. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2019.100404>.
30. García-Valldecabres, Javier, Belén Ferrer-Gallego, Javier Ibáñez-Pérez, and María Jesús Marín-García. "Development of a Virtual Itinerary with HBIM and GIS." *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* (2023). <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-xxviii-m-2-2023-645-2023>
31. Gatelier, Emilie, Alexandra Nicolescu, and Rémi Mencarelli. "A Business Model Innovation Methodology for Implementing Digital Interpretation Experiences in European Cultural Heritage Attractions." *Journal of Heritage Tourism* 17 (2022): 391–408. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2022.2065920>.

32. Dong, Han, Tom Dieck, Marianna, and Jung, Timothy. "User Experience Model for Augmented Reality Applications in Urban Heritage Tourism." *Journal of Heritage Tourism* 13 (2018): 46–61. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1251931>.
33. Hargittai, Eszter, Lindsay Fullerton, Ericka Menchen-Trevino, and Kristin Yates Thomas. 2010. „Trust Online: Young Adults’ Evaluation of Web Content“. *International Journal of Communication* 4 (0): 27.
34. Hartog, François. "The Museum and Temporalization." *Time & Society* 30 (2020): 462–76. <https://doi.org/10.1177/0961463X20962647>.
35. Hausmann, Angela, and Stefan Schuhbauer. "The Role of Information and Communication Technologies in Cultural Tourists’ Journeys: The Case of a World Heritage Site." *Journal of Heritage Tourism* 16 (2020): 669–83. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2020.1819300>.
36. Hodgkin, Katharine, and Susannah Radstone, eds. *Contested Pasts: The Politics of Memory*. 1st ed. Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9780203391471>.
37. Hudson, Kenneth. *Museums for the 1980s: A Survey of the World’s Trends*. Paris and London: McMillan Press, 1977.
38. Jessen, Janne, and Anker Højer Jørgensen. "Aggregated Trustworthiness: Redefining Online Credibility through Social Validation." *First Monday* 17, no. 1 (January 2, 2012). <https://doi.org/10.5210/fm.v17i1.3731>.
39. Jessen, Johan, and Anker Helms Jørgensen. "Aggregated Trustworthiness: Redefining Online Credibility through Social Validation." *First Monday* 17 (December 2011). <https://doi.org/10.5210/fm.v17i1.3731>.
40. Kužić, Krešimir. „Prilog poznavanju srednjovjekovnih poljudjelskih ratila i drugog seljačkog alata prema njihovim prikazima na zagorskim kamicima." *Ethnologia Dalmatica* 8 (1999): 175–86.
41. Langer, Ellen J., and Alison Piper. "Television from a Mindful/Mindless Perspective." *Applied Social Psychology Annual* 8 (1988): 247–60.
42. Lehn, Dirk vom. "Embodying Experience: A Video-Based Examination of Visitors' Conduct and Interaction in Museums." *European Journal of Marketing* 40 (2006): 1340–1359. <https://doi.org/10.1108/03090560610702849>.
43. Li, Hui. "How Can Digital Technologies Inform or Disrupt Traditional Engagements with Heritage Sites?" *Scientific and Social Research* 4, no. 1 (2022). [\[https://doi.org/10.36922/ssr.v4i1.1341\]](https://doi.org/10.36922/ssr.v4i1.1341)(<https://doi.org/10.36922/ssr.v4i1.1341>).
44. Light, Duncan. "Understanding the politics of heritage." *Journal of Heritage Tourism*, 6 (2011): 167–168. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2011.548137>.
45. Lovrenović, Dubravko. „Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije." *Zeničke sveske* 02/05 (2005). Accessed August 26, 2018. http://www.zesveske.ba/02_05/lovrenovic.html.
46. Maksić, Milica, M. Dobričić, i Siniša Trkulja. "Institutional Limitations in the Management of UNESCO Cultural Heritage in Serbia: The Case of Gamzigrad-Romuliana Archaeological Site." *Land Use Policy* 79 (2018). [vozahttps://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.06.055](https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.06.055).
47. Malinverni, Emiliano, Chiappini, Sara, and Pierdicca, Roberto. "A Geodatabase for Multisource Data Management Applied to Cultural Heritage: The Case Study of Villa Buonaccorsi’s Historical Garden," *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* (2019), <https://doi.org/10.5194/ISPRS-ARCHIVES-XLII-2-W11-771-2019>.
48. Manić, Željka. *Analiza sadržaja u sociologiji*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za sociološka istraživanja i "Čigoja štampa", 2017.
49. Manikas, Konstantinos and Hansen, Klaus. "Software Ecosystems: A Systematic Literature Review," *Journal of Systems and Software* 86, no. 5 (2013): 1294–1306, <https://doi.org/10.1016/j.jss.2012.12.026>.

50. Marjanović, Miloš, Rastko S. Marković, Kristina Šarić, A. Radivojević, Aleksandar Antić, Đoko Raičević, Randall Schaetzl, i Slobodan B. Marković. "Geotouristic Approach to the Elements of Geocultural Heritage by Using UGAM Model: UNESCO World Heritage Site Felix Romuliana (Zaječar, Serbia)." *Geoheritage*, advance online publication, 2024.
51. Maroević, Ivo. *Povijesni grad kao dokument*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti, 1989.
52. Maroević, Ivo. 1993. *Uvod u muzeologiju*. Radovi Zavoda za informacijske studije, knjiga 6. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
53. Martin, Andrew. "The Impact of Free Entry to Museums." *Cultural Trends* 12 (2002): 1–12. <https://doi.org/10.1080/09548960209390329>
54. Medojević, Jovan M., and Slađana A. Milosavljević. "Destruction of Serbian Churches and Monasteries in Kosovo and Metohija from 1999 to 2022: Cultural-Geographical Determinants." *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 52, no. 4 (2022): 237–256. <https://doi.org/10.5937/zrffp52-40045>.
55. Julien Mineraud, Oleksiy Mazhelis, Xiang Su, Sasu Tarkoma. "A Gap Analysis of Internet-of-Things Platforms." *Computer Communications* 89–90 (2015): 5–16. <https://doi.org/10.1016/J.COMCOM.2016.03.015>.
56. Moscardo, Gianna. "Mindful Visitors: Heritage and Tourism." *Annals of Tourism Research* 23, no. 2 (1996): 376–397. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00068-2](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00068-2).
57. Pavličić, J. "Dissonant Heritage and Promotion of Tourism in the Case of Serbian Medieval Monuments in Kosovo." *Journal of Tourism and Cultural Change* 14 (2016): 189–205. <https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1169349>.
58. Piccialli, F., Cuomo, S., Cola, V.S.d. *et al.* "A Machine Learning Approach for IoT Cultural Data." *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing* (2019). <https://doi.org/10.1007/s12652-019-01452-6>.
59. Pinker, Stiven. *Prosvjećeni svet: Argumenti u korist razuma, nauke, humanizma i napretka*. Beograd: Laguna, 2019.
60. Petrović, Vladan, Marija Lakićević, i Milica Žarevac Bošković. "Cultural and Religious Tourism in Kosovo and Metohija." *Ekonomika* 66, br. 4 (2020): 61–72. <https://doi.org/10.5937/ekonomika2004062P>.
61. Popadić, Milan. *Diskretni šum peščanika*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju, 2021.
62. Popadić, Milan. 2015. *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem: uvod u studije baštine*. 1. štampano izd. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta.
63. Prentice, Richard, Stephen F. Witt, and Christopher Hamer. "Tourism as Experience: The Case of Heritage Parks." *Annals of Tourism Research* 25, no. 1 (1998): 1–24. [https://doi.org/10.1016/s0160-7383\(98\)00084-x](https://doi.org/10.1016/s0160-7383(98)00084-x).
64. Radeford, Thomas. "From A to V: Audio-visuals for Exhibits", *Museum News* 52, no5 (Washington, January/February 1974):40.
65. Rakićević, Tihon M. and Matić Miljana M. "Towards New Models for the Improvement of Knowledge, Protection and Promotion of the Cultural Heritage of Studenica Monastery." In *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs — The Future of World Cultural and Natural Heritage*, edited by Nevena Debljović Ristić, 284–299. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture, 2023. https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch14.
66. Richardson, John. "Is There a Future for UNESCO?" *Futures* 28 (1996): 379–387. [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(96\)00014-6](https://doi.org/10.1016/0016-3287(96)00014-6).
67. Ricoeur, Paul. 2006. *Memory, History, Forgetting*. Preveo: Kathleen Blamey i David Pellauer. Chicago, IL: University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3613761.html>.

68. Rousseau, Denise M., Sim B. Sitkin, Ronald S. Burt, and Colin Camerer. "Not So Different After All: A Cross-Discipline View of Trust." *Academy of Management Review* 23, no. 3 (1998): 393–404.
69. Samuels, Kathryn Lafrenz. "Deliberate Heritage." *The Public Historian* (2019). <https://doi.org/10.1525/TPH.2019.41.1.121>
70. Matthew Scowen, Ioannis N. Athanasiadis, James M. Bullock, Felix Eigenbrod, Simon Willcock, "The Current and Future Uses of Machine Learning in Ecosystem Service Research." *The Science of the Total Environment* 799 (2021): 149263. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.149263>.
71. Soler, Fernando, Francisco Melero, and María Luzón. "A Complete 3D Information System for Cultural Heritage Documentation." *Journal of Cultural Heritage* 23 (2017): 49–57. <https://doi.org/10.1016/J.CULHER.2016.09.008>.
72. Stanković, M. "The Tourist Development Spa of Gamzigrad." *Glasnik Srpskog Geografskog Društva* 85, br. 1 (2005): 219–226. <https://doi.org/10.2298/GSGD0501219S>.
73. Šola, Tomislav. *Prema totalnom muzeju: Zbirka radova 1985–1997*. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 1997.
74. Šola, Tomislav, 2002. *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniti*. Biblioteka Marketing. Beograd: Clio. https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr_latn/bib/brdvp/183088647.
75. Šola, T., B. Radaković, i I. Kiš. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Hrvatski nacionalni komitet ICOM.
76. Tobiasz, Aleksandra, Jakub Markiewicz, Sławomir Łapiński, Joanna Nickel, Patryk Kot, and Magomed Muradov. "Review of Methods for Documentation, Management, and Sustainability of Cultural Heritage. Case Study: Museum of King Jan III's Palace at Wilanów," *Sustainability* (2019), <https://doi.org/10.3390/su11247046>.
77. Torres, J. C., Soler, F., Cano, P., León, A., Luzón, V., & Martín, D. "Sistema de Información para Patrimonio Histórico." *Virtual Archaeology Review* 3 (2012): 53–57. <https://doi.org/10.4995/VAR.2012.4506>.
78. Trotter, Richard. "The Changing Face and Function of Museums." *Media International Australia* 89 (1998): 47–61. <https://doi.org/10.1177/1329878X9808900108>.
79. Tuđman, Miroslav. *Struktura kulturne informacije*. Biblioteka Izabrane teme. Zavod za kulturu Hrvatske, 1983.
80. Turing, A. M. 1996. "Intelligent machinery, a heretical theory." *Philosophia Mathematica* 4 (3): 256–60.
81. Turing, A. M. 1950. "I.—COMPUTING MACHINERY AND INTELLIGENCE." *Mind* LIX (236): 433–60. <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>.
82. Valese, Michele, Francesca Noardo, and Ana Pereira Roders. "World Heritage Mapping in a Standard-Based Structured Geographical Information System." *ISPRS - International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences* 43 (2020): 81–88. <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-xliii-b4-2020-81-2020>.
83. Vićentijević, Danijela, i Milica Kočović. "Tourist Valorization of the Gračanica Monastery Based on the Hilary du Cros Method." *Glasnik Srpskog Geografskog Društva* 1 (2016): 452–468.
84. Voza, Danijela, i Milovan Vuković. "Tourist Attractiveness of Felix Romuliana Archaeological Site." *Glasnik Srpskog Geografskog Društva* 92, br. 1 (2012): 157–182. <https://doi.org/10.2298/GSGD1203157V>.
85. Wiktor-Mach, Dorota. "Cultural Heritage and Development: 's New Paradigm in a Changing Geopolitical Context," *Third World Quarterly* 40 (2019): 1593–1612, <https://doi.org/10.1080/01436597.2019.1604131>.
86. Widyassari, Adhika Pramita, Supriadi Rustad, Guruh Fajar Shidik, Edi Noersasongko, Abdul Syukur, Affandy Affandy, i De Rosal Ignatius Moses Setiadi. 2022. „Review of Automatic Text Summarization Techniques & Methods“. *Journal of King Saud University* -

- Computer and Information Sciences 34 (4): 1029–46.
<https://doi.org/10.1016/j.jksuci.2020.05.006>.
87. Simon Willcock, Javier Martínez-López, Danny A.P. Hooftman, Kenneth J. Bagstad, Stefano Balbi, Alessia Marzo, Carlo Prato, Saverio Sciandrello, Giovanni Signorello, Brian Voigt, Ferdinando Villa, James M. Bullock, Ioannis N. Athanasiadis, “Machine Learning for Ecosystem Services.” *Ecosystem Services* (2018).
<https://doi.org/10.1016/J.ECOSER.2018.04.004>.
 88. Winner, Langdon. “Do Artifacts Have Politics?” *Daedalus* 109, no. 1 (1980): 121–136.
 89. Winter, Martin. “Visitor Perspectives on Commenting in Museums.” *Museum Management and Curatorship* 33 (2018): 484–505. <https://doi.org/10.1080/09647775.2018.1496354>
 90. G. Zhang, Y. Yang, X. Zhai, W. Huang and J. Wang., “Public Cultural Big Data Analysis Platform,” in 2016 IEEE Second International Conference on Multimedia Big Data (BigMM) (2016): 398–403, <https://doi.org/10.1109/BigMM.2016.51>.
 91. Zilić, Azra. „Stećci na Rotimlju.” Slovo Gorčina (2013).

Internet izvori

1. “Aggregated Trustworthiness: Redefining Online Credibility through Social Validation.” *First Monday* 17 (January 2, 2012). <https://doi.org/10.5210/fm.v17i1.3731>.
2. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1972. <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>
3. „Arheološka istraživanja na nekropoli stećaka u Milavićima: Intervju sa Sašom Čavalo” Sve o Arheologiji, 2024, <https://sveoarheologiji.com/arheoloska-istrazivanja-na-nekropoli-stecaka-u-milavicima-intervju-sa-sasom-caval/>
4. “Cndtraveler” <https://www.cntraveler.com/gallery/25-most-beautiful-small-towns-in-europe> posećeno 30.04.2025.
5. “Cndtraveler” <https://www.cntraveler.com/gallery/best-places-to-visit-in-montenegro> posećeno 30.04.2025.
6. “Definition of Cultural Heritage: References to Documents in History, selected by J. Jokilehto.” http://www.ycarhe.eu/uploads/media/rural-heritage/Cultural-Heritage-definitions_ICOMOS2005.pdf.
7. “Gamzigrad-Romuliana, Palace of Galerius.” Accessed January 3, 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/1253/>
8. “Gamzigrad-Romuliana, Palace of Galerius: Documents.” Accessed January 16, 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/1253/documents/>
9. “Google Maps Statistics.” Accessed September 2024. <https://mspoweruser.com/google-maps-statistics/>
10. “Google Maps Statistics.” Accessed September 2024. <https://www.enterpriseappstoday.com/stats/google-maps-statistics.html>.
11. “Google Maps Statistics.” Accessed September 2024. <https://worldmetrics.org/google-maps-statistics/>
12. “Natural and Cultural-Historical Region of Kotor.” Accessed April 12, 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/125/>
13. “Medieval Monuments in Kosovo: Periodic Reporting Cycle 2, Section II. Posećeno 22.08. 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/724/documents/>
14. “Monstat – uprava za statistiku” <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=366&pageid=44> posećeno 30.04.2025.
15. “Monstat – uprava za statistiku” <https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/pr.podaci/Preliminarni%20rezultati%20popisa%2025.01.2024.pdf> posećeno 30.04.2025.

16. "Montenegro for Business" <https://www.montenegro.travel/en/business/press/news/kotor-among-europe-s-top-10-destinations-for-2021-2021-02-10> posećeno 30.04.2025.
17. "Montenegro for Business" <https://montenegrobusiness.eu/more-than-700000-passengers-at-the-port-of-kotor-are-expected/> posećeno 30.04.2025.
18. "Museum Communication – From Theory to Practice." In *Proceedings of the Annual Conference of Museology and Heritology*. Center for Museology and Heritology, Belgrade, 2018.
19. Muzej Zaječar, Izložba „Felix Romulijana”, January 10, 2024, <https://muzejzajecar.org/izlozba-felix-romulijana/>
20. Rečnik srpskoga jezika, Matica srpska, strana 64, <https://archive.org/details/rechnik-srpskoga-jezika-2011/page/64/mode/2up?view=theater>.
21. "Seenews" <https://seenews.com/news/cruise-passenger-arrivals-to-montenegro-triple-in-2021-1206479> posećeno 30.04.2025.
22. "Stari Ras and Sopoćani." Accessed June 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/96/>
23. "Stari Ras and Sopoćani: Periodic Reporting Cycle 2, Section II." Accessed August 22, 2024. <https://whc.unesco.org/en/documents/164361>.
24. UNESCO, "Stećci Medieval Tombstone Graveyards," Accessed March 19 2025, <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>

Biografija autora

Olga Mirković Maksimović (Kotor, 25. III 1979) diplomirala je matematiku na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (prosek 8,83), a specijalističke postdiplomske studije „Odnosi s javnošću i multimedijalne komunikacije“ završila je na Fakultetu organizacionih nauka (2004). Doktorska je kandidatkinja na studijskom programu „Istorija i filozofija prirodnih nauka i tehnologije“ Univerziteta u Beogradu. Profesionalnu karijeru u obrazovanju i upravljanju inovacijama u IKT-u gradi od 2002: marketing menadžer Link Grupe i Visoke škole za IKT (2004–2009), gde je 2006. izabrana u zvanje višeg predavača; izvršna direktorka Limundograda (2009–2016) zadužena za razvoj platformi Limundo, Kupindo i Limundo Cash. Od 2016. direktorka razvoja novih proizvoda i članica borda kompanije Ringier Axel Springer Srbija, dobitnica internog priznanja „Agent promene“, učestvovala u osnivanju inicijative „Digitalna Srbija“. Od 2020. izvršna direktorka SaaS kompanije Videobolt.

Olga D. Mirković Maksimović je aktivno učestvovala na brojnim međunarodnim i nacionalnim konferencijama, kao i objavila nekoliko naučnih radova u priznatim publikacijama koje doprinose multidisciplinarnim istraživanjima na preseku kulturne baštine, informaciono-komunikacionih tehnologija i veštačke inteligencije.

U aprilu 2021. godine, u okviru LIMEN 2020 konferencije, objavila je naučni rad „*Quantitative Analysis of Doctoral Dissertations in Serbia at the End of 2019 on the Topic Artificial Intelligence*“, koji je publikovan u konferencijskom zborniku (ISSN 2683-6149 i ISBN 978-86-80194-39-4).

Na Šestoj međunarodnoj naučnoj konferenciji ITEMA 2022, predstavila je rad „*Big Data as a Bridge Between Visitors and Heritage: Case Study of the Historical City of Kotor*“, u oktobru 2022. godine, koji je objavljen u zvaničnom zborniku konferencije.

Rad „*Veštačka inteligencija (VI) i umetnost: da li je moguće da VI zameni umetnika?*“ publikovala je u avgustu 2022. godine u tematskom zborniku „Kreativnost i inovacije u pozorištu, medijima i kulturi“ (ISBN 978-86-82402-03-9).

Na VI godišnjoj konferenciji muzeologije i heritologije, u decembru 2023. godine, izlagala je rad pod nazivom „*Tanka je linija što spaja i razdvaja: (ne)vidljivost stećaka pod zaštitom UNESCO-a*“, koji je objavljen u zborniku konferencije.

Rad pod naslovom „*Računar 'Galaksija' – put do zvezda popločan rečima*“ objavljen je u časopisu Infoteka.

Naučni rad „*UNESCO lokaliteti na Kosovu i Metohiji kroz lupu podataka i utisaka posetilaca*“ objavila je u Zborniku radova Filozofskog fakulteta u Prištini, u maju 2024. godine.

Takođe, aktivno je učestvovala na panel diskusiji „How Gender Imbalance is Holding Back the Future of AI?“ na Data Science konferenciji – DSC Europe 2024, održanoj u novembru 2024. godine i učestvovala je kao govornica na događaju „Opportunities and Challenges in AI: Empowering Women and Shaping the Future of Technology“, održanom 29. novembra 2024. godine, gde je govorila o mogućnostima i izazovima za žene u oblasti veštačke inteligencije, naglašavajući značaj rodne ravnopravnosti za budućnost tehnologije.

Izjava o autorstvu

Ime i prezime autora: Olga Mirković Maksimović
Broj indeksa: 05/2019

Izjavljujem da je doktorska disertacija pod naslovom:

**Istorijsko-filozofski aspekti vrednovanja kulturnog nasleđa u kontekstu
informaciono-komunikacionih tehnologija (studija slučaja kulturnih dobara u
Srbiji i Crnoj Gori pod zaštitom Uneska)**

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada;
- da disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za sticanje druge diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova;
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršio/la autorska prava i koristio/la intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis autora

U Beogradu, 31.05.2025.

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: Olga Mirković Maksimović

Broj indeksa: 05/2019

Studijski program: Multidisciplinarne doktorske studije “Istorija i filozofija prirodnih nauka i tehnologije”

Naslov rada: Istorijsko-filozofski aspekti vrednovanja kulturnog nasleđa u kontekstu informaciono-komunikacionih tehnologija (studija slučaja kulturnih dobara u Srbiji i Crnoj Gori pod zaštitom Uneska)

Milan Popadić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Ilija Antović, vanredovni profesor, Katedra za softversko inženjerstvo, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la radi pohranjivanja u **Digitalnom repozitorijumu Univerziteta u Beogradu**.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog naziva doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis autora

U Beogradu, 31.05.2025.godine

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Istorijsko-filozofski aspekti vrednovanja kulturnog nasleđa u kontekstu informaciono-komunikacionih tehnologija (studija slučaja kulturnih dobara u Srbiji i Crnoj Gori pod zaštitom Uneska)

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalnom repozitorijumu Univerziteta u Beogradu i dostupnu u otvorenom pristupu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo (CC BY)
2. Autorstvo – nekomercijalno (CC BY-NC)
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada (CC BY-NC-ND)
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima (CC BY-NC-SA)
5. Autorstvo – bez prerada (CC BY-ND)
- 6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima (CC BY-SA)**

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci.

Kratak opis licenci je sastavni deo ove izjave).

U Beogradu, 31.05.2025.

Potpis autora

1. Autorstvo. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.

2. Autorstvo – nekomercijalno. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.

3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.

4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.

5. Autorstvo – bez prerada. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.

6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.